

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS
SOCIAL SCIENCE JOURNAL

Vol. 11 (2022) No. 1

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat
Vol. 11 (2022) No. 1

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztők:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Huszti Éva, Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Szerkesztőbizottság:

KATZ, Katalin – The Hebrew University of Jerusalem
KOLOZSVÁRI, Orsolya – College of Coastal Georgia
NISTOR, Laura – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
URIZ, Maria Jesús – Public University of Navarre, Pamplona
VIRTO, Lucia Martínez – Public University of Navarre, Pamplona
WOODS, Ronald – University of Technology Sydney, Australia

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University, Hungary
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Áfra-Béres Zsuzsa

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Webdesign:

Fábián Márton

Szerkesztőségi munkatársak:

Áfra-Béres Zsuzsa
Dr. Molnár Éva

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Felelős kiadó: Prof. Dr. Keményfi Róbert dékán
Webcím: metszetek.unideb.hu
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Vendégszerkesztők: MÓNUS FERENC, SIPOS FLÓRIÁN

Szerkesztői előszó.....	5
BARTAL ANNA MÁRIA–KMETTY ZOLTÁN Közösségi reziliencia és segítségnyújtás – a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak hosszú távú vizsgálata példáján	6
UMAR GAMBO ADAMU–ILDIKÓ BALATONI: The effect of Covid-19 epidemic on the industry of a Sub-Saharan Country: a perspective on sports industry in Nigeria	32
FARKAS CÉLIA KRISZTINA–PAJKOSSY PÉTER–DÜLL ANDREA: „Nem látod, hogy bajban vagyunk?” – A környezetvédelemmel kapcsolatos ignorancia megjelenése a vizuális figyelmi folyamatokban, és néhány lehetséges magyarázat.....	49
MÓNUS FERENC–BÉRES TAMÁS–SIPOS FLÓRIÁN: Egyetemi hallgatók környezettudatossága a materializmus, az étellel való elégedettség, a politikai, illetve a pandémiával kapcsolatos nézeteik függvényében.....	70
SZŐLLŐS-TÓTH ANDREA: A leglátogatottabb európai országok tengerpartjainak érintettsége a túlzott mértékű turizmussal.....	98
DOMBI MIHÁLY–KARCAGI-KOVÁTS ANDREA–HARAZIN PIROSKA: A „Zöld finanszírozáson” túl – A tőkepiac fenntarthatósági vonatkozásai	123

Recenzió

BÉRES TAMÁS: Fenntarthatóságra nevelés az oktatásban. A szervezeti keretek milyen új lehetőségeket nyitnak a környezeti nevelésben?	138
---	-----

KÖZELKÉP

FÉNYES HAJNALKA–MOHÁCSI MÁRTA: Az önkéntesség karrierépítő szerepe a felsőoktatásban	146
ARNOLD PETRA–GELENCSÉR ANNA–ELEKES ZSUZSANNA: Hogyan változott a hazai egyetemisták drogfogyasztása a Covid idején?.....	161
RÁCZ ANDREA: Önmagába záródó gyermekvédelem – a nyitás lehetséges útjai ...	178
NAGY LEVENTE: A 2011-es választási reform kihatásai a magyar választási eredményekre I.....	195
NYIRI SZABOLCS: Gondolatok az ellenőrzés társadalma kapcsán – Lábjegyzetek Deleuze és Guattari gépéhez.....	210

RECENZÍÓ

A. GERGELY ANDRÁS: Magasztos emlék, személyessé vált városrész, múlandó családhistóriák	229
Abstracts	234

Contents

THEMATIC PAPERS – Nature, environment and society

ANNA MÁRIA BARTAL–ZOLTÁN KMETTY: Community resilience and social support relationships – An analytical approach and research results based on long-term series analysis of communities affected by the red sludge disaster	6
UMAR GAMBO ADAMU–ILDIKÓ BALATONI: The effect of Covid-19 epidemic on the industry of a Sub-Saharan Country: a perspective on sports industry in Nigeria	32
CÉLIA KRISZTINA FARKAS–PÉTER PAJKOSSY–ANDREA DÜLL: “Can’t you see that we are in trouble?” – The environmental protection-related ignorance, its appearance in visual attentional patterns, and some possible explanation/interpretation	49
FERENC MÓNUS–TAMÁS BÉRES–FLÓRIÁN SIPOS: Environmentalism of university students in relation to their materialism, life satisfaction, views on politics and pandemic.....	70
ANDREA SZÓLLÓS–TÓTH: Europe’s most visited countries’ coastal areas affected by overtourism	98
MIHÁLY DOMBI – ANDREA KARCAGI–KOVÁTS– PIROSKA HARAZIN: Beyond „Green finance” – Sustainability aspects of capital markets.....	123
Review	
TAMÁS NÉMET: Teaching sustainability in education. What new possibilities does the organisational framework open up for environmental education?	138

CLOSE-UP

HAJNALKA FÉNYES–MÁRTA MOHÁCSI: The Career-building effect of volunteering in higher education.....	146
PETRA ARNOLD–ANNA GELENCSÉR– ZSUZSANNA ELEKES: How has university students’ drug use changed during Covid-19?.....	161
ANDREA RÁCZ: Self-contained child protection – possible ways to open up	178
LEVENTE NAGY: The Effects of the 2011 Electoral Reform on the Results of the Hungarian Legislative Elections I. (Theoretical aspects of the reform)	195
SZABOLCS NYIRI: Reflecons on the society of control – Footnotes to the Delezoguattarian machine	210

REVIEW

ANDRÁS A. GERGELY: A sublime memory, a neighbourhood made personal, a family history made ephemeral.....	229
Abstracts	234

Természet, környezet és társadalom

Szerkesztői előszó

A természettudományok és a társadalomtudományok által vizsgált tárgyterületek közötti máig tapasztalható és meglehetősen makacsul jelen levő határvonal sokáig akadályozta a társadalom és természeti környezet közötti bonyolult kapcsolatrendszer vizsgálatát. Ezt a falat többféleképpen próbálták már kutatók, filozófusok, aktivisták átgondolni vagy akár lebontani. Az elkülönülésnek gyökerét sok tényezőben látták már a téma kutatói, kezdve Émile Durkheim (talán túlon túl leegyszerűsítve értelmezett) programjával, amely abban látta a szociológia intézményesülésének biztosítékát, hogy tudatosan törekedett az új diszciplína saját kutatási területének lehatárolására azáltal, hogy megalkotta a társadalmi tény fogalmát, valamint azt a törvényt is, hogy egy társadalmi ténynek kizárólag egy másik társadalmi tény lehet az oka. A késő-modern kritikai társadalomfilozófusok ezzel szemben a nyugati gondolkodásmódnak az emberi kivételességet valló nagy narratívájára vezették ezt az elkülönülést vissza, és széttagolt tudományterületek egységének helyreállítására vagy éppen olyan szakadékon átívelő új tudományterületek megalkotására tettek kísérletet, mint például a környezeti szociológia vagy társadalmi ökológia. Jóllehet, egyes multidiszciplináris területeken, mint humánökológia, folyamatosan kutatták az emberi társadalom és környezete kapcsolatát, igazából a klímaváltozás, a bolygó jövője miatt érzett aggodalom volt elsősorban, amely egyre több szakember figyelmét irányította a környezet, gazdaság és társadalom rendszerei közötti összefüggések vizsgálatának elkerülhetetlenségére, és növelte meg drasztikusan a közelmúltban ezen kutatások számát.

A *Metszetek* folyóirat tematikus blokkja olyan kutatók tanulmányait közli, akik a társadalmi folyamatok, illetve a természetes környezet összefüggéseit és azok tudományos, szakpolitikai vagy gazdasági vetületeit vizsgálják munkáikban.

Mónus Ferenc, Sipos Flórián
szerkesztők

Közösségi reziliencia és segítségnyújtás – a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak hosszú távú vizsgálata példáján

BARTAL ANNA MÁRIA¹ – KMETTY ZOLTÁN²

ABSZTRAKT

A katasztrófák egyik legsúlyosabb következménye a társadalmi támogató kapcsolatok zavara, vagy még inkább, azok elvesztése. Tanulmányunkban a segítő kapcsolatokat mint a közösségi reziliencia erőforrás attribútumait vizsgáltuk a vörösiszap-katasztrófa közvetlen (180 fő) és közvetett (180 fő) károsultjainak személyes megkérdezésen alapuló, 2013-ra és 2020-ra vonatkozó adatfelvételei alapján.

A segítségnyújtási aktivitásokat négy típus szerint tipizáltuk és modelláltuk: a reciprok, a recipiens és a hiányos/kiilleszkedő. A 2010-ben, a katasztrófa idején – a rekonstruált adatok alapján – egy magas segítségnyújtási aktivitást és egy erős reciprok-donor típusú segítségnyújtási modellt azonosítottunk. Ezzel szemben, a 2013-as adatfelvétel idején már alacsony segítségnyújtási aktivitás mellett egy hiányos/kiilleszkedő-reciprok modellt, míg 2020-ban pedig közepes aktivitás mellett, egy reciprok-hiányos/kiilleszkedő modellt találtunk. Azt, hogy az egyes vizsgált időszakokban milyen segítségnyújtási modell jött létre, változó erősséggel, de leginkább a katasztrófa károsultság (közvetlen és közvetett) jellege befolyásolta. Ugyanakkor 2020-ban a lakóhely, az életkor és a gazdasági aktivitás már hasonló erősséggel befolyásolta a segítségnyújtási kapcsolat típusait, mint a katasztrófa-károsultság jellege. Mindezek alapján úgy láttuk, hogy a közösségek 2010-ben a vörösiszap-katasztrófára, 2020-ban pedig a Covid-19 járvány első hullámára reziliensen, a segítőkapcsolatok aktivizálásával reagáltak.

KULCSSZAVAK: közösségi reziliencia, segítségnyújtás, társadalmi tőke, reciprocitás, segítségnyújtási-modellek, vörösiszap-katasztrófa, katasztrófa károsultság

ABSTRACT

**Community resilience and social support relationships –
An analytical approach and research results based on long-term series analysis
of communities affected by the red sludge disaster**

One of the most serious consequences of disasters is the disruption or even the loss of social support relationships. Hence, this paper analyses the social support relationships in the framework of community resilience based on face-to-face interviews with direct (180 people)

¹ Önkéntes Szemle, e-mail: ambartal@gmail.com

² ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológiai Intézet, e-mail: kmetty.zoltan@tatk.elte.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

and indirect (180 people) victims of the red sludge disaster, using data for 2013 and 2020. (Hungary, Devecser district).

The focus was analysed according to four types of social support relationship: reciprocal, donor to recipient and incomplete/disintegrated. At the time of the disaster, we identified a high level of support activity and a strong reciprocal-donor type of aid model. In contrast, in 2013, we found an incomplete/disintegrated - reciprocal model with low support activity, and in 2020, a reciprocal- incomplete/disintegrated model with medium activity.

Based on a detailed statistical analysis of different social support types among the red sludge disaster's victims the paper explores and presents the social support activities and their various patterns with respect to their roles in the resilience of communities. The different patterns of social supports relationships that emerged in each period examined varied widely, though – with different intensity – they were primarily influenced by the fact how people were affected by disaster's damages (directly and indirectly). Nevertheless, by 2020, other factors, such as residence, age, and economic activity had already an equally strong impact on different types of social support relationships as the affectedness by the disaster of 2010. We found that communities responded to the red sludge disaster in 2010 and to the Covid-19 epidemic in 2020 in a reactive way by activating their social support relationship.

KEYWORDS: community resilience, social support, patterns of social support patterns, types of social support

Bevezetés

A katasztrófák egyik legsúlyosabb következménye a társadalmi támogató kapcsolatok zavara, vagy még inkább, azok elvesztése. Tanulmányunkban a segítő kapcsolatokat mint a közösségi reziliencia erőforrás attribútumait vizsgáljuk a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak 2010-re vonatkozó rekonstruált, valamint a 2013-ban és 2020-ban elvégzett személyes megkérdezésen alapuló adatfelvételek eredményei alapján. A vizsgálatot különösen felértékelik az elmúlt két év – a Covid-19 járvány – eseményei, ráadásul úgy, hogy 2020-as felvételünk pandémia első hulláma után készült.

A megküzdési folyamat megértéséhez az elméleti háttér a reziliencia, pontosabban a közösségi reziliencia-modell adja (Norris et al. 2008, Berkes – Ross 2013), mivel a segítő kapcsolatok fontos attribútumai a reziliens közösségek társadalmi-erőforrásainak (Norris et al. 2008, Aldrich 2011, Aldrich – Meyer 2014). Ezért a tanulmány első részében bemutatjuk és kritikailag elemezzük a Norris és szerzőtársai (2008) által kidolgozott közösségi reziliencia adaptív erőforrás modelljét, amelynek ismertetésekor reflektálunk arra is, hogy a vörösiszap-kutatás eddigi kutatási eredményei (Bartal – Ferencz 2015) miként viszonyulnak az elméleti megállapításokhoz. Kitüntetett figyelmet szentelünk a társadalmi tőkének, mint a közösségi rezilienciát elősegítő adaptív erőforrásnak, és ennek egyik attribútumának, a társadalmi támasznak/segítségnyújtásnak (Kaniasty – Norris 2000, Song – Lin – Son 2011).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A tanulmány harmadik részében az elméleti szakirodalomból levezethető és a kutatási célok által indukált fő kutatási kérdésekkel, valamint a hipotézisekkel foglalkozunk. Ezt követően ismertetjük a kutatás adatforrásait és módszereit. A tanulmány ötödik részében kerül sor az eredmények bemutatására, amelyeket a kutatási céloknak megfelelően három téma köré csoportosítunk. Egyfelől, azokat az eredményeket ismertetjük, amelyek megmutatják a vörösiszap-katasztrófát elszenvedett közösségek segítségnyújtási aktivitását és segítségnyújtási mintázatait a katasztrófa idején, valamint három és tíz évvel később. Másfelől, a segítségnyújtási kapcsolatok létrejöttét befolyásoló kontextuális és szociodemográfiai tényezők összefüggéseit elemezzük. Végezetül pedig azzal kapcsolatos eredményeinket mutatjuk be, hogy az egyes segítségnyújtási típusokat – a három vizsgálati időszakban – milyen jellemzőkkel lehetett leírni a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak körében.

A reziliencia kutatások főbb jellemzői mint a közösségi reziliencia értelmezési kerete

A reziliencia az elmúlt húsz évben az ökológiai, a pszichológiai, egészségtudományi, gazdasági és a társadalomtudományi szakirodalom egyik leginkább használt értelmezési keretévé vált. Ezért az elején fontos leszögezni, hogy az egyes tudományágak között jelentős eltérés van abban, hogy miként határozzák meg a reziliencia fogalmát (lásd. Norris et al. 2008:129), valamint miként vélekednek meghatározó jellemzőiről, mutatóiról és mértékéről. Ugyanakkor az eltérő értelmezésekben az a közös pont, hogy a reziliencia a legkülönbélebb veszélyek, fenyegetések, kihívások – legyenek ezek ökológiai, környezeti, gazdasági, társadalmi, pszichológiai, szervezeti, infrastrukturális, vagy közösségi, családi, egyéni problémák – észlelésekor kerül a figyelem középpontjába. Így olyan más fogalmakhoz és folyamatokhoz kapcsolódik, mint a sebezhetőség, a kockázat, a válság, a katasztrófa, a stressz, a trauma, az átalakulás, illetve a fenntarthatóság (Lorenz 2013 idézi Endreß – Maurer 2015).

Másrészt, Norris és szerzőtársai (2008: 127) szerint az emberekre és környezetükre alkalmazott „reziliencia” valójában egy metafora, hiszen a fizikából átvett fogalmat először Holling (1973 idézi Norris et al. 2008) adaptálta az ökológiai ellenállóképességre, majd az egyének traumák, stressz által kiváltott alkalmazkodóképességének leírására kezdték el használni. A szerzők azt is megjegyzi, hogy e metaforikus eredettől függetlenül, az *emberi rugalmas ellenállóképességet* a saját feltételeivel kell vizsgálni, és nem a fizikai tulajdonságoknak, törvényszerűségeknek való megfelelésük alapján.

Harmadrészt, a reziliencia kontextusszenzitív fogalom (Lucini 2014), így például alapvetően különböző értelmezési keretet ad az, hogy a pszichológiai, egészségtudományi reziliencia vizsgálatok az egyének, illetve a kiscsoportok szintjén értelmezik, míg a társadalomtudományi kutatások középpontjában a közösségek

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

reflexív dimenziója áll. Ebben az értelemben a reziliencia a közösség(ek) képességét jelenti a túlélésre, valamint a saját erőforrásaival és eszközeivel való társadalmi újratermelésre (Mileti 1999 idézi Estêvão et al. 2017). A társadalomföldrajzi, városzociológiai és gazdaságzociológiai tanulmányokban a reziliencia fogalma a szerint differenciálódik, hogy az adott, veszélyek által indukált vagy kialakult folyamatokat milyen térbeli – városi, közösségi, szomszédsági, intézményi, szervezeti – metszetben vizsgálják.

Negyedrész, a reziliencia vizsgálatok egyik központi kérdéseként – azért, hogy a zavaró vagy káros behatással érintett entitás helyreállási képességét világosan lássuk – tisztázni kell, hogy mi a kiinduló állapot, mi a „normalitás”, és ehhez képest hova és milyen hatásokkal történik a visszatérés (Székely 2015: 11). E tekintetben a reziliencia szakirodalomban két, mondhatni, ellentétes nézet uralkodik. A főként ökológiai, illetve pszichológiai, szociálpszichológiai reziliencia megközelítések azt vallják, hogy a rugalmas ellenállóképesség egy sikeres adaptív képesség, folyamat és stratégia, aminek segítségével az adott entitás visszapattan (bounce back) az eredeti állapotába (Norris et al. 2008). A társadalomtudományi eredményeket integráló felfogások szerint a rugalmassággal egy „új normalitás” jön létre, mivel az magában foglalja a megújulás és az újraszerveződés képességét (Folke 2006, Berkes – Ross 2013). Az „új normalitás” kialakulása azonban egy többdimenziós folyamat összjátékaként valósul (hat) meg, ezért létrejötté sok esetlegességet is rejt (Gotham – Powers 2015).

Végezetül, egyrészt Olsson és szerzőtársai (2015) egyenesen óva int attól, hogy a rugalmasságot normatív fogalomként értelmezzük, azaz a reziliencia csak „jó” lehet, hiszen számos vizsgálat (Quarantelli 1989, Wisner 2001, Cutter et al. 2003, Aldrich 2011) utal arra, hogy az eredeti helyzetbe való visszapattanás, például szegénység, hajléktalanság esetében egyenesen nem kívánatos. Másrészt, a rezilienciára való hivatkozás mindinkább megjelenik a politikai döntéshozatalban is, és ezzel kapcsolatban joggal merül fel az a kérdés, hogy vajon a reziliencia az „új utópia-e vagy az új zsarnok-e” a politikai döntéshozók számára (Béné et al. 2013).

A közösségi reziliencia folyamata

A legelterjedtebb értelmezés szerint a *közösségi reziliencia* olyan képesség, folyamat és stratégia, amely a – vészhelyzet esetén is aktiválható – hálózatba kötött, adaptív képességek/erőforrások előzetesen meglévő jelenlététől függ (Norris et al. 2008: 130). Mivel itt egy jelzős szerkezetéről van szó, aminek tartalmi súlya is van, ezért tisztázni kell, hogy a szerzők miként értelmezik a közösség fogalmát.

Norris és szerzőtársai (2008: 128) szerint a közösség olyan entitás, amelynek földrajzi határa és közös sorsa van – az épített, társadalmi, gazdasági és természeti környezettel együtt –, és ezek összetett módon befolyásolják egymást. Ezzel a szo-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

ciálgeográfiai irányultságú közösség-felfogással szemben Kirschenberg (2004) vizsgálatokkal alátámasztva azt állítja, hogy a katasztrófa-helyzetben a közösségek hálózati kapcsolataik révén „kitágulnak”, és egyfajta katasztrófa-közösséget alkotnak, ami nem mindig esik egybe az adott földrajzi határokkal. Továbbá, a katasztrófa-közösségek sem homogének, hiszen egy katasztrófa során lehetnek közvetlenül és közvetetten érintettek, akiknek az adott földrajzi határon belül sem azonos a sorsuk, és az épített, valamint a társadalmi, gazdasági, természeti környezethez is más a viszonyuk. Ahogy Berkes – Ross (2013: 9) más szempontból megfogalmazza: a közösségek többek, mint az egyének, háztartások és csoportok összessége, éppen ezért nem feltétlenül jellemzi őket a kohézió, mivel eltérő érdekeltségű, változó szövetségű szereplők és csoportosulások dinamikus kombinációit tartalmazzák. Ezeket a megállapításokat a vörösiszap-katasztrófa társadalmi hatásait feltáró kutatásban (Bartal – Ferencz 2015: 141-156) is igazolni tudtuk: egyrészt, a közvetlenül és közvetetten károsultak katasztrófa-közössége független volt a települési hovatartozástól. Másrészt a közvetlenül károsultakon belül is eltérő volt azok közösségi helyzete, akik a településeken belül, vagy pedig az új lakóparkokban kaptak lakhatási lehetőséget.

A KÖZÖSSÉGI REZILIENCIA FOLYAMAT FELTÉTELEI: AZ ADAPTÍV ERŐFORRÁSOK ÉS ATTRIBÚTUMAIK

A (közösségi) reziliencia folyamata akkor lép működésbe, amikor egy stresszor (katasztrófa, válság, trauma, stressz) megjelenik. Az, hogy a stresszor átmeneti vagy tartós diszfunkciókat okoz-e, azt három változó – a súlyosság, az időtartam és a meglepetés (concept of surprise – Longstaff 2005) – befolyásolja. A katasztrófa súlyossága megmutatkozik azokban a pszichoszociális változásokban, amelyek befolyásolhatják a katasztrófa utáni helyzetet. A katasztrófák nem csak az egyének, hanem a közösségek számára is megterhelőek és az elhúzódó hatások tartósan alááshatják a közösségi kapcsolatokat. Végezetül a katasztrófa kimenete egészen más az olyan esetekben – mint például az árvizek –, amire úgy „általában” lehet számítani, és amire az emberek bizonyos mértékig fel tudnak készülni. Ezzel szemben a technológiai-ipari katasztrófák – mint a vörösiszap-katasztrófa is – a teljes váratlanság erejével csapnak le az emberekre: „Soha nem gondoltuk, hogy ez kiszakad!” – ahogy a vörösiszap-katasztrófa egyik károsultja megfogalmazta egy interjújában.

A folyamatban lévő közösségi reziliencia egyik legfontosabb kérdése: mitől függ, hogy egy közösség pufferelni vagy ellensúlyozni tudja a stresszor hatását? Ezt egyrészt az erőforrások, másrészt az erőforrások dinamikus – kellően robusztus, redundáns és gyors – tulajdonságai alakítják és befolyásolják. Ennek alapján Norris és szerzőtársai (2008: 136) négy hálózatba kapcsolt adaptív kapacitást/erőforrást azonosítanak, amelyekhez különböző, dinamikus attribútumokat rendelnek.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A gazdasági helyzet és fejlődés mint adaptív erőforrás és attribútumai

A hálózatba kapcsolt erőforrások egyike a *gazdasági helyzet és fejlődés*. A reziliencia vizsgálatánál fontos kérdés, hogy *milyen gazdasági helyzetben érte a közösséget a katasztrófa*, továbbá az, *milyen gazdasági erőforrásokat tud mozgósítani a katasztrófa után*. Ezt pedig leginkább három tényező befolyásolja, *a gazdasági források szintje, diverzitása, valamint a forráselosztás egyenlősége*. Ezzel kapcsolatosan a Norris és szerzőtársai (2008: 137) kiemelik: a közösségi reziliencia szempontjából alapvető, hogy a katasztrófa utáni erőforrásokból azoknak jusson, akiknek a legnagyobb szükségük van rá.

A vörösiszap-katasztrófával kapcsolatos korábbi kutatás alapján (Bartal – Ferencz 2015: 169) ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a *„relatív szükségletek szabályát”* követő forráselosztáshoz fontos a közösségi egyetértés is, mert – különösen a rurális településeken, ahol mindenki ismer mindenkit – ennek hiányában a közösségi rezilienciát veszélyeztető tendenciák (viszály, irigység) léphetnek fel.

Információ és kommunikáció mint adaptív erőforrás és attribútumai

A következő erőforrás az *információ és a kommunikáció*, ami létfontosságúvá válik a vészhelyzetekben, hiszen az embereknek *gyorsan* van szükségük *hiteles és pontos információkra* a veszélyről és a viselkedési szabályokról. Norris és szerzőtársai (2008) szerint katasztrófahelyzetekben a *technikai* (katasztrófaelhárítás) és *szervezeti* (önkormányzatok, segélyszervezetek) *szintű információk és kommunikációk* jelentik azt az erőforrást, ami elősegíti a közösség adaptív teljesítményét.

A vörösiszap-katasztrófa katasztrófa idején az elemzések alapján úgy találták, hogy egyfajta információs szimmetria alakult ki a technikai, szervezeti szintű szereplők, valamint a károsult lakosság között (Bartal – Ferencz 2015: 50–56) ami sok esetben gyengítette a pontos, hiteles információk célba juttatását. Részben ennek következtében sok-sok egyéni *narratíva* született a katasztrófáról, a helyállásról és a megküzdésről, amelyek azonban nem álltak össze egy közösségi narratívává. A felfokozott *média érdeklődés* is inkább ezeket az egyéni narratívákat erősítette és állította szembe egymással, mintsem elősegítette volna egy közösségi narratíva kialakítását.

Közösségi kompetenciák mint adaptív erőforrás és attribútumai

A harmadik erőforrás, a *közösségi kompetenciák* mint gyűjtőfogalom, a kollektív cselekvéshez és a döntéshozatalhoz kapcsolódik. Azokhoz a képességekhez – mint a közösségi akciók kezdeményezése, *a kritikai reflexiók, a problémamegoldó készség, a rugalmasság, a kollektív hatékonyságnövelés, valamint a partnerség* – kötődik, amelyek a kollektív hatékonyságból és felhatalmazásból fakadnak (Norris et al. 2008: 141). Ideális esetben a veszélyeztetett közösségeknek képesnek kell lenniük arra,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

hogy megismerjék kockázataikat és lehetőségeiket, rugalmasan és kreatívan működjenek együtt a problémák megoldásában.

A vörösiszap-katasztrófa károsultjainál ez az ideális állapot nem alakult ki, mert a Bartal – Ferencz szerzőpáros (2015: 14-23) írása alapján úgy véljük, hogy a helyi közösségekben – a fentebb felsorolt közösségi kompetenciák – nagyon gyengék voltak már a katasztrófa előtt is. A közösségi kompetencia attribútumainak egyes elemei, inkább egyes csoportok, például a kártalanítás miatti tiltakozásért létrejött civil szerveződések, körében voltak felfedezhetők, úgy mint: közösségi akciók és kritikai reflexiók (felvonulás, tiltakozás) szervezése, amelyek nem párosultak problémamegoldó készséggel, partnerséggel és kollektív hatékonysággal.

A társadalmi tőke mint adaptív erőforrás és attribútumai

A társadalmi tőke mint adaptív erőforrás értelmezésekor Norris és szerzőtársai (2008) kiindulópontja az, hogy a katasztrófák anyagi (pénz), tárgyi (lakhatás), személyes (biztonság) és társadalmi (közösség, társaság, kapcsolatok) erőforrásokat fenyegetnek, illetve károsítanak meg. Ezért a társadalmi tőke-elméletekből is azokat emelik be (Bourdieu 1985, Lin 2001), amelyek szerint a társadalmi tőke az adott egyén vagy csoport „társadalmi erőforrásainak” összességét foglalja magában.

A közösségi reziliencia modell „tesztelésére” elvégzett vizsgálatok (például Kirmayer et al. 2009, Sherrieb et al. 2010, Maclean et al. 2013, Radu 2018) leginkább a társadalmi tőke vonatkozásában igazolták vissza az attribútum-készlet – *a kapcsolati erőforrások, a társadalmi támogatások és a közösségi kapcsolatok* – érvényességét.

- *A kapcsolati erőforrás attribútumot* egyrészt a közösség szintjén (a társadalmi beágyazottság, informális kötések), másrészt a katasztrófa elhárításban résztvevők közötti hálózati kapcsolatok alapján határozzák meg a modellben. Ez utóbbiak véleményük szerint azért fontosak, mert a katasztrófaelhárítás gyorsasága elősegítheti a közösségi rezilienciát.

A közösségi reziliencia-modellben a társadalmi-tőke kapcsolathálózati attribútumainak elemzése – vélhetően a szociálpszichológiai nézőpont miatt – viszonylag szegényesen kidolgozott. Ugyanakkor igen termékenyítőleg hatott egy új kutatási irányzat megjelenésére, amelyben a társadalmi tőke kapcsolati típusainak – a bonding, bridging, linking kötések – szerepét és jellemzőit vizsgálták a katasztrófa, a közösségi, a városi, és a szomszédsági reziliencia esetében (lásd Kirmayer et al. 2009, Aldrich 2011, Chamlee-Wright – Storr 2011, LaLone 2012, Aldrich – Meyer 2015). Ezek a kutatások azt igazolták, hogy erős és pozitív kapcsolat van a társadalmi tőke és a közösségi reziliencia között (Murphy 2007: 300).

- Témánk szempontjából is kiemelt jelentőségű a *társadalmi támogatás és segítségnyújtás* (social support) – mint a társadalmi tőke normáját megjelenítő – erőforrás attribútum vizsgálata. A társadalmi támogatás kutatása az 1970-es

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

évek közepétől indult el, és a téma elemzése az 1990-es évektől meredeken ível felfelé a szakirodalomban. Ennek következtében a társadalmi támogatás általános fogalmi, definíciós értelmezése és tipizálása egyfajta „evolúciós” fejlődésen ment keresztül. A fogalmi és definíciós bázis egyre általánosabbá,³ a tipizálása pedig egyre differenciáltabbá vált (Song et al. 2011: 120). A megnövekedett tudományos érdeklődésben a társadalmi támogatás mindinkább – a társadalmi integráció, szolidaritás, a közösségi kohézió és a társadalmi tőke – egyfajta „mutatójává” nőtte ki magát (House et al. 1988).

A társadalmi támogató kapcsolatok létrejötte egyfelől függhet a személyes kapcsolati jellemzőktől, mint például: a tranzakcióban résztvevő személyek tulajdonságaitól, illetve támogatási kapcsolatban résztvevő személyek közötti kapcsolat típusától, valamint a támogatottság mértékétől, minőségétől. Másfelől, annak a kapcsolathálóknak a struktúrájától és összetételétől is, amelybe a tranzakciókat lebonyolító személyek kapcsolataikkal együtt be vannak ágyazva. Wellman (1992) szerint azok a személyek, akik erősen integráltak egy adott közösségben, vagyis sűrű kapcsolatháló tagjai, stresszhelyzetekben több társadalmi támogatást, segítséget kapnak.

A segítségnyújtásban kifejeződő társadalmi támogató kapcsolatok „arany szabálya” a kölcsönösség – vagyis a bizalom abban, hogy az adott támogatást egyszer majd visszakapjuk –, és ennek háttérben egyaránt állhat norma vagy önérdék is. Plickert és szerzőtársai (2007) szerint az erős kapcsolatok növelik a reciprok csere valószínűségét, de megjegyzi, hogy a közelség (a fizikai hozzáférés) is elősegítheti a kisebb szolgáltatások cseréjét, leginkább a szomszédságok szintjén. A reciprok segítségnyújtási kapcsolatok további jellemzője a „rövid” időkorlát, és típusát tekintve lehet korlátozott vagy hasonló (restricted or similar), illetve általános vagy vegyes (generalized or mixed) csere. A korlátozott (vagy hasonló) csere azt jelenti, hogy a kapott erőforrásokat ugyanazzal viszonzozzák, és ez feltételt teremthet a jövőbeni együttműködésre. Az általános (vagy vegyes) cserében a viszonzás nem a kapott erőforrással történik, tehát az erőforrások más típusúak lehetnek, de fontos, hogy az a fogadó számára előnyös legyen. Az általános cserének kevesebb korlátja van, mint a korlátozott cserének, ezért az interperszonális bizalom mutatójának is tartják (Plickert et al. 2007: 412).

A közösségi reziliencia modellben Norris és szerzőtársai (2008:136) a társadalmi támogatást – mint erőforrás attribútumot – olyan kölcsönös, társadalmi interakciókként értelmezik, amelyek tényleges segítséget nyújtanak az egyéneknek, és beágyazzák őket azon társas kapcsolatok hálójába, amelyet szeretőnek, gondoskodónak és szükség esetén könnyen elérhetőnek tartá-

³ Lásd például: Cohen et al. (2000: 4) „minden olyan folyamat, amelyen keresztül a társadalmi kapcsolatok elősegíthetik az egészséget és a jólétet.”

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

nak. Az elvárt és kapott társadalmi támogatás forrásaként először is a családot, majd az elsődleges (barátok, szomszédok, ismerősök, munkatársak), továbbá a másodlagos (szervezetek, hivatalok, ismeretlenek) támogató csoportokat határozzák meg. A támogató kapcsolatok típusai közül – a kézzelfogható (tangible) támogatásokat mellett – az emocionális és az információs formákat emelik ki. Úgy vélik, hogy aki széles kapcsolati hálóval rendelkezik, az katasztrófa helyzetben jelentős információs előnyökre tehet szert a támogatások megszerzésében.

A társadalmi támogató kapcsolatok zavara hátterében számos ok állhat, mint például a traumát előidéző stresszorok (a fontos személyek elvesztése, halála), a katasztrófa következményeivel járó közösségi konfliktusok, a lakóhely változtatások, a közösségi, társasági és szabadidős kapcsolatok, lehetőségek megszűnése. Ezeket a megzavart társadalmi támogatási kapcsolatokat 2013-ban, a vörösiszap-katasztrófa társadalmi hatásait feltáró vizsgálat is ki tudta mutatni (Bartal – Ferencz 2015).

- Végezetül, a társadalmi tőke közösségi rezilienciában betöltött harmadik, közösségi attribútumai: *a helyhez kötődés, a közösségérzés, és az (állam)polgári részvétel*. Mind a helyhez kötődés (sense of belonging), mind pedig a közösségérzés (sense of community) a reziliens közösség legfőbb ismérve. A helyhez kötődés a szomszédság szociálpszichológiai megközelítéséből táplálkozik, és Unger – Wandersman (1985) a szomszédság affektív dimenziójaként határozta meg. Ez azt a széles skálát jelenti, hogy milyen érzelmi kapcsolatok alakulnak ki a szomszédok között és ez milyen elégedettséggel jár. A közösségérzés McMillan – Chavis (1986) szerint a bizalom és összetartozás érzését, a közös értékeket, a mások iránti tiszteletet, a közösségi kérdések iránt érzett felelősséget jelenti. A személyközi bizalmat Norris és szerzőtársai (2008) ebben az összefüggésben értelmezik és nem pedig külön attribútumként, az intézményi bizalomról nem is beszélve.

Ugyancsak a közösségi reziliencia egyik alapvető elemének tartják az (állam)polgári részvételt – amely kifejeződik a civil aktivitásban, a különböző informális és formális csoportokhoz, szervezetekhez való tartozásban –, annak közösségi kohéziót erősítő szerepe miatt. A 2013-as vörösiszap-katasztrófa társadalmi hatásait vizsgáló kutatás (Bartal – Ferencz 2015). szerint a közösségérzés és a közösséghez tartozás a községi településeken erősebbnek mutatkozott, mint a kisvárosban, Devecserben. Formális civil szerveződés Kolontáron volt fellelhető a Polgárórság és egy Táncegyesület formájában, de a szervezeti tagság a megkérdezettek alig tíz százalékára volt jellemző (Bartal – Ferencz 2015).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

ADAPTÍV ERŐFORRÁSOK TULAJDONSÁGAI

Az, hogy egy közösség pufferelni vagy ellensúlyozni tudja egy katasztrófa, egy válság, egy trauma, vagy egy stressz hatását, az erőforrások dinamikus – kellően robusztus, redundáns és gyors – tulajdonságától is függ. A *robusztusság* az a képesség, ahogy a közösség ellenáll a steressznek anélkül, hogy degradálódna. Továbbá, az erőforrások összességének erőssége is jelzi, feltételezve azok romlásának alacsony valószínűségét.

A *redundancia* – a technológiai rendszerek példája alapján – az erőforrások sokféleségét jelenti. Adger (2005) szerint azok a közösségek, amelyek az erőforrások szűk körétől függenek, kevésbé képesek megbirkózni az erőforrások kimerülésével⁴ járó veszteségekkel, és ez olykor erőforrás-függőséget is okozhat. A *gyorsasággal* kapcsolatosan Norris és szerzőtársai (2008: 132) azt a „tézist” fogalmazzák meg, hogy a közösségeknek annál nagyobb a rugalmas ellenállóképességük, minél hamarabb visszatérnek az esemény előtti működéshez. Ezt az állítást többek között Berkes – Ross (2013) és Gotham – Powers (2015) vitatják. Egyrészt a gyorsaságot, mint mechanikus nézőpontot, másrészt pedig azt, hogy a visszapattanás (bounce back) esetében nem mindig ismert az eredeti állapot. Továbbá, kívánatos-e, hogy a visszapattanás az eredeti állapotba történjen meg, illetve mi van akkor, ha egy új minőség jön létre a megújulással és az újra szerveződéssel.⁵

MI A KÖZÖSSÉGI REZILIENCIA FOLYAMAT VÉGEREDMÉNYE?

Míg az adaptáció „elméleti” eredmény, addig a wellness – *a jóérzéssel párosuló testi-lelki harmónia* – annak „gyakorlati” megnyilvánulása. A modellben a wellness folytonosság, és nem normatív kritérium, mivel mind az egyéneknél, mind pedig a közösségekben változó mértékben mutatkozik meg, akár a katasztrófa előtti, akár a katasztrófa utáni állapotukat vizsgáljuk.

Norris és szerzőtársai (2008) külön elemzik az egyéni, pszichológiai, valamint a „népességi” (population) wellness jellemzőit. Egyéni szinten, a pszichológiai, szociálpszichológiai kutatási gyakorlatokra hivatkozva, a rezilienciát úgy operacionálizálják, mint a pszichopatológia hiányát, és ezt további három kritériummal egészítik ki: az egészséges viselkedésminták, a családban/közösségben/munkahelyen betöl-

⁴ Az erőforrás kimerülés/vesztés a stressz-elméletből kerül be a közösségi reziliencia-modellbe. A Hobfoll (2006) által kidolgozott Conservation Of Resources-COR elmélet alaptétele, hogy „az egyének törekednek arra, hogy megszerezzék, megtartsák, megvédjék azokat a dolgokat, amelyeket értékelnek, és amelyeket erőforrásoknak tartanak” (Hobfoll 2006: 17 idézi Norris et al. 2008: 135).

⁵ Itt kell megjegyezni, hogy Blackman és szerzőtársai a 2017-ben írt tanulmányában szót emel a ma már széleskörben elterjedt katasztrófa életciklus-modell (Blackman et al. 2011, Muskat et al. 2015), lineáris és mechanikus értelmezése ellen, mivel véleménye szerinte ez potenciálisan korlátozza a katasztrófákkal szemben ellenálló közösség felépítésének a lehetőségét (Blackman et al. 2017: 91).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

tött megfelelő szerep és végezetül a „magas” életminőség. A „népességi” wellnesst a közösségi szintű alkalmazkodásként értékelik, és hasonlóan az egyéni szinthez, a mentális és viselkedési egészség, a szerepek működése és az életminőség „magas” szintjéhez kötik. Az elmúlt tíz évben – ahogy Szokolszky – V. Komlósi (2015: 16) kiemelik – a pszichológiai irányultságú reziliencia kutatásokban a patológia/probléma nézőpontot felváltotta az egészség/megküzdés hangsúlya. A megküzdés (coping) alatt az egyén azon képességeit és erőfeszítéseit értik, amelyekkel szembenéz az őt érő stresszel vagy fenyegető hatásokkal. A hatékony megküzdés során az egyén mozgósítja a megfelelő készségeit és képességeit, amelyek hozzásegítik ahhoz, hogy ne csak túljusson a nehézségeken, hanem személyében is fejlődjön (Oláh 2005, idézi: Szokolszky – V. Komlósi 2015: 20).

A kutatás kérdései és hipotézisei

A kutatásunk fő kérdései a következők voltak:

- A segítő kapcsolatok mint társadalmi tőke normájának mutatói és mint a közösségi reziliencia erőforrás jellemzői mennyiben járultak hozzá a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak közösségi rezilienciájához.
- További kérdésünk, hogy milyen segítségnyújtási mintázatok és típusok azonosíthatók a katasztrófa idején, három, illetve a tíz évvel a katasztrófa után.
- Kérdésünk volt az is, hogy a segítségnyújtási mintázatok létrejöttét a három időszakban, mennyiben befolyásolták a kontextuális tényezők közül a károsultság mértéke, az általános, illetve a személyes bizalom, továbbá a szociodemográfiai változók közül melyek hatottak leginkább.

Mind a társadalmi tőke, mind pedig a társadalmi támogatás-kutatások – ahogy az elméleti részben bemutattuk – a reciprok segítségnyújtási kapcsolatokra koncentrálnak. Ugyanakkor feltételeztük, hogy a segítségnyújtásban kifejeződő társadalmi támogató kapcsolatok nem csak kölcsönös jellegűek lehetnek, hanem *nem-viszonosságiak is, mégpedig donor (segítséget csak adó), illetve recipiens (segítséget csak fogadó)* típusúak.

Továbbá, egy negyedik típus is azonosítható, amikor egyáltalán nem valósulnak meg a segítségnyújtási kapcsolatok, amelyeket *hiányos/kiilleszkedő kapcsolatoknak* nevezünk. Wickes (2016: 100) altruista szomszédságnak nevezi azt a fajta segítségnyújtást, amikor viszonzást nem várva nyújtanak segítséget egymásnak a szomszédok. Ennek ellentéte, ha valaki csak fogadója a segítségnek, mert betegség vagy akadályoztatás miatt nem tudja viszonzni. Hasonlóképpen Cheshire (2015) a szomszédsági tipológiája során utal rá, hogy vannak olyan esetek, amikor nem, hogy nem reciprocitás, hanem egyenesen a szomszédságból/segítő kapcsolatokból való kiilleszkedés jön létre, illetve más okok (például elidegenedés) miatt hiányozhatnak a szomszédsági segítségnyújtási kapcsolatok.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Úgy véltük, hogy ennek a tipológiának, a segítségnyújtási kapcsolatok differenciált értelmezésének, különleges jelentősége lehet mind a közösségi reziliencia, mind pedig a társadalmi tőke, mint erőforrás szempontjából. Ugyanis, a reciprok típusú kapcsolatok mellett meglévő donor típusú segítő kapcsolatok a közösségek *erőforrás-bázisát* mutatják meg. A magas recipiens, illetve hiányos/kiilleszkedő típusú segítségnyújtási kapcsolatok meglepte viszont *gyengítheti* egy adott közösség társadalmi tőkét, illetve ellenállóképességét.

Feltételeztük azt is, hogy a donor (adó), recipiens (fogadó), a reciprok és hiányos/kiilleszkedő típusú segítségnyújtási kapcsolataik alapján a közösségeket – adott időben és térben – *eltérő segítségnyújtási aktivitásokkal és mintázatokkal* lehet leírni. Ezek a segítségnyújtási-mintázatok megmutatják az adott közösségekben, adott időben jelenlévő segítségnyújtási aktivitások-inaktivitások szintjét is. Úgy véltük, ennek a reziliencia szempontjából ugyancsak kiemelt jelentősége lehet, mert utalhatnak a közösségek – akár „békeidőben”, akár katasztrófa vagy krízis helyzet idején – társadalmi tőke normájának a szintjére. Mindennek alapján pedig, következtetni lehet a közösségekben lejátszódó reziliencia folyamatra, ami – ahogy arra a szakirodalmi elemzések is felhívták a figyelmet – sohasem lineárisan végbemenő változások eredményeként születik meg.

Adatfelvétel módszere és adatforrások

A vörösiszap-katasztrófa komplex társadalmi hatásait vizsgáló kutatás során survey vizsgálattal 2013-ban 180 fő közvetlen károsultat, és 180 fő közvetett károsultat (háztartásfőt) kérdeztünk meg Devecser, Kolontár és Somlóvásárhely településeken. A 2020 augusztusában lefolytatott kutatásban ugyanezeket a válaszadókat értük el, és összesen 338 főt – 158 közvetlenül és 180 közvetetten károsultat – tudtunk ismételtelen megkérdezni (1. táblázat).⁶

A kutatási minta egyik almintáját alkotó közvetlenül károsultakat az önkormányzatoktól kapott címlista alapján kerestük meg. A közvetetten károsultak kiválasztása véletlen sétával történt. A séta kezdőpontjait a település azon részén jelöltük ki, ami nem károsodott. A háztartásfő kiválasztásánál törekedni kellett arra, hogy női és férfi válaszadók ugyanolyan számban válaszoljanak.⁷

Fontos megjegyezni, hogy mindkét kutatásban közvetlen károsultnak tekintettük azokat a családokat, akiknek a házat és mindenét elvitte a vörösiszap, ezért új házat kaptak, vagy használt ingatlant vásároltak a településen és teljeskörű ingóság pótlás-

⁶ A 2020-as mintából 22 fő esett ki elhalálozás és válaszmegtagadás miatt.

⁷ Ha egy háztartásban több potenciális válaszadó volt, akkor a célszemélyt az ún. következő születésnap módszerével választottuk ki. Ennek lényege, hogy a felkeresett háztartás tagjai közül – a teljes háztartást tekintve – azt a személyt kérdeztük meg, akinek a megkeresés időpontjához viszonyítva a jövőben legközelebb esett a születésnapja.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

ban részesültek. Rajtuk kívül közvetett károsultnak tekintettünk minden, a három településen élő lakost, akik – ha más formában is, de – szintén elszenvedői voltak a vörösiszap-katasztrófa következményeinek.

1. táblázat. A 2013-as és a 2020-as adatfelvételek mintáinak jellemzői az alapvető szociodemográfiai, illetve kontextuális változók mentén

Változók (fő)		2013		2020	
		%	fő	%	
Nem	férfi	166	46,2	163	48,1
	nő	194	53,8	176	51,9
Korcsoport	18–29 éves	21	5,7	5	1,5
	30–39 éves	40	11,1	26	7,7
	40–49	64	17,8	64	18,9
	50–59	67	18,6	59	17,4
	60–69	69	19,1	75	22,1
	70+	99	27,5	110	32,4
Családi állapot	nőtlen/hajadon	30	8,4	34	10,0
	élettársi kapcsolatban	38	10,6	35	10,3
	házas	176	49,0	147	43,4
	elvált	22	5,8	27	8,0
	özvegy	94	26,2	96	28,3
Iskolai végzettség	8 általánosnál kevesebb	41	11,5	27	8
	befejezett általános iskola, vagy azzal egyenértékű képzettség	88	24,4	67	19,9
	szakmunkásképző, szakiskola	127	35,3	141	41,8
	érettségi	77	21,5	78	23,1
	felsőfokú technikum	3	0,8	9	2,7
	felsőfokú képesítés (OKJ)	4	1,0	2	0,6
	főiskolai diploma	9	2,5	5	1,5
	egyetemi diploma	10	2,6	8	2,4
Lakóhely	Devecser	228	63,3	227	67
	Kolontár	63	17,5	59	17,4
	Somlóvásárhely	51	14,2	49	14,5
	más település	18	5	4	1,1
Károsultság jellege	közvetlenül érintett	180	50	158	46,6
	közvetetten érintett	180	50	181	53,4
	összesen	360	100	339	100

Forrás: A vörösiszap-katasztrófa társadalmi hatásai című kutatás adatfelvétele 2013, 2020 alapján saját szerkesztésű táblázat

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A kutatási kérdéseinek és a hipotéziseinek megválaszolásához a két vizsgálatból a következő adatforrásokkal rendelkezünk:

- Egyrészt – a 2013-as felvétel alapján rekonstruált – a 2010. évi katasztrófa idején megvalósult segítő kapcsolatokra („A katasztrófa idején nyújtott-e/kapott-e segítséget...? – igen/nem),
- másrészt a 2013-as májusi adatfelvételt megelőző hónapban realizálódott segítő kapcsolatokra („Az elmúlt egy hónapban nyújtott-e/kapott-e segítséget...? – igen/nem) vonatkozóan rendelkezünk adatokkal.
- Harmadrészt pedig a 2020-ban ugyancsak a felvételt (2020 augusztusát) megelőző egy hónapban realizálódott segítő kapcsolatokról („Az elmúlt egy hónapban nyújtott-e/kapott-e segítséget...? – igen/nem) nyújtottak információkat.

Ezen adatforrások felhasználásával elemzésünk elsősorban a segítségnyújtási változókból képzett tipológiára épül. A „kap-e segítséget” és „ad-e segítséget” (igen/nem) változók interakciójából képzett tipológia négy értéket vett fel.

- Segítséget ad és kap: reciprok típusú segítségnyújtás.
- Segítséget csak ad, de nem kap: donor típusú segítségnyújtás.
- Segítséget csak kap, de nem ad: recipiens típusú segítségnyújtás.
- Segítséget se nem ad, se nem kap: hiányos/kiilleszkedő típusú segítségnyújtás.

Mindezek alapján részletesen elemezzük a segítségnyújtási tipológiák alapmegoszlásait, valamint ezek összefüggését különböző kontextuális (károsultsági jellemző, települési kötődés, általános és a helyi lakosokba, valamint a családba, barátokba, szomszédokba, ismerősökbe vetett bizalom) és szociodemográfiai (nem, életkor, családi állapot, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, lakóhely, települési kategória) változókkal. Az összefüggések vizsgálatához keresztábra és ANOVA elemzést használtunk.

Eredmények

Eredményeink bemutatását három téma köré csoportosítjuk. Először a vörösiszap-katasztrófát elszenvedett közösségek segítségnyújtási aktivitását és segítségnyújtási mintázatait ismertetjük a három vizsgálati időszak összehasonlításával. Ezt követően az egyes segítségnyújtási kapcsolatok szociodemográfiai és kontextuális tényezőkkel kapcsolatos összefüggéseit mutatjuk be. Végezetül, a feltárt összefüggések alapján arra a kérdésre válaszolunk, hogy „mi tesz” valakit reciprok, donor segítségnyújtóvá, illetve milyen okok állnak annak hátterében, hogy valaki recipiens, illetve hiányos/kiilleszkedő segítségkapcsolatúvá válik egy közösségen belül.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

SEGÍTSÉGNYÚJTÁSI AKTIVITÁSOK ÉS MINTÁZATOK A VÖRÖSISZAP-KATASZTRÓFA KÁROSULTJAINAK KÖRÉBEN (2010, 2013, 2020)

Eredményeink szerint a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak teljes mintájában mindhárom időszakban azonosítani lehetett a tipológia mind a négy segítségnyújtási típusát: a reciprok típusú és – a nem viszonzossági – a donor (adó), a recipiens (fogadó), valamint a hiányos/kiilleszkedő típusú kapcsolatokat.

Ennek alapján a három vizsgálati időszakban *három különböző segítségnyújtási aktivitási-szintet* sikerült kimutatni. *Aktívnak* tekintettük az összes segítségnyújtási kapcsolatból a donor, reciprok és recipiens segítségnyújtási típusba tartozó kapcsolatokat, míg *inaktívnak* a hiányos/kiilleszkedő segítségnyújtási kapcsolatokat (2. táblázat).

2. táblázat

A segítségnyújtási aktivitás és a különböző segítségnyújtási-típusok megoszlása
(2010, 2013, 2020)

	Donor	Recipiens	Reciprok	Összes aktív	Inaktív Hiányos/ kiilleszkedő
2010 (N=359)	23%	15%	45%	83%	17%
2013 (N=359)	7%	8%	38%	53%	47%
2020 (N=339)	15%	15%	40%	70%	30%

Forrás: A vörösiszap-katasztrófa társadalmi hatásai című kutatás adatfelvétele 2013, 2020 alapján saját szerkesztésű táblázat

Míg 2010-ben, a katasztrófa idején az összes megkérdezett, összes segítségnyújtási kapcsolatának 83 százaléka volt aktív és 17 százaléka inaktív, addig 2013-ban már csak az összes segítségnyújtási kapcsolat 53 százaléka volt aktív, míg az inaktív kapcsolatok aránya 47 százalékra emelkedett. A Covid-19 első hullámát követő adatfelvétel idején, 2020-ban, ismét megemelkedett az aktív segítségnyújtási kapcsolatok aránya, az összes segítségnyújtási kapcsolat 70 százaléka volt aktív, és csak 30 százaléka inaktív.

Véleményünk szerint ezek az eredmények arra utalnak, hogy a megkérdezettek a Covid-19 első hullámát a bezártság⁸ miatt hasonló „veszélyként” élték, mint a vö-

⁸ A vörösiszap-katasztrófa alatt a települések két hétig voltak lezárva, csak engedéllyel lehetett elhagyni a településeket, illetve belépni a településekre.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

rösiszap-katasztrófát, és erre az új „vészhelyzetre” reziliensen, a segítő kapcsolatok aktivizálásával válaszoltak.

Az eredmények alapján nem csak három különböző aktivitási szintet tudtunk kimutatni, hanem – a különböző időszakokban – három, eltérő segítségnyújtási mintázatot is.

A *segítségnyújtási mintázatot* vizsgálva az 1. táblázat adatai jól mutatják, hogy a katasztrófa idején, 2010-ben egy erős *reciprok-donor segítségnyújtási mintázatot* rajzolódott ki. A segítségnyújtási kapcsolatok *majdnem fele* (45 százalék) *reciprok, és közel egynegyede* (23 százalék) *donor típusú segítségnyújtás* volt. Ebben az évben az összes segítségnyújtási kapcsolat csak 17 százalék volt hiányos/kiilleszkedő, és 15 százalék pedig recipiens (fogadó) típusú segítségnyújtás. Mindezek arra utalnak, hogy a katasztrófa idején erős kölcsönösség és altruizmus jellemezte a károsult települések lakóinak segítségnyújtási kapcsolatait.

Ezzel szemben a katasztrófát követő harmadik évben, 2013-ban, a segítségnyújtási mintázatot már a *hiányos/kiilleszkedő típusú kapcsolatok dominálták* és csak 38 százalékot tett ki a *reciprok típusú kapcsolatok* aránya (alig további 7 százalék volt az adott, és 8 százalék a kapott segítségeké). Részletesen megvizsgálva a reciprok kapcsolatokat, azt találtuk, hogy a katasztrófa idején megvalósult reciprok típusú segítségnyújtási kapcsolatok már csak 65 százalék maradt meg ebben a vizsgálati évben. Így tehát, 2013-ban a hiányos/kiilleszkedő kapcsolatok megemelkedését a reciprok a donor és a recipiens típusú kapcsolatok csökkenése táplálta. Úgy gondoljuk, hogy a 2013-as hiányos/kiilleszkedő-reciprok segítségnyújtási mintázat kialakulásának háttérében két tényező állhatott. Egyrészt a megkérdezettek segítségnyújtási erőforrásainak kimerülése, másrészt az, a válaszadók egy részének – a közvetlenül károsodott lakosságnak – a lakóhelyváltással újra kellett építeni támogatási kapcsolatait. Interjú vizsgálatunk is alátámasztotta a Brenton (2001: 22) által leírt *bezárkózási-hatást*⁹ mind a devecseri, mind pedig a kolontári közvetlenül károsultak körében.

2020-ban már egy harmadik típusú, – *reciprok-hiányos/kiilleszkedő – segítségnyújtási mintázat* alakult ki, amiben – 2013-hoz képest – újra megemelkedett a donor és recipiens típusú segítségnyújtási kapcsolatok aránya. Noha a kapcsolatok közel harmada hiányos/kiilleszkedő típusú maradt, a 2020-as segítségnyújtási mintázat mégis sok hasonlóságot mutat a katasztrófa idején kirajzolódó segítségnyújtási mintázattal, csak alacsonyabb aktivitási szinten. Úgy véljük, ezek az eredményeink is megerősítik azt a fenti állításunkat, hogy a megkérdezettek az új „vészhelyzetre” reziliensen, a segítő kapcsolatok aktivizálásával válaszoltak, mégpedig erőforrásai-

⁹ Brenton (2001) a közösségi rezilienciát csökkentő tényezők között írja le a bezárkózási hatást, amit a társadalmi támogatási és interakciós kapcsolatok jelentős gyengülése jellemez. Ez a Kaniasty – Norris (1993) társadalmi támogatás romlás-modelljének enyhébb, de mindenképpen rezilienciát csökkentő formája.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

kat a reciprok és a donor típusú segítségnyújtási típusokban aktivizálták, hasonlóan ahogy ez a vörösiszap-katasztrófa idején is történt.

A SEGÍTSÉGNYÚJTÁSI AKTIVITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI A SZOCIODEMOGRÁFIAI ÉS KONTEXTUÁLIS VÁLTOZÓKKAL (2010, 2013, 2020)

A segítségnyújtási aktivitás (az összes reciprok, donor és recipiens segítőkapsolat) és az egyes háttérváltozók közötti összefüggéseket ugyancsak három időpontban – a katasztrófa idején, a katasztrófát követő harmadik, illetve tizedik évben – vizsgáltuk meg. A szociodemográfiai változók közül a nemet, az életkort, az iskolai végzettséget, a gazdasági aktivitást, a lakóhelyet (Devecser, Kolontár, Somlóvásárhely) és a lakóhely típusát (falú-város) vizsgáltuk. A kontextuális változóink a károsultsági jellemző (közvetlen és közvetett károsult), a települési kötődés (erős, közepes, gyenge),¹⁰ valamint az általános, illetve a helyi lakosokba, továbbá a családba, barátokba, szomszédokba és rokonokba vetett bizalom voltak (2. táblázat).

Amíg 2010-ben a segítségnyújtási aktivitás és a katasztrófa károsultság (közvetlen – közvetett) jellege között a szignifikáns összefüggés rendkívül erős volt, addig 2013-ban már csak közepesen erősnek, végül 2020-ban pedig gyengének mutatkozott.

A 2. táblázat adatai is mutatják, 2020-ban már a települési kategória (azaz községi vagy városi lakos volt-e valaki), az életkor és a gazdasági aktivitás már közel hasonló erősséggel befolyásolta a segítségnyújtási aktivitást, mint a katasztrófa-károsultság jellege.¹¹

A fenti összefüggések alapján egyrészt arra következtetünk, a közösségek 2010-ben a vörösiszap-katasztrófára reziliensen, a segítőkapsolatok aktivizálásával reagáltak. Mivel a kiinduló állapotot nem ismerjük, ezért úgy gondoljuk, hogy a katasztrófa utáni „visszapattanás” egy új állapotba történt, amiben a katasztrófa-érintettség még szerepet játszik (és úgy tűnik még fog is), de már más tényezők (aktív gazdasági helyzet, az életkor, községi lakhely) egyre inkább meghatározóvá váltak a segítségnyújtási kapsolatok aktivizálásában.

Másrészt úgy látjuk, hogy a Covid-19-járvány első hulláma is aktivizálta a segítőkapsolatokat, ami ugyancsak a közösségi rezilienciára utal. Ezt támasztja alá – a korábbi évekhez képest – a családba, barátba, szomszédba vetett bizalom megerősödött hatása.

¹⁰ Erős települési kötődés már a nagyszülei is a településen éltek; Közepes: a szülei költöztek a településre, vagy oda házasosodott; gyenge: nem rég költözött a településre

¹¹ Ebben nagy szerepet játszhat az is, hogy itt egy viszonylag idős mintáról van szó.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

3. táblázat

A segítségnyújtási aktivitást befolyásoló
szociodemográfiai és kontextuális változók összefüggései

Változók	2010	2013	2020
nem	p<0,010 Cramer's V =0,177	-	-
életkor	p<0,001 Cramer's V =0,290	p<0,002 Cramer's V =0,181	p<0,001 Cramer's V =0,231
családi állapot	p<0,003 Cramer's V =0,213	p<0,005 Cramer's V =0,140	p<0,001 Cramer's V =0,190
iskolai végzettség	-	-	-
gazdasági aktivitás (aktív-inaktív-nyugdíjas)	p<0,001 Cramer's V =0,290	p<0,001 Cramer's V =0,213	p<0,001 Cramer's V =0,225
települési kategória (falu-város)	p<0,012 Cramer's V =0,174	-	p<0,001 Cramer's V =0,245
katasztrófa károsultság jellege (közvetlen közvetett)	p<0,001 Cramer's V =0,747	p<0,001 Cramer's V =0,305	p<0,001 Cramer's V =0,246
település (Devecser, Kolontár, Somlóvásárhely)	p<0,002 Cramer's V =0,149	p<0,001 Cramer's V =0,179	p<0,001 Cramer's V =0,190
települési kötődés (erős, közepes, gyenge)	-	p<0,002 Cramer's V =0,180	p<0,018 Cramer's V =0,155
általános bizalom	p<0,002 Eta=0,205	p<0,001 Eta=0,213	-
helyi lakosokba vetett bizalom	-	p<0,001 Eta=0,213	-
személyközi bizalom	család	-	p<0,001 Eta=0,235
	barát	-	p<0,001 Eta=0,206
	szomszéd	-	p<0,001 Eta=0,152
	ismerős	-	-

Forrás: A vörösiszap-katasztrófa társadalmi hatásai című kutatás adatfelvétele 2013, 2020 alapján saját szerkesztésű táblázat

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A szakirodalmi elemzés (Unger – Wandersman 1985, Norris et al. 2008) szerint, a közösségi kötődés a reziliens közösség egyik jellemzője. Eredményeink szerint a közösségi kötődés – amit a települési beágyazottsággal tudunk mérni – mind 2013-ban, mind 2020-ban csak *gyengén volt szignifikáns összefüggésben a segítségnyújtási aktivitással*. Ennek alapján azt gondoljuk, hogy a rugalmas ellenállóképesség nem terült szét egyenletesen a közösségekben, hanem inkább az erős települési kötődéssel rendelkezőkre volt jellemző.

A vizsgált változók közül az iskolai végzettség, az ismerősökbe vetett bizalom és a segítségnyújtási aktivitás között egyik évben sem volt szignifikáns összefüggés. A helyi lakosokba vetett bizalom és a segítségnyújtási aktivitás között még 2013-ban találtunk szignifikáns összefüggést, de 2020-ban – és ezt ugyancsak a Covid-19 járvány hatásának tudhatjuk be – már elvesztette magyarázó erejét. Véleményünk szerint a pandémia alatti bezártság okozta azt is, hogy 2020-ra – a korábbiakhoz képest – megerősödött a családba, barátba és szomszédságba vetett bizalom hatása a segítségnyújtási kapcsolatokra. Érdemes figyelni, hogy a katasztrófa utáni adatfelvételekben a perszonális bizalmi kapcsolatok közül, a barátokba vetett bizalom és a segítségnyújtás között találtunk tartós összefüggést. Végezetül, a nemi változónak csak a katasztrófa idején volt kimutatható hatása, a férfiak esetében, míg a falu-város kategorizálásnak csak a katasztrófa idején, illetve 2020-ban, a községi lakosokra vonatkozóan. Ez arra utal, hogy a segítségnyújtási aktivitás a falvak (Kolontár, Somlósárhely) és a város, Devecser viszonylatában különbözőek voltak.

Összegezve a segítségnyújtási aktivitás és az egy egyes változók közötti összefüggéseket, azt találtuk, hogy a katasztrófa idején, 2010-ben a károsultság jellegén túl az életkor, a gazdasági aktivitás közepesen erősen, a családi állapot és az általános bizalom gyengébben, a nem, a települési hovatartozás és a települési kategória csak igen gyengén befolyásolták a segítségnyújtási kapcsolatokat.

Három évvel a katasztrófa után, 2013-ban a katasztrófa károsultság jellegén kívül az általános, és a helyi lakosokba vetett bizalom, valamint a gazdasági aktivitás – ha nem is olyan erősséggel – de meghatározóan befolyásolták a segítségnyújtási aktivitás létrejöttét. Ez arra utal, hogy noha a kártalanítást kísérő viszályokból és konfliktusokból következően meggyengültek a közösségi erőforrások, de a helyiekbe vetett bizalom kezdett újra felépülni. A többi szociodemográfiai és kontextuális változó csak nagyon gyenge összefüggésben állt a segítségnyújtási mintázatokkal.

A 2020-as eredmények pedig azt mutatják – ahogy fentebb írtuk – a katasztrófa károsultság befolyásolja továbbra is leginkább a segítségnyújtási aktivitást, de az összes többi változó magyarázó ereje a 2013-as évhez képest megerősödött. Ezt leginkább a települési kategória, az életkori és a családba vetett bizalom változónál figyelhetjük meg főként. A Covid-19-járvány okozta „katasztrófahelyzetre” a közösségek ugyancsak reziliensen a segítőkapszolatok aktivizálásával válaszoltak, de ezek – a körülményekből adódóan – elsősorban a családi, baráti kapcsolatok szintjén voltak regisztrálhatók.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A SEGÍTSÉGNYÚJTÁSI TÍPUSOK ÖSSZEFÜGGÉSEI

A SZOCIODEMOGRÁFIAI ÉS KONTEXTUÁLIS VÁLTOZÓKKAL (2010, 2013, 2020)

A katasztrófa idején, 2010-ben *donor típusú* segítő kapcsolatai leginkább a devecserieknek (92 százalék), a közvetett károsultaknak (82 százalék), valamint a mintában szereplő férfiaknak (52 százalék), továbbá a házásoknak (59 százalék), illetve a gazdaságilag aktívoknak (46 százalék) volt (4. táblázat). Az életkori csoportok szerint

4. táblázat. Az segítségnyújtási típusok jellemzői a szociodemográfiai és kontextuális változók alapján (2010, 2013, 2020)

	2010	2013	2020
Donor típusú segítségnyújtás	devecseriek, közvetett károsultak, gazdaságilag aktívak, férfiak, 60–69 évesek, házások, közepes települési beágyazottsággal	devecseriek, közvetett károsultak, gazdaságilag aktívak, férfiak, 40–59 évesek, házások, közepes települési beágyazottsággal	devecseriek, kolontáriak közvetett károsultak, gazdaságilag aktívak, férfiak, 40–59 évesek, házások, közepes települési beágyazottsággal
Reciprok típusú segítségnyújtás	kolontáriak közvetlenül károsultak, gazdaságilag aktívak, inkább férfiak, 45–59 évesek, házások, erős települési beágyazottsággal	kolontáriak közvetlenül károsultak, gazdaságilag aktívak, inkább nők, 30–39 és 60–69 évesek, házások, erős települési beágyazottsággal	somlóvásárhelyiek, kolontáriak, közvetlenül károsultak, gazdaságilag aktívak, inkább nők, 40–49 évesek, házások, gyenge települési beágyazottsággal
Recipiens típusú segítségnyújtás	devecseriek, közvetlenül károsultak, nyugdíjasok nők, 70 év felettek, erős települési beágyazottsággal	devecseriek, kolontáriak közvetetten károsultak, nyugdíjasok, özvegyek, 70 év felettek	devecseriek, közvetetten károsultak, nyugdíjasok, özvegyek, 70 év felettek
Hiányos/kiilleszkedő típusú	devecseriek, közvetett károsultak, nyugdíjasok, nők, 70 év felettek, közepes települési beágyazottsággal	devecseriek, közvetett károsultak, nyugdíjasok, nők, 70 év felettek, özvegyek, házások, gyenge települési beágyazottsággal	devecseriek, közvetett károsultak, nyugdíjasok, inaktívak, nők, 70 év felettek, erős települési beágyazottsággal

Forrás: A vörösiszap-katasztrófa társadalmi hatásai című kutatás adatfelvétele 2013, 2020 alapján saját szerkesztésű táblázat

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

főképpen a 60-69 év közöttiekre, települési kötődés szerint pedig a beházasodottakra inkább jellemző volt az altruista segítségnyújtás.

Donor jellegű kapcsolataikat mind 2013-ban, mind pedig 2020-ban leginkább a gazdaságilag aktívak (60-56 százalékban), a közvetetten károsultak (56-56 százalékban) és a házasok (72-44 százalékban) tartották meg. Változás ugyanakkor az, hogy 2020-ban a segítséget adók már a községekben élők, illetve a közepes települési beágyazottságúak („szülei költöztek ide”), valamint 40-59 év közöttiek közül kerültek ki.

Mindezek alapján úgy tűnik tehát, amíg a katasztrófa idején a szülői generáció nyújtott segítséget, addig a katasztrófa után ez áttevődött a gyermekek generációjára. Összességében, *a gazdasági aktivitás, a családi állapot és a katasztrófa által csak közvetett érintettség* (a kevésbé sérülékenység) tett valakit „altruista” segítségnyújtóvá a vörösiszap-katasztrófa érintettjeinek közösségeiben.

A *reciprok típusú* segítségnyújtási kapcsolatokkal rendelkezők fő jellemzője, hogy mind a három évben (bár eltérő aránnyal: 78-63-54 százalék) leginkább *a közvetlenül károsultak, a házasok és a gazdaságilag aktívak* sajátossága volt. Reciprok kapcsolataik a katasztrófa idején a férfiak több, mint fele, a 40-59 évesek két harmada és az erős települési beágyazottságúak (57 százalékban) rendelkeztek.

Ezzel szemben 2013-ban a reciprok segítségnyújtási kapcsolatok leginkább a 30-39 évesekre (53 százalékban) és a 60-69 évesek, a kolontáriak valamint az erős települési beágyazottságúak több, mint a felére volt jellemző. 2020-ban változás annyiban történt, hogy a reciprok segítségnyújtási kapcsolatok leginkább a 40-49 évesek (55 százalékban), a községekben élők (58 százalékban) és a településre nem régen beköltözők körében koncentráálódtak.

Az eredmények arra utalnak, hogy a katasztrófa általi érintettség megerősítette és tartóssá tette a kölcsönös segítségnek azt az általános törvényét, hogy „Tégy úgy másokkal, ahogy te szeretnéd, hogy veled tegyenek.” A részletesebb vizsgálat azt mutatta, hogy ez a reciprok segítségnyújtás – főként a katasztrófa után –, *a családi kapcsolatokban realizálódik, és generációs norma a községekben élők körében*. A reciprok kapcsolatokban a települési beágyazottság két szélső szintjén – az erős és gyenge települési beágyazottságúak körében – jelent meg, ami azt mutatja, hogy a községekben *befogadó közösségek* élnek. A reciprok típusú segítségnyújtási kapcsolatok létrejöttét a gazdasági aktivitás jelentősen befolyásolja, de nem olyan erősen, mint a donor típusú segítségnyújtásban.

A *recipens (fogadó) típusú* segítségnyújtási kapcsolatok a családi, közösségi gondoskodás erejét mutatják meg, illetve azt, hogy kik azok, akiket a közösség nem-viszonzottsági segítségnyújtás formájában támogat. A katasztrófa idején a segítséget kapók a közvetlenül károsultak (92 százalékuk), a nyugdíjasok (84 százalékuk), a nők (61 százalékuk), a 70 év felettek (54 százalékuk), a beházasodottak (valamivel több, mint egyharmaduk), és a devecseriek (egyötödük) közül került ki leginkább.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A katasztrófa utáni két adatfelvétel szerint a 70 év felettiekre, a nyugdíjasokra, az özvegyekre és a beházasodottakra továbbra is jellemző volt ez a nem-viszonosságú segítő kapcsolat. Átrendeződés 2020-ra annyiban történt, hogy ez a fajta segítségnyújtási típus a szociálisan hátrányos helyzetű devecseriek (80-83 százalékuk) és a közvetetten károsultak (62-54 százalékuk) sajátja lett. A vörösiszap-katasztrófa károsultjai tehát, nem csak befogadó, hanem *támogató közösséget is alkotnak*, de a mélyebb elemzés arra utal, ezt a támogatást *jobbára a családok, és kisebb részt a barátok, szomszédok idősebb tagjai* kapják.

Véleményünk szerint a közösségi reziliencia szempontjából legalább olyan fontos, hogy kik azok, akiknek *hiányos vagy kiilleszkedett* típusú segítő kapcsolataik vannak, mint az, hogy kik körében valósulnak meg például a reciprok, donor vagy recipiens típusú segítségnyújtási kapcsolatok. A katasztrófa idején a hiányos/kiilleszkedett segítő kapcsolatok leginkább a közvetetten károsultakra (95 százalékuk), a nőkre (70 százalékuk), a nyugdíjasokra (67 százalékuk), a 70 év felettiekre (55 százalékuk) és a devecseriekre (50 százalékuk) volt jellemző.

Mind 2013-ban, mind pedig 2020-ban megmaradt az a tendencia, hogy hiányos/kiilleszkedő kapcsolataik leginkább a közvetetten károsultaknak (62-54 százalékuk), a 70 év felettieknek (52-65 százalékuk), a devecserieknek (70-83 százalékuk) a nyugdíjasoknak és az inaktívoknak (53-51 százalékuk) voltak.

Ezek az adatok nagyrészt alátámasztják Utasi (2013) megállapításait, miszerint *az időskorból, a nyugdíjas létből és a kisvárosi életből (jelen esetben Devecser) következő egészségügyi, anyagi hátrányok és hiányok* hozzájárulnak a kapcsolatok hiányához vagy elvesztéséhez. A közösségi rezilienciára vonatkoztatva eredményeinket, úgy látjuk, hogy – fizikai, egészségügyi, anyagi hátrányaik miatt – *ez a legkevésbé reziliens csoport és egyben a legveszélyeztetettebb is.*

Összegzés

A szakirodalmi elemzések (Kaniasty – Norris 2000, Norris et. al 2008, Cheshire 2015, Wickes 2016) arra mutattak rá, hogy – többek között – minél erősebb társadalmi támogatási, segítségnyújtási kapcsolatok jellemeznék egy közösséget, annál reziliensebb egy közösség a katasztrófák okozta stresszfaktorokkal szemben. Eredményeink szerint a vörösiszap-katasztrófa károsultjai a katasztrófára reziliensen, a segítő kapcsolatok aktivizálásával reagáltak. Ezek 2013-ban meggyengültek, de 2020-ban ismét megerősödtek, ami arra utal véleményünk szerint, hogy a pandémia első hullámában a közösségek ismét reziliens válaszokat adtak egy újabb katasztrófa helyzetre.

Mind a társadalmi tőke, mind a társadalmi támogatási, valamint a közösségi reziliencia elemzések középpontjában a reciprok típusú segítségnyújtási kapcsolatok állnak. Egyik fő eredménynek tartjuk, hogy a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

mintáján sikerült igazolni a négy segítségnyújtási típus, valamint a három különböző segítségnyújtási mintázat, magyarázó erejét a közösségi rezilienciában. Amíg a katasztrófa idején egy erős reciprok-donor típusú segítségnyújtási mintázat rajzolódott ki, addig 2013-ban hiányos/kiilleszkedő-reciprok, 2020-ban pedig reciprok-hiányos/kiilleszkedő mintázatot azonosítottunk. Azt, hogy az egyes vizsgált időszakokban milyen segítségnyújtási mintázat jött létre – noha változó erősséggel, de –, leginkább a katasztrófa károsultság (közvetlen és közvetett) jellege befolyásolta.

A segítségnyújtási kapcsolatokat a katasztrófa idején erős kölcsönösség jellemezte, míg a katasztrófa után kialakult segítségnyújtási mintázatok kialakulásában a rezilienciát csökkentő bezárkózási hatás (Brenton 2000) mutatkozott meg. Ugyanakkor ez két külön fajta bezárkózási hatás volt: 2013-ban az erőforrások kimerülése okozta, míg 2020-ban külső körülmények, a Covid-19 hatására történt. Sőt, a 2020-as segítségnyújtási modellben jelenlévő reciprok és donor típusú segítségnyújtási kapcsolatok aránya – sok hasonlóságot mutatva a katasztrófa idején tapasztaltakkal – ismét egy reziliens magatartásra utaltak. A Covid-19 hatásának tudtuk be, hogy ez főként családi és baráti segítségnyújtásban realizálódott.

Mi tesz valakit egy katasztrófa közösségben donor, reciprok, recipiens vagy éppen hiányos/kiilleszkedő típusú segítségnyújtóvá? Eredményeink szerint a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak mintájában a katasztrófa idején leginkább a közvetett károsultság, míg a katasztrófa után az aktív gazdasági helyzet, a házas családi állapot és a közvetett érintettség (kevésbé sérülékenység) tett valakit „altruista” segítségnyújtóvá.

A reciprok típusú segítségnyújtás mindhárom vizsgálati évben legfőképpen a közvetlenül károsultakra, és a házasokra, a gazdaságilag aktívakra, valamint az erős települési beágyazottsággal rendelkezőkre volt jellemző. A reciprok segítségnyújtás – különösen a katasztrófa után –, a családi kapcsolatokban realizálódott, és generációs norma a községekben élők körében.

A recipiens, fogadó típusú segítségnyújtási kapcsolatok azt mutatják meg, hogy kiket segít egy közösség. Amíg a segítséget kapók a katasztrófa idején főképpen azok a közvetlenül károsultak, nyugdíjasok, nők és 70 év felettek voltak, akik számíthattak szoros családi, rokoni kapcsolataikra, addig a katasztrófa után a szociálisan hátrányos helyzetű, idős, közvetetten károsult devecseriek sajátja lett ez a fajta segítségnyújtási típus.

A hiányos/kiilleszkedő segítségnyújtási kapcsolattal rendelkezők minden jellemzőikben hasonlítottak a recipiens-típusúakra egy változó kivétellel: többségük csak közvetetten volt érintett a katasztrófában. A katasztrófa utáni időszakban is jellemző volt, hogy időskorból, a nyugdíjas létből és a kisvárosi élet, valamint az egészségügyi, anyagi hátrányok és hiányok hozzájárulnak a kapcsolatok hiányához vagy elvesztéséhez.

Vizsgálati eredményeink egy speciális helyzetben, a vörösiszap-katasztrófa hosszútávú vizsgálatának elemzéseként születtek. Ebben az elemzésben a segítő kap-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

csolatok újszerű tipologizálását vezettük be, amely magyarázó erővel rendelkezett a közösségi reziliencia vonatkozásában is. Véleményünk szerint a jövőben további kutatásokra van szükség, hogy a tanulmányban kidolgozott és egy speciális esetben megvizsgált segítségnyújtási típusokat nagymintás felvételeken teszteljék és a közösségi rezilienciában való szerepét részletesebben feltárják.

Irodalom

- Adger, W. N. (2000): Social and ecological resilience: Are they related? *Progress in Human Geography*, (24): 347–364. DOI: <https://doi.org/10.1191/027030913200701540465>
- Aldrich, D. (2011): Ties that bond, ties that build: social capital and governments in post disaster recovery. *Studies in Emergent Order*, (4): 58–68.
- Aldrich, D. – Meyer, M. (2014): Social capital and community resilience. *American Behavioral Scientist*, 59(2): 254–262. DOI: 10.1177/0002764214550299
- Bartal A. M. – Ferencz Z. (2015): *A vörösiszap-katasztrófa társadalmi hatásai*. Budapest, Argumentum Kiadó – MTA Társadalomkutató Intézet
- Barrera, M. (1986): Distinctions between Social Support Concepts, Measures, and Models. *American Journal of Community Psychology*, (14): 413–45.
- Béné C. – Goldfrey Wood, R. – Newsham, A. – Davis, M. (2013): Resilience: new utopia or new tyranny? Reflection about the potentials and limits of the concept of resilience in relation to vulnerability reduction programmes. IDS Working Papers. <https://doi.org/10.1111/j.2040-0209.2012.00405.x>
- Berkes, F. – Ross, H. (2013): Community resilience: Toward an integrated approach. *Society and Natural Resources*, 26(1): 5–20.
- Blackman, D. A. – Kennedy, M. – Ritchie, B. (2019): Knowledge management: the missing link in DMO crisis management. *Current Issues in Tourism*. 14(4): 347–354. DOI: <https://doi.org/10.1080/13683500.2010.489637>
- Blackman, D. A. – Nakanishi, H. – Benson, A. M. (2017): Disaster resilience as a complex problem: Why linearity is not acceptable for long-term recovery. *Technological Forecasting and Social Change*, 121(3): 89–98. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2016.09.018>
- Blokland, T. (2003): *Urban bonds*. Cambridge, Polity Press
- Bourdieu, P. (1985): The forms of capital. In: Richardson, J. (ed.): *Handbook of theory and research for the sociology of education* New York, Greenwood
- Chamlee-Wright, E. – Storr, V. (2011): Social capital as a collective narratives and post-disaster community recovery. *Sociological Review*, 59(2): 266–282. DOI: 10.1111/j.1467-954X2011.02008.x

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Cheshire, L. (2015): Know your neighbours: disaster resilience and the normative practices of neighbouring in an urban context. *Environment and Planning A*, (47): 1081–1099. DOI: 10.1177/0308518X15592310
- Endreß, M. – Maurer, A. (2015) (Hrsg.): *Resilienz im Soziale*. Wiesbaden, Springer Fachmedien, DOI 10.1007/978-3-658-05999-6_2
- Folke, C. (2006): Resilience: The emergence of a perspective for sociological system analysis. *Global Environmental Change*, 16(3): 253–267. DOI: 10.11016/j.gloenvcha.2006.04.002
- Gotham, K. F. – Powers, B. (2015): Constructing and contesting resilience in post-disaster urban communities. *Contemporary Sociology*, 44(1): 139–152. DOI: 10.1177/0094306114562201a
- Hobfoll, S. (2006): Guiding community intervention following terrorist attack. In: Neria, Y. – Gross, R. – Marshall, R. D. – Susser, E. S. (2006): *9/11 Mental health in the wake of terrorist attacks*. Cambridge University Press, 215–228.
- Kaniasty, K. – Norris, F. (1993): A test of the social support deterioration model in the context of natural disaster. *Journal of Personality and Social Psychology*, (64): 395–408.
- Kaniasty, K. – Norris, F. (2000): Help-seeking comfort and receiving social support: The role of ethnicity and context of need. *American Journal of Community Psychology*, (28): 545–582. DOI: 10.1023/a:1005192616059
- Kirmayer, L. J. – Shedeve, M. – Whitley, R. – Dandenau S. – Isaac C. (2009): Community resilience: Models, metaphors and measures. *Journal of Aboriginal Health*, 5(1): 62–117. DOI: <https://doi.org/10.3138/ijih.v5i1>
- Lin, N. (2001): *Social capital: A theory of social structure and action*. New York, Cambridge University Press
- Longstaff, P. (2005): *Security, resilience, and communication in unpredictable environments such as terrorism, natural disasters, and complex technology*. Syracuse, New York, Author.
- Lucini, B. (2014): *Disaster resilience from sociological perspective. Humanitarian solution in 21st century*. Switzerland, Springer
- Maclean, K. – Cuthill, M. – Ross, H. (2013): Six attributes of social resilience. *Journal of Environmental Planning and Management*, 57(1): 144–156. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/09640568.2013.763774>
- McMillan, D. – Chavis, D. (1986): Sense of Community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology* 14(1): 6–23.
- Muskat, B. – Nakanishi, H. – Blackman, D. A (2015): Integrating tourism into disaster recovery management. In. Ritchie, B. – Campiranon K. (eds.): *Tourism crisis and*

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- disaster management in Asia-Pacific*. 97–115. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2706504 (Utolsó letöltés: 2022. 01. 14.)
- Murphy, B. L. (2007): Locating social capital in resilient community-level emergency management. *Natural Hazards*, (41): 297–315.
- Plickert, G. – Côté, R. – Wellman, B. (2007): It's not who know, it's how you know them: Who exchanges what with whom? *Social Networks*, (29): 405–429.
- Quarantelli, E. (1989): Characteristics of citizen groups which emerge with respect to hazardous waste sites. In: Peck, D. (ed.): *Psychosocial effects of hazardous toxic waste disposal on communities*. Springfield, Charles C. Thomas Publisher, 177–195.
- Norris, F. – Stevens, S. – Pfefferbaum, B. – Wyche, K. – Pfefferbaum, R. (2007): Community resilience as a metaphor, theory, set of capacity, and strategy for disaster readiness. *American Journal Community Psychology*, (41): 127–150. DOI: 10.1007/s10464-007-9156-6
- Sherrieb, K. – Norris, F. – Galea, S. (2010): Measuring capacities for community resilience. *Social Indicators Research*, 99(2): 227–247. DOI:10.1007/s11205-010-9576-9
- Song, L. – Lin, N. – Son, J. (2011): Social Support. In: Scott, J. – Carrington, P. J. (eds.): *The Sage Handbook of Social Network Analysis*. London, SAGE, 116–28. DOI: 10.4135/9781446294413.n9
- Székely I. (2015): Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94(5–6): 7–23.
- Szokolszky Á – V. Komlósi A. (2015): A „reziliencia-gondolkodás” felemelkedése – ökológiai és pszichológiai megközelítések. *Alkalmazott pszichológia*, 15(1): 11–26.
- Utasi Á. (2013): *Kötélékben: szolidaritás-hálókat és közélet*. Budapest – Szeged, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
- Wellman, B. (1991): *Which types of ties and networks provide. What kind of social support*. Centre Urban and Community Studies. Centre for Urban and Community Studies University Toronto, 1–37. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.309.1304&rep=rep1&type=pdf>
- Wickes, R. – Chester, B. – Broidy, L. (2016): The resilience of neighborhood social process: A case study of the 2011 Brisbane flood. *Social Science Research*, 62: 96–119. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2016.07.006>
- Wisner, B. (2001): Risk and the neoliberal state: Why post-mitch lessons didn't reduce El Salvador's earthquake losses. *Disasters*, 25: 251–268.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

The effect of Covid-19 epidemic on the industry of a Sub-Saharan Country: a perspective on sports industry in Nigeria

UMAR GAMBO ADAMU¹ – ILDIKÓ BALATONI²

ABSTRACT

We investigated the impact of Covid-19 epidemic on the Nigerian economy and its Sports Industry. Thorough review of literature on empirical, conceptual, and theoretical studies on Covid-19 and Sports Economics was conducted. We examined the situation of Covid-19 and Sports Economics in Europe and America, and highlight the situation in Nigeria. Although scarce literature was found on the field of Sports Economics in the Nigerian context, over 60 articles were downloaded from recognized sources and analyzed in the field of Sports Economics and Covid-19 and careful selection of articles was made on recent and relevance basis and it is concluded that Covid-19 epidemic has negatively impacted global economies including that of Nigeria. The global Sports Economies including Nigeria was hard hit by the pandemic especially in terms of employment directly or indirectly considering the mono-economic nature of the Nigerian economy and incapacity of Sports Industry and Sports Economics in the country. It is however suggested, considering the huge potentials of the Sports Industry in Nigeria in job creation for youth and earnings that adequate funding/investment and aggressive transformation of the sector should be carried out.

KEYWORDS: Covid-19, Nigeria, sports industry, economic impact of epidemic

ABSZTRAKT

Kutatásunk során a Covid-19 járvány Nigéria gazdaságára és sportiparára kifejtett hatását elemeztük, a kapcsolódó szakirodalom áttekintésével. Megvizsgáltuk a sportgazdaság Covid-19 járvány alatti helyzetét Európában és az Egyesült Államokban, majd kiemeltük a nigériai speciális viszonyokat. Bár a sportgazdaság nigériai vonatkozásában kevés szakirodalom áll rendelkezésre, több mint 60 tudományos közlemény elemzésére került sor. Ezek alapján megállapításra került, hogy a Covid-19 járvány nemcsak a globális, de a nigériai gazdaságot is negatívan érintette. Ez különösen jelentős volt a sporthoz kapcsolódó direkt és indirekt foglalkoztatás területén, tekintettel a nigériai gazdaság egy-szektorú jellegére. Vizsgálataink alapján szerzők javaslatként fogalmazzák meg, hogy figyelembe véve a nigériai társadalom korfáját, jelentős befektetések lennének szükségesek a sportiparba, mely a szektor átalakításával is együtt kellene, hogy járjon.

KULCSSZAVAK: Covid-19, Nigéria, sportgazdaság, a járvány gazdasági hatása

¹ Ihrig Károly Doctoral School of Management and Business, University of Debrecen, Hungary, e-mail: umar.gambo@med.unideb.hu

² Clinical Center, University of Debrecen, Debrecen, Hungary, e-mail: balatoni@med.unideb.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Introduction

Over the past two years, the Covid-19 epidemic has transformed people's daily lives and the way the economy works around the world. In addition to a much more significant increase in the proportion of people working in home-office than before, the service sectors and the related industrial background have shrunk significantly. At the same time, unemployment has risen.

Studies and data on the effects of the epidemic have appeared in the media and in the scientific literature, mainly in relation to developed countries, the North Atlantic (*e.g.* Canada, EU, USA) and the Far East (*e.g.* China, Japan, Korea). However, these changes have also had a significant impact on sub-Saharan African countries, one of the largest in terms of both population and economic performance, Nigeria. Government restrictive measures taken to curb the epidemic have also had a significant impact on people's lifestyles. There was no possibility of community events, so *e.g.* to attend sports events or to play sports in the community.

A number of earlier investigations have confirmed the importance of physical activity and healthy lifestyle (Kith et al. 2014, Balatoni et al. 2019), thus many studies were also conducted on how lockdowns due to Covid-19 influenced health behavior changes of people. Constant and his co-authors (2020) in their study found that during the lockdown, most people were engaged in unhealthy behavioral changes as a result of Covid-19. The change in leisure habits also significantly affected the use of various services, such as sports-related shopping and consumption habits.

Sport industry represents amongst the lucrative sectors of many developed economies (Parnell et al. 2020, Ratten 2020). The industry contributed to Nigeria's GDP in 2020 only 0.005 percent (Usman 2020). With high optimism (Biodun 2019), and desire to take sports in Nigeria to the next level through grassroots development, the Federal Government stated that sports could contribute over three percent to Nigeria's GDP in the future. Nigeria's GDP was estimated at 432,30 billion United States of America Dollars (USD) in 2020. The value of the Gross Domestic Product of Nigeria is accounted at 0,38% of the global economy (World Bank 2020).

Corona-virus epidemic continued to have an unprecedented impact on sport industry to compete with the rest of the industries (Parnell et al. 2020, Ratten 2020). The world pandemic index from the virus keeps changing. In Americas and Europe where sports business is in favorable position, the number of infection are higher combined together followed by South Asia and Africa recorded currently (Ali 2021). With the highest numbers recorded from the two most profitable regions in sports economics, growing fear and uncertainties in the sporting world could never be over emphasized. Stringent measures could be adopted including partial sporting fans ban in the stadium or limiting number of spectators. This could further be validated observing the fact that European countries – Hungary inclusive – have re-introduced the wearing of face mask in an enclosed environment for all sectors

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

in sports, transportation, education, banking, *etc.* (Ali 2021). This measure could not be unconnected to the growing surge of the disease in anticipation of the fourth wave. Many vaccination centers across these countries are operational currently administering additional doses to people on directives from respective Governments. Additionally, with winter season in play, sports industry across the globe has many concerns because it may be impacted negatively in unimaginable ways.

Unemployment is a growing concern for most Governments in Africa as in other parts of the world. For Nigeria, with an increasing young population and being the 7th most populous nation in the world with over 200 million people (World Bank 2020), with limited resources and undiversified source of revenue, this is a ticking time bomb for the economy. Therefore, harnessing and exploiting any source or means of reducing unemployment numbers is crucial to the economy.

Based on the above, we investigated how the Covid-19 epidemic affected Nigeria's sports economy. In our analysis, we relied on published literature and statistical data related to the given topic.

Short Guide to Nigeria

Nigeria is located in the West African region with over two hundred local tribes with the three major as Hausa, Yoruba, and Igbo. English language is the country's official language. It is Africa's most populous nation and 7th position in the list of world most populous countries. The country's population is over 200 million with significant number of young population (World Bank 2020). In 2020, the population with age bracket 0-14 years accounted for 43,49%, 15-64 years at 53,77% and 65years above at 2,74% respectively (Statista 2021). The country with its abundant young population, made its name in the world of sports as it won its first Olympic gold medal in football men's category in 1996 against Argentina. Since then, it has been appearing in World cup finals back to back with the exception of 2006. The last World cup stage they appeared was in Russia 2018 where they reached to the knockout stage and currently building up to the Qatar 2022 World cup in November; Nigeria is among the top 10 countries due for playoff in March to seal the final ticket in African category.

The Economy of Nigeria

The Nigerian economy is said to be classified into three categories. The primary comprises agriculture and natural resources while the secondary as processing and manufacturing and finally the tertiary which represents the service and more recently the entertainment sector. The agriculture is majorly subsistence and

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

modern systems of farming. The natural resources include mining and oil exploration from northern to southern regions of the country. However, the manufacturing industries co-exist with other micro, small, and medium enterprises to provide manufacturing solutions to the economy. The economy is also associated with processing foods and beverages, animal feed processing and other general processing in food and non- food commodities. In the service sector, banking and insurance dominated and contributes significantly to the output (Sanusi 2010).

More recently the entertainment sector of the economy is equally growing and making essential contribution to the entire growth where movie industry, cinemas, comedies growing both on and offline. An increase in number of the domestic airline operators in the country is observed in the last decade. Operating in domestic routes and some both domestic and international. The aviation sector is growing in Nigeria and this is not possible without the contribution of its consumers. The ever increasing population in the country makes it possible for airliners to survive in this competitive business environment. Another sector which is promising and most economically viable and operational in Nigeria is auto assembly. For decades, Nigeria have had automobile assembly plants for Peugeot motors and more recently this year, Nigeria is to partner Hungarian aircraft maker Magnus aircraft manufacturing industry to set aircraft assembly plant in Nigeria according to Aviation minister (Thisday Newspaper 2021). This partnership may not be unconnected to the recent procurement of 20 military aircraft from the same Magnus Aircraft earlier this year (Növekedés 2021).

Although Nigeria's economy is described as mono economy due to over dependency on oil exportation paying less attention to other sectors. This claim can be further validated by the studies conducted (Al-Ghwell 2020, Bjørnland 2000, Oladipo – Fabayo 2012, Awofeso – Irabor 2020). In the year 2020, Nigeria's ranking in the global oil production stood at 6th place according to Organizations of Petroleum Exporting Countries (Statista 2021).

The country's GDP is valued at 432,30 Billion USD in 2020 (World Bank 2020) and it is further projected to hit 510,59 billion US Dollars to 958,49 billion US Dollars between the years of 2022 to 2027 respectively (O'Neil, 2022a). The main GDP share of the Nigerian economy comes from Services, Industry, and Agriculture. According to the World Bank source in 2021, Services accounted the highest with 46,39% Industry with 28.22% while Agriculture accounted for 24,14% respectively (O'Neil, 2022b).

Covid-19 and its Impact on the Economy

There is no doubt that Covid-19 epidemic has had many impacts on the global economies in various sectors which consequentially affected the global GDP

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

considering individual economies. Many studies were conducted globally to measure the effect of Covid-19 on the economy. Amongst them was the study conducted by (Kolahchi et al. 2021), where they found that with closing down of manufacturing organization, drop in travels and oil consumption, stock market crash, drop in mining activities, tourism and airline companies were hit hard globally. Another study conducted by Aduhene – Osei-Assibey (2021), in Ghana suggested that increasing cases of Covid-19 negatively affect employment in agriculture, industries, and healthcare. They further concluded that the country's economy was hard hit by the pandemic and on the recovery mission. Similarly Priya and coworkers (2021) concluded that Covid-19 has catastrophic implication on global energy consumption as prices fall due to lower demand.

Covid-19 impacts on the economies are visible and obvious worldwide. Within shortest period of time stock market crashes on daily basis, factories, super and hyper markets, pubs, eateries, higher colleges and universities all shut. Individual consumers had no access to make daily consumption purchases freely (Singh – Singh 2020). Based on the report from McKinsey, economy of the world will go through couple of scenarios. The first instance would be the rise of unemployment, bankruptcies will pressurize systems of banking; high liquidity and lower rate of interest may have insignificant effect on demand; recession will set in and only sees recovery towards end of fourth quarter of 2020. In the second instances, retrenchment and insolvencies will reinforce recession; crisis in banking will escalate damaging the global financial systems. Monetary and fiscal policies would be inadequate to block possible recession until 2021 in the second quarter (Açıkgöz – Günay 2020).

The Impact of Covid-19 on the Nigerian Economy

High focus on mono economic system of Nigeria on crude oil business signified serious challenge for the country's revenue source as a result of depleting crude oil prices globally (Al-Ghwell 2020, Bjørnland 2000, Oladipo – Fabayo 2012, Awofeso – Irabor 2020). The falling value in the global oil price in the market during Covid-19 epidemic sees Nigeria's GDP growth in negative (Awofeso – Irabor 2020). Increased Government's internal and external borrowing further escalates more problems to the economic growth. The country has been servicing debts consecutively. Every fiscal year, debt servicing prove to be a serious challenge and it will continue to keep increasing as Government's borrowings also increases (Aluko – Arowolo 2010, Awofeso – Irabor 2020). For the past couple of years, Nigeria's debt has risen three times from 10.9 trillion Naira in the year 2015 to 28 trillion Naira in the last quarter of 2020 which is equivalent to almost 25 billion and 68 billion USD, respectively. Additional borrowing to finance budget deficit was also in play and if successfully implemented, the debt ratio would increase to about 32 trillion Naira (78 billion

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

USD) by the end of 2021 fiscal year. Coronavirus epidemic has caused the world economic growth to a standstill and that affected Nigeria's economy to negative exposures and shocks as a result of price fall in the global oil market.

The pandemic provided unfavorable conditions for the economy but it, however, presents an opportunity for the country's economic managers to aggressively pursue economic diversification. It is another window of opportunity to checkmate and get rid of all the governance excesses so as to restructure the public sector into a more goal and profit oriented. Most recently, the country's national oil company – Nigerian National Petroleum Company (NNPC) – was reformed to be more profit-oriented and for the first time in the company's 44-year history, profit was declared as the country's President and also serving in the capacity of petroleum minister announced (The cable 2021). If this positive trend continues, productivity and improved economic balances could be realized (Andrew et al. 2021).

Economic calamities in Nigeria were caused due to global oil price falls and the Covid-19 shocks. It has not only led to price falls but equally led to decreased demand of the oil in the global market. Decreased movement, decreased economic activities due to shutdowns were some of the factors among many that led to this. Although the Government introduced many support measures to micro, small, and medium enterprises (MSME's) and Individuals through the Central Bank via grants, soft loans, and other crisis impact reduction measures. Even though the coverage of the support was never sufficient considering the entire population, significant 3.5 trillion Naira (equivalent to 8,5 billion USD) was targeted for these measures in addition to other sectors all in a bid to support the economy from further crisis.

Business owners and other economic activities were delayed and actors were forced or rather afraid to freely conduct their routines to prevent themselves from infections (Ozili 2021). Significant percentage of Nigeria's revenue comes from oil and gas sector. The data available in 2019 estimated that 47 billion dollars were generated from the sector. Another data from the same source in 2020 also suggested that due to the epidemic, the drop in crude prices, demand, and oil exportation by Nigeria was dropped to a significant level (Statista 2021). In his study Henry (2020) suggested that due to the outbreak and consequent lockdown free movements of individuals were stopped due to restrictions. The consequent action led to increased hardship to the significant portion of the population whose survival depends on their daily work to earn living. Also Marshal (2020) understood that Nigeria being an important player in the world economy – especially in oil and gas – is vulnerable, even to a monumental proportion, being a nation of a single-product economy.

The Nigerian economy is also import-driven for most of consumable and non-consumable goods, to heavy duty machineries in Agriculture and Construction, sporting equipment, security and IT gadgets, automobiles and aviation and so on. All of these needs and wants are mostly financed by the limited foreign reserve earnings which were estimated that 80% of its revenue is generated through crude oil and gas

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

and around 40 percent of total budgetary income. Before the pandemic, the country's budget for 2020 was estimated to generate a whopping 8,42 trillion Naira (20 billion USD) with the budgetary expenditure of 10,6 trillion Naira (26 billion USD) and 2,45 trillion Naira (6 billion USD) is accounted to be from servicing the debt. Due to the Nigeria's over reliance on oil revenue, the Covid-19 epidemic gave the country a blow in a face as price of oil dropped globally. There were decreases in synergy to what Government can implement. Despite growing pressures, interventions into the economy became critical and difficult due to limited resources (Ejiogu 2020).

Price wars between Saudi Aramco and Russia's Gazprom in addition to Coronavirus-induced recession, decreased tourism, hospitality, and transportation influenced the fall of the price of oil in a global market (Christopher et al. 2020). In their report (World Bank 2021) predicted two possible outcomes associated with Covid-19. The predictions are; the fate of the economic output if the virus contamination escalates and when the virus would be contained. If the virus continues to escalate across Nigeria adding numbers to the existing cases, the country would fall into unwanted recession. The growth and development point of view of the country would be further jeopardized due to Covid-19 epidemic. Also Proshare Confidential (2020) accounted that in in the first quarter of 2020 a fall of -0,23% points were seen for the economic growth rate in comparison to the first quarter of year 2019, however, -0,68% points were accounted for when compared to the fourth quarter of 2019. All these were as a result of economic activities standstill during the virus. In their report OECD (2020) concluded that the huge financial demands to shield the unfortunate consequences on health, economy and social scale, serious gap is created on financing sustainable development goals.

Sports and Sports Economy during Covid-19

Sports industry with diverse specialty, more specifically the soccer sector which is the most widely patronized and popular across the globe, has been substantially affected by the effect of globalization in the last decade (Mason – Duquette 2005, Anil 2019). Nowadays, soccer is a global franchise that recruit players and technical and non-technical staff from across the globe between numbers of clubs from one country to another or from one region to the other. Foreign leagues and domestic cups competitions are been held every season which requires player manpower to compete (Beech – Chadwick 2004, Horne – Manzenreiter 2004, Anil 2019). The worldwide popularity of soccer in major European leagues and other leagues recorded and the pleasure obtained from it by the soccer fans across the globe results in remarkable income. In the season of 2009/2010, total proceeds generated in the European soccer industry surpasses 16 billion USD a figure more than what was generated in 2007/2008 season with 11% increase even with the global

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

economic meltdown (Anil 2019). Basically, in soccer three main sources of revenue generation are identified as media broadcasting, commercials, and ticketing (Anil 2019).

Like any other businesses, the most vital aim for soccer and other sport managers nowadays are increasing the income generation and wealth status of the teams to the elite level so as to get player signing advantage over non-elite clubs and many other advantages. This is further validated by the recent event where top executives of the biggest European clubs formed a failed alliance to create parallel European competition to counter the traditional UEFA Champions league due to the pinch of Covid-19 on the club's financial positions. The attempt was made to increase financial revenue of the big clubs as Covid-19 epidemic dwindle their financial capabilities (Anil 2019). Having in mind, match day stadium capacity status depends on ticketing, merchandizing, timing and media, in-depth analysis on the factors influencing stadium full capacity attendance is needed. Soccer is more than mere entertainment in Germany - it's an economic powerhouse (Biscaia et al. 2013). The German soccer league, the German Bundesliga, earned €4,01 billion (approximately 4,5 billion USD) during the 2016-2017 season. Revenues during this period grew a whopping 368% from €1,09 billion in the 2003-2004 season. The transfer fee payable from club to club will leave one thinking what exactly spectators derive from attending soccer events (Deutsche Fußball Liga 2018).

Soccer is indeed above entertainment going by the fact that it produces millionaires. Big players like Cristiano Ronaldo with over 500 million dollars net worth having various brand ambassadorship deals and celebrity endorsement deals and others knocking at their doors (Settimi 2021). Prior to Covid-19 epidemic, sports industry was not affected by economic hardships. Hardly can one find first tier clubs fall into administration. The sports industry has witnessed a sustainable growth at professional level as seen in the growth rate at English and French leagues in soccer markets (Sanchez et al. 2019). Grix et al. (2020) suggested the use of more technology in sports consumption due to Covid-19 possible disruptions.

The popularity professional sport is gaining in decades is making it among the major entertainment business, its earnings in the US accounted to 69 million USD in the year 2017, considering the report by (PwC Sports Outlook 2018), overtaking the novel Hollywood movie industry. Soccer is the leading sport segment accounting 43% of the total earnings. Most of the revenue in professional sports are accrued from seasonal leagues, although some competitions are played and enjoyed every four calendar year, such as the Olympics, World cup, European cup while some are two calendar year such as African Nations cup which is currently knocking at the door in early January 2022; all generate a high turnover from corporate sponsorship, attendance and other TV rights. Although soccer is universally recognized and accepted, leagues in Europe create most of the earnings. In the global sports earnings, American football (NFL) and Baseball (MLB) combined accounted for 25% and this

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

numbers compared to soccer alone are said to be far below. Nevertheless, in the yearly events and competitions, the NFL and the MLB in USA, although not popular in Europe and other regions, generates the highest revenue. This will not be possible without the massive stadium capacities and the enthusiasm of the American people in that sport categories (Sanchez et al. 2019).

For the first time in history, in 2020, the Covid-19 epidemic has given sports a blackout and still yet to recover fully. A development that was not witnessed even during World Wars. All Sports activities were cancelled but in a few countries before completely stopped as well (Tovar 2020, Thomas 2020). The Covid-19 epidemic has brought an era witnessing the complete shutdown of sports – without any war taking place – something very unfamiliar in general. Witnessed for the first time, the Olympic Games and Euro 2020 that were initially planned to take place in year 2020 were postponed to 2021 due to the pandemic. For a very long time the weekly rituals of match days across European leagues all stopped and the sports media outlets were left with no option than to only broadcast replays. These measures taken caused financial pressure for the German league to the extent some bigger clubs in the league donated some funds to the lower level clubs to ease their financial constraint due to Covid-19 (Thomas 2020).

The role of soccer and its influence on spectators has changed in recent days. It has gone much further than just being an entertainment. Soccer has been transformed into a profitable global venture and an avenue for investments. The media broadcasts and modern technologies necessitate it to become a massive event industry, where spectators can enjoy the games of their favorite clubs and teams from every part of the world in various tournaments (Mihaylov 2012). The live broadcast in the media and online streaming nowadays overcome the capacity constraint of the stadiums which has been a prior problem and every person can gain access to watch the event from distance at comfort. Sports industry, especially soccer, do not offer one single product, service, or entertainment. They offer sport bundle or package which comprises the team itself, competitions, clubs, players, services, events, fitness, halls, leisure, snacking, bar, advertising, merchandising, and other commercial activities (Dolles – Soederman 2005, Dolles – Soederman 2012).

Impact of Covid-19 on Nigeria's Sports Economy

Economic recession being referred to as Covid-19 epidemic recession or the great shut-down has constituted a major global recession with the associated economic consequences. Recession comes into play when negative accumulation of two or more economic performances occurs (growth) estimated by gross domestic product (GDP) and other macroeconomic performance indicators, unemployment and inflation inclusive (Investopedia 2021). The commencement of the coronavirus

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

recession term dates back to the crash of the global stock 20th February, 2020 in addition to the IMF report in April that the so called G-7 nations or countries were heading into a deep recession as well as notable slows in growth in emerging economies (IMF 2020).

It is with no doubt that Covid-19 disrupted many activities in different industries such as manufacturing, entertainment, service, sports, *etc.* However, the most-hardest-hit industry affected by the Covid-19 epidemic due to lockdowns and movement restrictions and still yet to recover fully is sports industry. We observed a total collapse of sporting activities from across the world at the initial stage of the epidemic ranging from soccer, baseball, basketball, volleyball, tennis, rugby, Formula 1, to mention but few. This is however not without economic consequences.

In addition to these, transfer markets was stopped which close many employment opportunities to the youth in the domestic and international leagues in soccer. Front and back staff employees working in many sport facilities are affected as well. In other sporting events such as Olympics, the Nigerian athletes' performances were also affected due to the failure to observe Covid-19 protocols in Tokyo and the whole team was disqualified. Also looking at the sports economics, the merchandizing such as sport gears and wears, ticketing, media, advertisement, transportation, restaurants, healthy foods and drinks consumptions for athletes all associated with sports were all declined causing many direct and indirect jobs to be lost and rendering thousands of people unemployed. All these issues will further stagnate the sports industry in Nigeria. But with the growing optimism about the sport industry that it is projected to contribute 3% of Nigeria's total GDP (Biodun 2019), proper investment by the Government, private and foreign investors may turn the situation more favourable to the Nigerian sport economics.

In Nigeria, over 60% of the populations are youths and majority of these youth are without gainful employment due to limited opportunities. Many of them are equally vulnerable and out of any significant social welfare system. The sports industry is identified to be one of the easiest routes for the youths to be absorbed economically as future professional players. However, with these negative impacts Covid-19 is associated with, there is no doubt that the unemployment rate will further escalate putting the young population at a more disadvantaged position (Timi 2021).

Sports Economics in Nigeria in one aspect is mainly on marketing of sports merchandize or goods and services straight to the final sports consumers by sporting merchandize brands like Adidas, Puma, Nike, Reebok, and others. In the other aspect, marketing and sales of other consumer and industrial goods or services using sporting platforms in relation to multinational companies operating in the country in food and beverages and telecommunication industries such as Coca-Cola, Mobile Telecommunication Network (MTN), Etisalat, Airtel, and GLOBACOM that may engage in corporate sponsorship in sports programmes thereby promoting their products capitalizing on wider audience during the sporting events (Akarah

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

2014). Also as described by (Dolles – Soederman 2005, Dolles – Soederman 2012), sports nowadays provide a bundle or package to the consumers. Around the sporting facilities, various economic activities are taking place ranging from small businesses to media and so and so on.

Sports business in Nigeria would gain its economic position only if it is viewed as profit oriented rather than just leisure, entertainment to the consumers and the producers (Akarah 2014). With the abundance of young aged population (Statista 2021), and population of over 200 million inhabitants (World Bank 2020), in the country the sports industry is a promising and a niche market where considering other part of the world more specifically in Western Europe where sports economics contributes to their GDP, Nigeria will have no other option – considering the increasing population and mono-economic nature of the country – but to diversify and penetrate aggressively into the sector.

Conclusion

It is concluded that Nigeria is a mono-economy state and the impact of Covid-19 affected almost all sectors of the economy having serious damage on the budget financing. The country had to rely on increased external borrowings which in adverse increases debt service ratio which will affect the economy negatively in the future. We conducted a thorough review on the impact of Covid-19 on unemployment on Nigerian sports industry. Although, sports industry represents among the most attractive and rewarding for global entrepreneurs (Parnell et al. 2020, Ratten 2020). The reverse could be the case in the Nigerian sports climate with poor investment from Government and foreign investors, as it contributed to Nigeria's GDP in 2020 only 0,005% (Usman 2020) out of total worth of Nigeria's GDP at 432,30 Billion USD in 2020 (World Bank 2020). As suggested by Ratten et al. (2021), that all sporting event's related marketing and sales was suspended and the future is not certain due to Covid-19.

It would be important for the Nigerian Government to heavily invest in Healthcare in-order to address the current Covid-19 situation and any possible future outbreak. Most recently another case of new variant called Omicron was discovered in the country triggering UK and Canada and Saudi Arabia to place ban on entry by Nigerians. Also important that Nigerian economy should be diversified to tackle economic challenges such as unemployment associated with Covid-19 and any other epidemiological outbreak in the future. Looking at how sports industry is highly profitable in the developed world, it is highly economical that adequate funding and investment both from domestic and foreign be done in the sport industry to enhance the Nigerian economy. Due to scarce literature in this field in Nigeria, it is highly suggested that more empirical studies on sport economics should be conducted.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

References

- Açıkgöz, Ö. – Günay, A. (2020): The early impact of the Covid-19 pandemic on the global and Turkish economy. *Turkish journal of medical sciences*, 50(SI-1): 520–526. <https://doi.org/10.3906/sag-2004-6>
- Aduhene, D. T. – Osei-Assibey, E. (2021): Socio-economic impact of COVID-19 on Ghana's economy: challenges and prospects. *International Journal of Social Economics*, 48(4): 543–556. <https://doi.org/10.1108/IJSE-08-2020-0582>
- Akarah, E. O. (2014): Sports Marketing in Nigeria: Governments' Funding and Sports Development Recommendations. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 3(1): 279–282. <https://doi.org/10.5901/ajis.2014.v3n1p279>
- Al-Ghwel, H. (2020): Why Nigeria Must Diversify from Oil and why it won't. (Accessed on: 02. 06. 2020.) <https://www.arabnews.com/node/1678961>
- Ali, T. (2021): Covid in Europe: Scientists urge people to wear face masks as WHO warns of 700,000 more deaths by March. (Accessed on: 08. 12. 2021.) <https://inews.co.uk/news/world/covid-europe-face-masks-warning-who-more-deaths-by-march-1316926>
- Altena, E. – Baglioni, C. – Espie, C. A. – Ellis, J. – Gavriloff, D. – Holzinger, B. – Schlarb, A. – Frase, L. – Jernelöv, S. – Riemann, D. (2020): Dealing with sleep problems during home confinement due to the Covid-19 outbreak: Practical recommendations from a task force of the European CBT-I Academy. *J Sleep Res*, 29(4): e13052. <https://doi.org/10.1111/jsr.13052>.
- Aluko, F. – Arowolo, D. (2010): Foreign Aid, the Third World Debt Crisis and the Implication for Economic Development: The Nigerian Experience. *African Journal of Political Science and International Relation*, 4(4): 120–127.
- Andrew, S. N. – Kelvin, U. – Omomia, O. (2021): Nigeria Economic Alert: Assessing the 2021 FGN Budget. (Accessed on: 20. 11. 2021.) <https://www.pwc.com/ng/en/assets/pdf/assessing-nigeria-2021-fgn-budget.pdf>
- Anil, D. (2019): The internationalization of leading European football clubs in Asian and US football markets. Comparative analysis of strategies implemented by four different football clubs; Barcelona, Paris Saint Germain, Manchester United and Bayern Munich. *University of Liverpool*, 1–74.
- Awofeso, O. – Irabor, P. A. (2020): Assessment of Government Response to Socio-economic Impact of Covid-19 Pandemic in Nigeria. *Journal of social and Political Sciences*, 3(3): 677–686. <https://doi.org/10.31014/aior.1991.03.03.201>
- Balatoni I. – Szépné Varga H. – Müller A. – Kovács S. – Kosztin N. – Csernoch L. (2019): Sporting habits of university students in Hungary. *Baltic Journal Health Physical Activity. Suppl.* 1(2): 27–37. <https://www.balticsportscience.com/journal/vol11/iss6/5/>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Beech, J. – Chadwick, S. (2004): *The Business of Sport Management*. Pearson Education Limited, Harlow, United Kingdom
- Beiderbeck, D. – Frevel, N. – Von der Gracht, H. A. – Schmidt, S. L. – Schweitzer, V. M. (2021): The impact of COVID-19 on the European football ecosystem- A Delphi-based scenario analysis. *Technological Forecasting & Social Change*, 165: 120577. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.120577>
- Biodun, F. (2019): Sports can contribute over 3% to Nigeria's GDP – Osinbajo. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://worldstagenews.com/sports-can-contribute-over-3-to-nigerias-gdp-osinbajo/>
- Biscaia, R. – Correia, A. – Ross, S. – Rosado, A. – Maroco, J. (2013): Spectator-based brand equity in Professional Soccer. *Sport Marketing Quarterly*, 22(1): 20–32.
- Bjørnland, H. (2000): The Dynamic Effects of Aggregate Demand, Supply and Oil Price Shocks- A Comparative Study. *The Manchester School*, 68(5): 578–607.
- Brodeur, A. – Gray, D. – Islam, A. – Bhuiyan, S. (2021): A literature review of the economics of COVID-19. *Journal of Economic Surveys*, 35(4): 1007–1044. <http://dx.doi.org/10.1111/joes.12423>
- Christopher, E. A. – Abel, O. I. – Innocent, I. (2020): Coronavirus (COVID-19) Pandemic, Economic Consequences and Strategies for Ameliorating Macroeconomics shocks in Nigeria's Economy. *SSRN Electronic Journal*, 4(2): 64–80. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3697109>
- Constant, A. – Conserve, D. F. – Gallopel-Morvan, K. – Raude, J. (2020): Socio-Cognitive Factors Associated With Lifestyle Changes in Response to the COVID-19 Epidemic in the General Population: Results From a Cross-Sectional Study in France. *Frontiers in Psychology*, 11: 1–9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.579460>
- Deutsche Fußball Liga, (2018): *The 2018 Report: The Economic State of German Professional Football*. Frankfurt/Main, Germany. (Accessed on: 25. 12. 2021.) https://media.dfl.de/sites/3/2018/11/2018_DFL_Report_S.pdf
- Dolles, H. – Söderman, S. (2005): Implementing a Professional Football League in Japan – Challenges to Research in International Business. *German Institute for Japanese Study, Working Paper*, 5(6): 1–41.
- Dolles, H. – Söderman, S. (2013): The network of value captures in football club management: A framework to develop and analyze competitive advantage in professional team sports. *Value Capturing in Professional Sports, Handbook of Research on Sport and Business*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing
- Ejiogu, A. – Okechukwu, O. – Ejiogu, C. (2020): Nigerian budgetary response to the COVID-19 pandemic and its shrinking fiscal space: financial sustainability, employment, social inequality and business implications. *Accounting & Financial Management*, 32(5): 919–928. <https://doi.org/10.1108/JPBAFM-07-2020-0101>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Grix, J. – Brannagan, P. M. – Grimes, H. – Neville, R. (2020): The impact of Covid-19 on sport. *International Journal of Sport Policy and Politics*, 13(1): 1–12. <https://doi.org/10.1080/19406940.2020.1851285>
- Haruna, M. O. – Osaghae, V. O. – Gwambeka, E. J. – Birai, M. U. (2021): Re-Examining the Twin Concepts of Unemployment and Insecurity in COVID-19 Era: A Nigerian Perspective. *SAU Journal of Management and Social Sciences*, 6(2): 42–49.
- Henry, A. (2020): Effect of Covid-19 on Nigerian Socio-economic Well-being, Health Sector Pandemic Preparedness and the Role of Nigerian Social Workers in the War Against Covid-19. *Soc Work Public Health*, 35: 511–522. <https://doi.org/10.1080/19371918.2020.1806168>
- Horky, T. (2020): No sports, no spectators – no media, no money? The importance of spectators and broadcasting for professional sports during COVID-19. *Soccer & Society*, 22(1–2): 96–102. <https://doi.org/10.1080/14660970.2020.1790358>
- Horne, J. D. – Manzenreiter, W. (2004): Accounting for Mega-Events: Forecast and Actual Impacts of the 2002 Football World Cup Finals on the Host Countries Japan/Korea. *International Review for the Sociology of Sport*, 39(2): 187–203. <https://doi.org/10.1177/1012690204043462>
- IMF (2020): World Economic Outlook, The Great Lockdown. (Accessed on: 20. 11. 2021.) <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>
- Investopedia (2021): Unemployment and Recession – What’s the relation? (Accessed on: 18. 11. 2021.) <https://www.investopedia.com/ask/answers/032515/why-does-unemployment-tend-rise-during-recession.asp>
- Kith, N. – Csernoch, L. – Balatoni, I. (2014): Sport habits in North-Eastern Hungary. *Journal of Health Sciences*. 4(13): 46–59. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.13135>
- Kolahchi, Z. – De Domenico, M. – Uddin, L. Q. – Cauda, V. – Grossmann, I. – Lacasa, L. – Grancini, G. – Mahmoudi, M. – Rezaei, N. (2021): COVID-19 and Its Global Economic Impact. *Adv Exp Med Biol*, 1318: 825–837. https://doi.org/10.1007/978-3-030-63761-3_46
- Makinde, L. O. – Adegbami, A. (2019): Unemployment in Nigeria: Implication for youths’ advancement and development. *Ilorin Journal of Administration and Development (IJAD)*, 5(2): 71–77.
- Marshal, I. – Chukwunenye Nkwadochi, K. – Oriakpono, A. E. (2020): Covid-19 Pandemic, Global Trade Wars and impact on the Nigeria Economy. *Academic Journal of Current Research*, 7(5): 71–82.
- Mason, D. – Duquette, G. H. (2005): Globalisation and the evolving player-agent relationship in professional sport. *International Journal of Sport Management and Marketing*, 1(1/2): 93–109.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Mastromartino, B. – Walker, J. R., Henry, W., Michael, L.N. (2020): Thinking outside the 'box': a discussion of sports fans, teams, and the environment in the context of COVID-19. *Sport in Society*, 23(11): 1707–1723. <https://doi.org/10.1080/17430437.2020.1804108>
- Mihaylov, M. (2012): A conjoint analysis regarding influencing factors of attendance demand for the Balkan Football League. *Deutsche Sporthochschule, Köln*, 1–101.
- Mullin, B. J. – Hardy, S. – Sutton, W. A. (2000): *Sport Marketing. Fourth Edition Human Kinetics Publishers, U.S.A.*
- Növekedés, (2021): Nigeria to fight Boko Haram with Hungarian planes. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://novekedes.hu/english/nigeria-to-fight-boko-haram-with-hungarian-planes>
- OECD (2020): Covid-19 and Africa: Socio-economic implications and policy responses. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-and-africa-socio-economic-implications-and-policy-responses-96e1b282/>
- Oladipo, S. O. – Fabayo, J. O. (2012): Global Recession, Oil Sector and Economic Growth in Nigeria. *Asian Transactions on Basic and Applied Sciences*, 1(6): 29–41.
- O'Neal, A. (2022): Nigeria: Gross domestic product (GDP) in current prices from 1997 to 2027. (Accessed on: 28. 06. 2022.) <https://www.statista.com/statistics/383118/gross-domestic-product-gdp-in-nigeria/>
- O'Neal, A. (2022): Nigeria: Distribution of gross domestic product (GDP) across economic sectors from 2010 to 2020. (Accessed on: 28. 06. 2022.) [https://www.statista.com/statistics/382311/nigeria-gdp-distribution-across-economic-sectors/#:~:text=Distribution%20of%20gross%20domestic%20product%20\(GDP\)%20across%20economic%20sectors%20Nigeria%202020&text=In%202020%2C%20agriculture%20contributed%20around,percent%20from%20the%20services%20sector.](https://www.statista.com/statistics/382311/nigeria-gdp-distribution-across-economic-sectors/#:~:text=Distribution%20of%20gross%20domestic%20product%20(GDP)%20across%20economic%20sectors%20Nigeria%202020&text=In%202020%2C%20agriculture%20contributed%20around,percent%20from%20the%20services%20sector.)
- Ozili, P. K. (2021): COVID-19 pandemic and economic crisis: The Nigerian experience and structural causes. *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 37(4): 401–418. <https://doi.org/10.1108/JEAS-05-2020-0074>
- Ozili, P. K. (2021): Covid-19 Pandemic and Economic crisis: The Nigerian Experience and structural causes. 1–29. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3567419>
- Parnell, D. – Widdop, P. – Bond, A. – Wilson, R. (2020): Covid -19 networks and sport. *Managing Sport and Leisure*, 1–7. <https://doi.org/10.1080/23750472.2020.1750100>
- Priya, S. S. – Cuce, E. – Sudhakar, K. (2021): A perspective of COVID 19 impact on global economy, energy and environment. *International Journal of Sustainable Engineering*, 14(6): 1290–1305. <http://doi.org/10.1080/19397038.2021.1964634>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Proshare Confidential (2020): Coronanomics and Nigerian economy: Understanding the realities of an impending recession. 1(204): 1–178.
- PwC Sports Outlook, (2018): At the gate and beyond. (Accessed on: 15. 11. 2021.) <https://www.pwc.ru/ru/sports/2018-sports-outlook.pdf>
- Ratten, V. (2020): Coronavirus disease (COVID-19) and sport entrepreneurship. International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, 26(6): 1379–1388. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-06-2020-0387>
- Ratten, V. – Braga, V. L. S. – Marques, C. S. E. (2021): Sport entrepreneurship and value co-creation in times of crisis: the covid-19 pandemic. Journal of Business Research, 133: 265–274. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.05.001>
- Salman, A. – Sigodo, K. O. – Al-Ghadban, F. – Al-Lahou, B. – Alnashmi, M. – Hermassi, S. – Chun, S. (2021): Effects of COVID-19 Lockdown on Physical Activity and Dietary Behaviors in Kuwait: A Cross-Sectional Study. Nutrients 2021, 13, 2252. <https://doi.org/10.3390/nu13072252>
- Sanchez, L. C. – Barajas, A. – Sánchez-Fernández, P. (2019): Sports Finance: Revenue Sources and Financial Regulations in European Football. Sport (and) Economics, 327–366.
- Sanderson, J. – Brown, K. (2020): COVID-19 and Youth Sports: Psychological, Developmental, and Economic Impacts. International Journal of Sport Communication, 13(13): 313–323. <https://doi.org/10.1123/ijsc.2020-0236>
- Sanusi, S. L. (2010): Growth Prospects for the Nigerian Economy. Convocation Lecture delivered at the Igbinedion University Eighth Convocation Ceremony, Okada, Edo State, 1–36.
- Settimi, C. (2021): The World's Highest-Paid Soccer Players 2021: Manchester United's Cristiano Ronaldo Reclaims Top Spot From PSG's Lionel Messi. (Accessed on: 08. 12. 2021.) <https://www.forbes.com/sites/christinasettimi/2021/09/21/the-worlds-highest-paid-soccer-players-2021--uniteds-cristiano-ronaldo-reclaims-top-spot-from-psgs--lionel-messi/>
- Shilbury, D. – Westerbeek, H. – Quick, S. – Funk, D. – Karg, A. (2020): Strategic Sport Marketing. Fourth Edition Routledge Publishing, London. <https://doi.org/10.4324/9781003117483>
- Singh, J. – Singh, J. (2020): COVID-19 and its impact on society. Electronic Research Journal of Social Sciences and Humanities, 2(1): 168–172. <https://ssrn.com/abstract=3567837>
- Smith, W. R. (2020): A Post-Covid-19 Lifestyle Sport Research Agenda: Communication, Risk, and Organizational Challenges. International Journal of Sport Communication, 13(3): 352–360. <https://doi.org/10.1123/ijsc.2020-0215>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Statista (2021): Contribution of oil and natural gas sector to GDP in Nigeria from the 4th quarter of 2018 to the 3rd quarter of 2021. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://www.statista.com/statistics/1165865/contribution-of-oil-sector-to-gdp-in-nigeria/>
- Statista (2021): Nigeria: Age structure from 2010 to 2020. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://www.statista.com/statistics/382296/age-structure-in-nigeria/>
- Statista, (2021): Oil production in Nigeria from 1998 to 2020. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://www.statista.com/statistics/265195/oil-production-in-nigeria-in-barrels-per-day/>
- The Cable (2021): Fact Check: Did NNPC make first profit in its 44-year history as claimed by Buhari? (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://www.thecable.ng/fact-check-did-nnpc-make-first-profit-in-its-44-year-history-as-claimed-by-buhari>
- Thisday Newspaper (2021): FG, Hungarian Firm Partner on Aircraft Assembly Plant in Nigeria. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://www.thisdaylive.com/index.php/2021/08/25/fg-hungarian-firm-partner-on-aircraft-assembly-plant-in-nigeria/>
- Timi, O. (2021): The importance of sport for the unemployed youths. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://businessday.ng/opinion/article/the-importance-of-sport-for-the-unemployed-youths/>
- Tovar, J. (2020): Soccer, World War II and coronavirus: a comparative analysis of how the sport shut down. *Soccer & Society*, 14(1): 66–74. <https://doi.org/10.1080/14660970.2020.1755270>
- Usman, S. (2020): Nigeria: Sports' Contributes to GDP Only 0.005% – Statistician-General. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://allafrica.com/stories/202009280385.html>
- World Bank (2020): The impact of COVID-19 (Coronavirus) on global poverty: Why Sub-Saharan Africa might be the region hardest hit. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://blogs.worldbank.org/opendata/impact-covid-19-coronavirus-global-poverty-why-sub-saharan-africa-might-be-region-hardest>
- World Bank (2021): Population, total- Nigeria. (Accessed on: 05. 12. 2021.) <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=NG>

„Nem látod, hogy bajban vagyunk?” – A környezetvédelemmel kapcsolatos ignorancia megjelenése a vizuális figyelmi folyamatokban, és néhány lehetséges magyarázat

FARKAS CÉLIA KRISZTINA¹ – PAJKOSSY PÉTER² – DÜLL ANDREA³

ABSZTRAKT

A környezeti válság napjaink kiemelkedő kérdésköréeként, s alapvetően emberi tevékenység következményeként a társadalom minden szintjén tanulmányozandó. Jelen kutatás az egyéni vizuális figyelmi mintázatokat, illetve az esetleges figyelmi torzítás megjelenését helyezte a középpontba, környezeti problémákat megjelenítő képekkel kapcsolatban, háborítatlan természeti, illetve szociális jeleneteket ábrázoló kontrollingerekkel összehasonlítva, mindezt egy reakció-idő-feladat keretei közt. Emellett a résztvevők hangulatának változása és önbevállásos környezettudatosságuk is felmérésre került. Figyelmi torzítást kizárólag a szociális tartalmú negatív ingerek eredményeztek, a környezeti jelenetek esetében ez nem volt kimutatható. A résztvevők hangulata bár romlott a kísérlet során, sem ez, sem pedig a környezettudatosság nem mutatott összefüggést egyik további változóval sem. A kísérlet során az ingerek kifejezetten rövid ideig kerültek megjelenítésre, mely rövidség automatikus figyelmi válaszok megragadását célozta. Az eredmények szerint a környezeti krízis témája erre nem volt alkalmas, ami különböző lehetséges magyarázatok (köztük az evolúciós háttér) keresésének igényét is felveti.

KULCSSZAVAK: környezeti válság, környezetpszichológia, vizuális figyelem, figyelmi torzítás, ignorancia, önző gének

ABSTRACT

“Can’t you see that we are in trouble?” – The environmental protection-related ignorance, its appearance in visual attentional patterns, and some possible explanation/interpretation

The environmental crisis is an outstanding topic nowadays. Given that it is basically caused by human activity, this issue is worth examining at all levels of society. The present study investigated the individuals’ visual attentional patterns and the possible attentional biases

¹ Pszichológiai Doktori Iskola, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem; Ember-Környezet Tranzakció Intézet, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, e-mail: celiarf@student.elte.hu

² Kognitív Tudományi Tanszék, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, e-mail: pajkossy.peter@ttk.bme.hu

³ Ember-Környezet Tranzakció Intézet, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem; Szociológia és Kommunikáció Tanszék, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, e-mail: dull.andrea@ppk.elte.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

related to pictures displaying environmental problems, in comparison to undisturbed nature and social scenes as control stimuli, within the framework of a reaction-time task. Changes in participants' mood and their self-reported environmental awareness were also measured. However, only the negative social scenes resulted attentional bias, the environmental topics were not able to do that. Albeit the mood of the participants deteriorated during the experiment, it did not have any correlation with any other variables, and either did the environmental awareness. We displayed the stimuli during the task only for a short period of time, thereby we targeted to reach automatic attentional responses. Our results reflect to the fact, that the topic of the environmental crisis is not suitable to do this. This phenomenon propounds the demand of explanations behind this phenomenon (like the possible evolutionary background).

KEYWORDS: *environmental crisis, environmental psychology, visual attention, attentional bias, ignorance, selfish genes*

„Évekkel ezelőtt környezetünk állapotáról beszélgettem az egyik ismeretterjesztő lap riportérével. Nagyon megtetszett neki az általam elmondott, másoktól hallott „kínai” tanmesém, a béka és a meleg víz viszonyáról. Ha meleg vízbe helyezzük az állatot, kétségbeesve igyekszik menekülni, míg hideg vízbe téve jól érzi magát, s ha a vizet lassacskán melegítjük, állítólag „észrevétlenül” meg lehet főzni. A valószínűleg kitalált történet a fokozatosan romló környezetünkhöz történő hozzászokás veszélyét akarja érzékelteni.

A riport óta sok minden történt. Világszerte intenzív kutatások folynak, környezetünk állapotát elemezzük, mérjük, modellezzük, a világúrból mesterséges holdakról monitorozzuk. Közben pedig szinte minden romlik tovább.”

(Vida Gábor: Helyünk a bioszférában – részlet)

Bevezetés

Az „antropocén”⁴ korbá lépve elkerülhetetlennek tűnik azt a megállapítást tenni, hogy a földi természeti környezet (de legalábbis a bioszféra) talán egyetlen pontja sem „úsza meg” az emberi kéz valamilyen szinten és értelemben vett nyomának viselését (Vida 2001: 85–86). Ezen jelenség hátterének megértése érdekében pedig elengedhetetlen figyelembe venni a *környezet*⁵ mindenkori vizsgálatakor az ember ahhoz való viszonyulását – ahogyan a környezet emberre gyakorolt hatását is – felhasználva az úgynevezett ember-környezet tranzakció tudomány (Dúll 2021) szemléletét. E szemlélet a két említett entitás (nevezetesen az ember és környezete) kap-

⁴ Lásd például Simai 2016.

⁵ Jelen tanulmány az ember természetes és épített környezetének harmóniáját alapvető értéknek, az arra való törekvést alapvető igénynek tartja. Magának a *környezet* fogalmának itt az alábbi, (az ember szempontjából szükségszerűen relatív) összefoglaló meghatározását vettük alapul: „*azoknak az élő és élettelen természeti és mesterséges tényezőknek, valamint jelenségeknek a rendszert alkotó összessége, amelyek az embert (és általában valamely élőlényt vagy tárgyat) körülveszik, és amelyekkel közvetve vagy közvetlenül állandó és elválaszthatatlan kapcsolatban van*” (Farkas – Gátos – Tarr 1991: 21). A környezet fogalma abból a szempontból, hogy emberek kisebb (környezetpszichológia) vagy nagyobb (szociális ökológia) csoportjai szempontjából vizsgáljuk, további elemeire bontható (ehhez lásd: Dúll 2009: 48).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

csolatát kölcsönösen oda-vissza ható folyamatként ragadja meg, őket alapvetően egymás viszonylatában segít értelmezni (Dúll 2009). Akár az emberi társadalom mint egész is tekinthető a Föld (természeti) környezetére való hatásgyakorlóknak, ám a vizsgálódás hasonlóan érdekes és hasznos eredményeket hozhat, ha annak egyes alkotóelemeit, az egyéneket tanulmányozzuk e vonatkozásokban. A környezetpszichológia és a környezetszociológia például így külön-külön, de együtt is szerves részét kell, hogy képezze a környezettudományoknak – annak egyéb részterületei mellett (Takács-Sánta 2008: 17–22).

Mint e folyóirat címe is sugallja, a környezeti folyamatok tekintetében is gyakorlatilag minden esetben különböző tudományterületek *metszetén* zajlik a kutakodás. Jelen írás sem hivatott egyetlen diszciplína mellett elköteleződni – éppen ellenkezőleg, inkább igyekszik az azok közti átjárhatóságot megjeleníteni, sok helyen egyfajta szintetizáló igénnyel.⁶ Mivel a környezetvédelemmel kapcsolatos viszony az emberi társadalmak több (vagy akár minden) szintjén értelmezhető (Sollberger – Bernauer – Ehlert 2017: 46, Bernauer 2013), így e téma feldolgozásakor, illetve az azon való munkálkodás során a pszichológia, az idegtudomány, a szociológia mellett az evolúciobiológia és a jogtudomány (illetve egyéb tudományok) területeiről, illetve területeiből is történt merítés (lásd Farkas 2021a, 2021b).

Jelen írás alapvetésnek veszi a környezetvédelem aktualitását és jelentőségét (megkockáztatva azt, hogy a témát a legfontosabbként nevezze meg a globális problémák közül⁷), így a kérdés nem a fenntarthatósággal kapcsolatos környezeti kihívások, hanem azok emberi oldalról való megközelítése⁸ – s így a megkísérelt válaszok is ebből merítkeznek. A középpontban pedig az egyén környezethez, környezetvédelemhez való viszonyulása áll. A környezetvédelemmel kapcsolatos alapvető folyamatok, viszonyulások, s ezek egyik lényeges megnyilvánulásaként a figyelmi mintázatok ismerete elengedhetetlen ugyanis akár a hatékony környezetvédő/érzékenyítő/figyelemfelhívó kampányok (Sollberger – Bernauer – Ehlert 2017: 54), akár a szabályozási tevékenység, jogalkotás során (Bernauer 2013) – mely utóbbi esetben már a kezdetekkor érdemes figyelembe venni az alkalmazhatóságot, a végrehajthatóságot is.

Napjaink környezeti kihívásainak pusztá léte is alátámasztani tűnik azt a tényt, hogy valamilyen szintű ignorancia létezik a társadalmunkban erre vonatkozóan, ám további bizonyítékokat találhatunk rá akkor is, ha megszemléljük például a kapcsol-

⁶ A tudományok, s különösen a környezettudomány területén megjelenő szintézis, illetve a generalista szemlélet fontosságáról lásd: Takács-Sánta 2006, 2008, 2009.

⁷ A téma jelentőségéről számos forrás értekezik, például „A klímaváltozás korunk egyik legnagyobb kihívása” (Zlinszky – Balogh [szerk.] 2018).

⁸ Azt ugyanis szintén alapvetésnek vesszük, hogy a környezeti problémák jelentős része, köztük például a klímaváltozás is, túlnyomórészt emberi tevékenység eredményének tekinthető (pl. IPCC [szerk.: Stocker] 2013), és ezt húzza alá a bevezetésben említett „antropocén” földtörténeli kor (ha nem is hivatalos) elnevezése is, melyben jelenleg élünk.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

lódó intézményrendszerek hiányos voltát vagy hiányos működését. Jelen tanulmány mindezeknek a figyelmi folyamatokban való megjelenését igyekszik megragadni, amellet, hogy magyarázatokat és esetleges megoldásokat is próbál rá keresni.

Környezetvédelemmel kapcsolatos percepciók, figyelem – és az „önző gének”

A világból felénk érkező információáradat (s ez nem újdonság) a maga teljességében feldolgozhatatlan mennyiségű lenne (Squire 2013: 989), így az ezzel kapcsolatos szükségszerű szűrőfolyamatok már az ingerekkel való érintkezés legelső állomásán, az érzékeléskor megjelennek. Ez pedig egyre magasabb feldolgozási szintek felé haladva (mint az észlelés, ahol már egyfajta tudatosulás is megjelenik, vagy a szelektív figyelem, mely során már részben akaratlagosan válogatódhatnak ki a számunkra jelentősebb információk) az alacsonyabb szinteken alapulva egyre nagyobb hatékonysággal és célorientáltan működhet (Atkinson – Hilgard 2005: 132).

A szelektív figyelem tehát az a kognitív folyamat, amely során az adott tevékenységgel vagy feladattal kapcsolatos releváns részeket szűrjük ki a helyzeti kontextusból, miközben ezeket mentális reprezentációikhoz illetve (róluk az elménkben tárolt előzetes tudásunk alapján) súlyozzuk, az irrelevánsakat pedig gátoljuk (Squire 2013). A kérdés pedig jelen vizsgálódás szempontjából leginkább az, hogy milyen tényezők alapján bizonyul egyik vagy másik inger(típus) jelentősnek, vagyis *szálszámunkra*.

Az emberi viselkedést és kognitív folyamatokat alakító tényezők között jelentős szerepük van az azok mintegy háttérét adó géneknek, melyek (az életünk során később, tanulás által elsajátított szociokulturális elemekhez képest) hosszas, evolúciós szelekciós folyamatok során alakul és hatékonyak bizonyuló mechanizmusok lenyomatainak tekinthetők. Az ember genetikai meghatározottsága ugyan nem teljesen merev, hiszen lehetőséget ad arra, hogy a környezetünk alakulásának megfelelően formáljuk a viselkedésünket, utasításai azonban alapvető mértékben befolyásolják motivációinkat (Bereczkei 1992: 172). Ennek nyomán a cselekedeteknek megkülönböztethetjük úgynevezett proximatív (közvetlen) és ultimatív (végső) magyarázatait (Bereczkei 1992). Előbbiek, tehát a proximatív magyarázatok azokat a motivációkat, okokat jelölik, melyek az egyes konkrét cselekedeteinket közvetlenül irányítják (ilyen lehet például a korgó gyomor jelzése, amely élelemszerzésre sarkall minket). Az utóbbi (ultimatív) magyarázatok olyan nagyobb és általánosabb kategóriákat jelölnek, mint a létfenntartás szüksége, s ide tartoznak evolúciós szempontból a bennünk lakozó génjeink általi utasítások (melyek jellemzően általánosabb funkciókra vonatkoznak, ám a gének is jelölhetnek konkrét cselekedetmintázatokra vonatkozó kódokat). Ezen a nyomvonalon haladva pedig eljuthatunk az úgynevezett „önzőgén-elmélethez” (Dawkins 2005) is: eszerint ugyanis az élő szervezetek tu-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

lajdonképpen nem mások, mint a gének (mint legalapvetőbb evolúciós szelekciós egységek) által felépített „túlélőgépezetek”. Ezek egyrészt védelmet jelentenek, másrészt minden olyan működést (például információszerzés és -kezelés) elősegítenek, amely a túléléshez és a reprodukcióhoz szükséges (Atkinson 2005: 48). Ilyen módon pedig mondhatjuk, hogy *önző*nek tekinthetők. S habár természetesen a genetikai meghatározottság a mindenkori környezettel, tanulással (és ennek következtében gyakran magas szintű és összetett agyműködés eredményeképpen létrejövő döntésekkel) *együtt* hat a viselkedésünkre (Atkinson 2005: 86), mégis alapvetően határozhatja meg azt, hogy milyen hozzáállást várhatunk az olyan, elsősorban globális léptékű, általunk gyakran csak közvetetten észlelhető információk esetén, mint a környezetkárosítás kérdései (Takács-Sánta 2008) a vélhetően az évmilliók alatt a mikrokörnyezeti hatásokra koncentráloan evolválódott entitásoktól, mint amilyen az ember is. Napjaink globális környezeti problémái, a fenntarthatóság kérdései ugyanis csak az emberiség történelmének (evolúciós szempontból) legvégén, a 20. század környékén jelentek meg (legalábbis ekkor kerültek felismerésre) (Meadows 2005), így az aligha feltételezhető, hogy az erről szerzett tudás már beépült volna az ennél sokkalta lassabban módosulni képes génkészletünkbe.

A figyelem, vagyis (a problémákról való) tudomásszerzés mondhatni a nulladik lépés volna a környezettudatos viselkedés mint végső kívánatos cél felé. A Zürichi Egyetem kutatói egy igen érdekes vizsgálatot végeztek ezzel kapcsolatban (Sollberger – Bernauer – Ehler 2017), a klímaváltozást⁹ ábrázoló (negatív) vizuális¹⁰ ingerekkel kapcsolatos figyelmi torzítást¹¹ tanulmányozták pozitív és semleges kontrollingerek és szociális kontrollkondíció viszonylatában. Ezeket további két faktor befolyásoló erejének tükrében vizsgálták: ezek az előzetesen adott környezetvédelmi preferencia (mint vonásjellemző) és akut stressz (mint a kísérletvezetők által előidézett helyzeti/állapot/szituációs jellemző) voltak. A kísérletet szemmozgáskövető

⁹ Itt megjegyzendő, hogy ezen említett tanulmány szerzői következetesen a „klímaváltozás” kifejezést használták a környezeti problémák leírására (habár egy-két helyen akadnak kivételek – például lásd Sollberger – Bernauer – Ehler 2017: 47: „*global warming and other environmental problems*” –, ám elképzelhető, hogy jobb lett volna olyan átfogóbb fogalmat használniuk, mint például az „*environmental problems/crisis*”, a klímaváltozás ugyanis a globális környezeti problémáknak csak egy (szűkebb) szelete. Habár sem ott, sem jelen tanulmányban nem központi kérdés ez, s vélhetően nem befolyásolja sem a jelenség megragadását, sem az eredményeket, ám a természettudományos precizitás kedvéért érdemes lehet a jövőben ezen fogalmakat is jobban átgondolni s szükség esetén pontosabban meghatározni (a környezeti problémákra vonatkozó egyes kifejezések metaforikus használatáról, melyek gyakran nem érzékeltetik kellőképpen a probléma súlyosságát például lásd: Forgács – Pléh 2021).

¹⁰ Az emberek esetén különösen jelentős szerepe van a vizuális ingereknek, ugyanis az információk legjelentősebb részét a látásunk által érzékeljük (például lásd Atkinson 2005: 141).

¹¹ A figyelmi torzítás a figyelem következetes áthelyezését jelenti bizonyos típusú ingerek felé (vagy azokkal ellenkező irányba), amelyek motivációs vagy érzelmi szempontból jelentőséggel bírnak az ember számára. Ez a jelentő(s)ség (*saliency*) alapvető motivációs szempontból lehet vonzó (appetitív) vagy fenyegető (averzív) – ez utóbbira lehet példa az ún. fegyverfelismerés jelensége, mely a veszélyt jelentő ingerre való automatikus figyelmi válaszokat írja le (Mogg – Bradley 2018).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

berendezés használatával végezték. Lényeges, hogy e kutatás során az ingereket a résztvevők számára körönként 15 másodpercig mutatták be, s melyekkel kapcsolatban semmi más instrukciót nem kaptak, mindösszesen annyit, hogy nyugodtan s úgy nézzék őket, ahogyan például a televíziót szokták.¹² Mivel ebben az esetben az ingermegjelenítés hossza akár azt is lehetővé tette, hogy a résztvevők valamilyen szinten már felmérjék s tudatosan eldöntsék, hogy melyiket tartják a legérdekesebbnek, így ezek a szemmozgásban megnyilvánuló figyelmi mintázatok vélhetően nem (vagy nem feltétlenül) evolúciósan mélyen belénk kódolt, automatikus figyelmi válaszokat (Mathews – Mackintosh – Fulcher 1997) ragadtak meg, ez idő ugyanis vélhetően már elég hosszú ahhoz, hogy akár magasabb kognitív feldolgozási egységek is bevonódjanak. Sollberger és munkatársai legfőbb eredményeként kiemelendő, hogy habár a résztvevők mindkét kondícióban a negatív (szociális és klímás) ingereket nézték a legtöbb ideig, ezek közül is a klímaváltozást ábrázolóak voltak a leginkább alkalmasak a figyelem megragadására (a két említett faktor pedig szintén befolyásolta ezt: a „környezetvédő beállítódású” személyek e jellemzője pozitív, míg az akut stressz negatív hatással volt mindkét kondícióban szereplő negatív valenciájú ingerre való figyelemáthelyezési hajlandóságra). Ezen eredmények, úgy tűnik, nem támasztják alá a korábban az önzőgén-elméletből levezetett következtetéseket, ezért különösen érdekes a kérdés, hogy e mintázatok mögött milyen folyamatok állhatnak valójában. Amennyiben automatikus (s így evolúciósan vélhetően előhuzalozott) folyamatokat kívánunk megragadni, úgy megfontolandó lehet az ingerek bemutatási idejének minél rövidebbre (ám még feldolgozható mértékűre) csökkentése.

Környezetkárosítás és figyelmi torzítás – egy empirikus vizsgálat

Jelen kutatás az előzőkből kiindulva a környezetvédelemmel kapcsolatos automatikus figyelmi folyamatokat, és az azok által generált automatikus figyelmi torzításokat igyekezett megragadni, feltételezve, hogy azok mögött így nagyobb eséllyel gyanítható genetikai(bb) jellegű meghatározottság. A kísérlet (Farkas 2021a) fő feladattípusa egy reakcióidő (*dot-probe*) feladat volt, mely során környezetkárosítást, környezeti problémákat ábrázoló (negatív) vizuális ingerek kerültek megjelenítésre (semleges/pozitív) kontrollingerekkel, illetve (a Sollberger-féle kutatás által inspirálódva) egy szociális kontrollkondícióval is összehasonlítva. Emellett két további változó került bevonásra: a pillanatnyi hangulat és az előzetes környezetvédő beállítódás (mint az eredmények lehetséges magyarázó változói).

¹² Az ingerek megjelenítése Sollberger és munkatársai kísérletében a következőképpen nézett ki: a „klímás” kondícióban egy klímaváltozást ábrázoló (negatív), egy háborítatlan természeti környezetet ábrázoló (pozitív kontroll), illetve egy élettelen tárgyat (semleges kontroll) ábrázoló kép, a szociális (kontroll)kondícióban pedig egy negatív és egy pozitív szociális jeleneteket (szomorú/vidám embereket), illetve szintén egy élettelen tárgyat ábrázoló kép került megjelenítésre.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

HIPOTÉZISEK

A kutatásban elsődlegesen azt vártuk, hogy a szociális témájú negatív ingerek felé ki fog alakulni figyelmi torzítás, ezek ugyanis vélhetően igen alapvető és mely veszélyhelyzetet jelenítenek meg (H1). Feltételeztük továbbá, hogy a környezeti problémákat megjelenítő ingerek, mivel egy „újabb világ” termékei, kevésbé alkalmasak a figyelem (biológiailag motivált) automatikus megragadására, s így nem alkalmasak olyan figyelmi torzítás előidézésére, mint a szociális témák (H2A). A második hipotézis alternatívájaként azonban (Sollberger és munkatársai 2017-es kutatása alapján) elképzelhetőnek tartottuk, hogy mindkét kategóriában ki fog alakulni figyelmi torzítás a negatív valenciájú ingerek felé, mely azon résztvevők esetében, akik magas pontszámot értek el a környezettudatosságra vonatkozó kérdésekben, kimutathatóan jelentősebb lesz (H2B). Utolsóként pedig azt vártuk, hogy emberek hangulata a reakcióidő feladat során romlani fog (a negatív ingerek okán), s ez szintén a környezettudatosabb résztvevőkre lesz nagyobb mértékben jellemző (H3).

MÓDSZERTAN – A KÍSÉRLET LÉPÉSEI

A kísérlet résztvevőinek (N=42; férfi-nő: 45-55%; életkor: M=26.4 év, SD=6.012) kiválasztása alapvetően kényelmi mintavételleltörtént (melynek során a kísérleti személyek részben közvetlenül, részben egymás ajánlásával kerültek elérésre). A vizsgálat teljes mértékben online zajlott, melynek során a kísérleti személyek egy közös (instrukciókkal kiegészített) fájlban sorrendben összegyűjtött linkekre kattintva érték el az egyes felületeket, melyeken az anonimitás megőrzése érdekében (a beleegyező nyilatkozatot kivéve) jeligét adtak meg a későbbi feldolgozás érdekében. A lépések az alábbiakban láthatók, római számokkal jelölve.

I. Beleegyező nyilatkozat

Az informált beleegyezés etikai követelményének megfelelően a résztvevők elsőként egy beleegyező nyilatkozatot töltöttek ki. Ez volt az egyetlen olyan űrlap, amelyen a teljes nevüket kértük, a többi esetben a már említett jelige került feltüntetésre.

II. Hangulati kérdőív

A résztvevők pillanatnyi hangulata az eredeti PANAS (*Positive And Negative Affect Schedule*, Watson 1988) rövidített, magyar változatával (Gyollai et al. 2011) került felmérésre (kétféle hangulati pontszám személyenként: egy pozitív és egy negatív).

III. Reakcióidő feladat

A vizsgálat fő kísérleti eleme egy reakcióidő-méréssel egybekötött ún. *dot-probe*, azaz ingerdetekciós feladat volt, mely során a detektálandó ingerek között azok a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

célingerek kerültek megjelenítésre (pozitív/negatív szociális, illetve pozitív/negatív természeti környezetet ábrázoló jelenetek), melyekkel kapcsolatban a figyelmi mintázatokra kíváncsiak voltunk. (Ezen vizsgálati elem részletes kifejtését lásd: a következő alfejezetben.)

IV. Hangulati kérdőív (újra)

A reakcióidő-feladatot követően a II. lépésben használt hangulati kérdőív (PANAS (*Positive And Negative Affect Schedule*, Watson 1988) rövidített, magyar változata (Gyollai et al. 2011)) került ismét felvételre. A kapott affektív pontszámok alakulásának tükrében kimutatható a résztvevők hangulatában beálló esetleges változás, mely így nagy valószínűséggel tulajdonítható a reakcióidő-feladatnak, s esetlegesen az abban megjelenített ingerek hatásának (ezt szolgálta az is, hogy e lelkiállapot-mérések közvetlenül a fő kísérlet előtt és után történtek).

V. Lezáró kérdőív

A legutolsó űrlap három funkciót sűrített egybe: a demográfiai adatok (nem, életkor) és a környezettudatosság felmérését (ez utóbbit három tömör, összefoglaló kérdés által),¹³ valamint az úgynevezett *debriefing*et, amely élőben megvalósuló vizsgálat esetén a kísérletvezetővel való lezáró beszélgetést takarta volna, melynek során a résztvevők megoszthatják észrevételeiket, a kutató számára is hasznos visszajelzéseket adhatnak – jelen esetben erre a szokásos, személyes formában nem nyílt lehetőség. Az online kérdőív végén azonban egy írásban feltett kérdés hivatott ezt némiképp pótolni.¹⁴ A teljes kísérlet online módon való felvételét (a személyes helyett) a Covid-19 által okozott globális pandémiahelyzet indokolta.

MÓDSZERTAN – A REAKCIÓIDŐ-FELADAT

A kísérlet gerincét jelentő feladatban két kondíció került megvalósításra: egy (részben természeti) környezettel (1. ábra) és egy szociális jelenetekkel kapcsolatos vizuális ingereket megjelenítő kondíció, s mindkét kondícióban egyszerre két kép jelent meg: egy negatív/fenyegető és egy pozitív/megnyugtató. A résztvevők feladata mindig egy adott irányba (felfelé vagy lefelé) mutató nyíl detektálása volt (a nyíl iránya

¹³ A lezáró kérdőívben a következő, környezettudatosságra vonatkozó kérdések szerepeltek: (1) „Fontos számomra a környezetvédelem.” (2) „Rendszeresen tájékozodom a klímaváltozás témakörében.” (3) „Mindennapjaimban odafigyelek a környezettudatos életmódra.” A résztvevők mindhárom kérdést egy skálán (1–10) osztályozhatták, ahol a magasabb pontszám az erőteljesebb egyetértést jelölte. A kérdések megfogalmazásakor lényeges szempont volt a környezettudatosság többféle elemének megragadása (az értéktulajdonítástól a cselekvési hajlandóságig), az átfogóbb kép megalkotása érdekében.

¹⁴ Az írásban feltett „debriefing”-funkcióval rendelkező kérdés a következő volt: „Van-e bármilyen kérdése, észrevétele, megjegyzése a kutatáshoz kapcsolódóan? Amennyiben igen, kérjük, alább fejtse ki (akár hosszabb terjedelemben is)!”

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

annak elhelyezkedésén túl azért került be a feladatba, hogy a résztvevőkről bizonyosan megállapítható legyen, hogy odanéztek, nem pedig csak a „szemük sarkából” érzékelték-észlelték a célingert) egy dot-probe feladatnak álcázva, amely nyilak a prezentált képek valamelyike mögött jelentek meg – mi pedig később ezeknek a reakcióidőknek az alakulásából igyekeztünk következtetni arra, hogy melyik ingert nézte az adott személy (feltételezhetően rövidebb reakcióidőt eredményeznek azok az esetek, amikor az alany éppen azt a képet nézte, amelyik mögött azután a detektálandó inger, vagyis a nyíl felbukkant). Mivel a képpárok csupán 500 milliszekundum (ms) ideig jelentek meg a képernyőn, így a feladatot teljesítőknél kimondottan kevés idejük volt arra, hogy felmérjék a helyzetet – az eredmények tehát itt nagy valószínűséggel tükrözték azt, hogy hova kapták automatikusan a tekintetüket a kétféle inger közül, hiszen ez az idő kevéssé elég arra, hogy az ember tudatos döntést hozzon a figyelmi válaszait illetően. Habár az 500 ms elegendő idő lehetne önmagában arra, hogy a személy tudatosan feldolgozza a látott ingereket, s akár tudatos döntést hozzon az azokra adott viselkedéses reakciókról is, mindez e viselkedéses válasz megvalósításával együtt már csak nagyon „szűkösen” férhet bele ebbe az időbe, emiatt valószínűsíthető a válaszokban az automatikus folyamatok meghatározó(bb) szerepe, különösen, mivel jelen feladat során a tudatosított feladat nem ezen ingerekre, hanem a detektálandó nyilakra vonatkozott, amelyek vélhetően emiatt több tudatos energiát igényelnek. Igaz továbbá, hogy az agy gyakran előbb adja ki a motoros parancsokat, minthogy azok tudatosulnának (például Libet 1985), a cselekvést elindító készenléti potenciált, vagyis RP-t (Kornhuber – Decke 1965) pedig éppen 500 ms-nyi időnek szokták meghatározni, azaz ennyivel a cselekvés előtt jelenik meg a parancs az agyban. Az erről való tudatosulás pedig (Libet alapján) ehhez az RP-hoz képest még átlagosan további 100-200 ms-ot vesz igénybe – ha egyáltalán megjelenik a tudatosulás a cselekedetben, akkor ennyi idő eltelése teszi ezt lehetővé. Az az 500 ms-nyi idő, amíg a képpárok a képernyőn szerepeltek, ha fel is tesszük, hogy a felvillanásuk pillanatában azonnal a lehető leghatékonyabban feldolgozásra kerültek, és azonnali válaszreakciót is generáltak, akkor ez jelentett RP által kiváltott viselkedéses (motoros) választ (amennyiben ez is a lehető legrövidebb idő alatt valósult meg), ám ezt is mindössze az ingerprezentálás időtartamának legvégére. Ha feltesszük, hogy maga az inger, és az erre adott motoros válasz is tudatosult, ez utóbbi egyrészt csak az előbbi után 100-200 ms-mal történhetett, másrészt ez vélhetően még mindig csak az ingernek és az arra adott (RP általi) automatikus válasznak a tudatosulása volt. Ez pedig önmagában még csak a tudat általi detekció volt, a tudat általi felülírás, esetleges (az automatikushoz képest) másik parancs kiadása további mentális munkát, ezáltal pedig további időt (véltetően további „súlyos” milliszekundumokat) igényelhet, amelynek a viselkedéses megnyilvánulásához (jelen esetben a szemmozgáshoz) még ezen felül számított további idő. Figyelembe véve, hogy az alanyoknak nem a képpárokra való figyelem és azok értékelése volt a kimondott feladatuk, hanem ettől eltérő célingerek helyének és irányának detektá-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

lása, még kevésbé valószínűsíthető, hogy „tudatos energiákat” a képpárok elemzésére fordították volna.

A feladat során mindkét fajta inger egyforma számú alkalommal szerepelt mindkét oldalon, így kizárva a torzítások ezen formájának esetleges felmerülését. Összesen 160 kör volt, köztük 80 környezeti, 80 pedig szociális kondícióba tartozó ingerekkel. Egy adott kondíción belül minden inger négy alkalommal szerepelt, viszont mivel a pozitív-negatív képek állandó párokban voltak, így ebből 2-2 alkalommal jelentek meg az adott pár egyes tagjai a jobb- és a baloldalon (tehát egy adott inger ugyanazon az oldalon két alkalommal szerepelt). A kísérlet a Pavlovia nevű online felületen került felvételre.

A kísérlethez használt ingerek részben a Sollberger nevével fémjelzett tanulmány (Sollberger – Bernauer – Ehlert 2017) íróitól kerültek beszerzésre, részben pedig azokat kiegészítve saját internetes keresés-gyűjtés által. Elsőként a svájci szerzők kerültek megkeresésre, kiknek ingeranyaga három különböző forrásból származott: saját internetes gyűjtésükből (az ezeket tartalmazó mappát megosztották velünk), illetve az IAPS (*International Affective Picture System*) és az EMoPics (*Emotional Picture Set*) nevezetű képtárakból. Ez utóbbi kettőhöz hozzáférést nem, csak az általuk használt képek azonosító kódját adhatták meg, melyekhez a tárhely szolgáltatójánál kért külön hozzáférési engedély alapján juthattunk hozzá. Mindezen képességből került végül kiválasztásra 20 negatív környezeti és 20 negatív szociális jeleneteket ábrázoló kép, melyekhez elsőként szintén a kapottak közül hozzá lett illesztve párként 20-20 pozitív környezeti és pozitív szociális ábra. A pozitív-negatív ingerpároknál figyelemmel voltunk arra, hogy azok téri frekvenciában, élességben, élénkségben, kontrasztban (stb.) minél inkább hasonlóak legyenek egymáshoz. Amelyik negatív képhez nem sikerült kellő hasonlóságú pozitív párt találni, ott magunk gyűjtöttünk hozzájuk, Google-képkereső segítségével. Így kaptunk végül mind a négy képkategóriából 20-20 darabot, melyek a kísérlet során megjelenítésre kerültek.

1. ábra. Környezet-kondíció. Balra látható a környezeti problémát megjelenítő inger, jobbra pedig annak pozitív kontroll-párja (a kísérlet során az ábrázolt pozíció, illetve a képek felcserélt változata is egyforma alkalommal szerepelt). *Forrás:* Farkas 2021a: 27

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Eredmények

A vizsgálat eredményei a JASP nevű statisztikai elemzőprogram segítségével kerültek kiértékelésre.

1. táblázat. A reakcióidő-feladatban nyújtott egyes reakcióidők (átlag, szórás, minimum és maximum) értékei¹⁵ Forrás: saját szerkesztés

	K.NEG.	K.POZ.	SZ.NEG.	SZ.POZ.
Átlag	0.528	0.530	0.549	0.539
Szórás	0.083	0.084	0.086	0.083
Minimum	0.382	0.371	0.391	0.380
Maximum	0.838	0.858	0.840	0.815

A kísérlet során kiderült, hogy a reakcióidő-feladat esetében mind a képek témájának (környezettel kapcsolatos vagy szociális) ($F(1,41) = 32.404$, $p < 0.001$, $\eta^2_p = 0.441$), mind a célinger helyének (negatív vagy nem-negatív inger mögött) ($F(1,41) = 7.850$, $p = 0.008$, $\eta^2_p = 0.161$) főhatása, mind pedig ezek interakciója ($F(1,41) = 9.432$, $p = 0.004$, $\eta^2_p = 0.187$) szignifikáns eredményeket adott (ismételt mérés és faktoriális kevert típusú ANOVA) (1. táblázat).

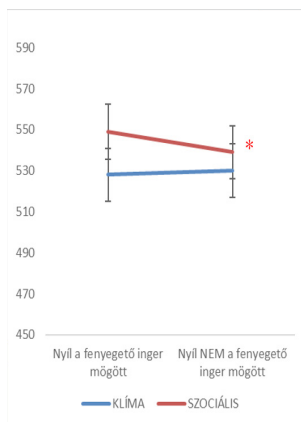
A környezeti jeleneteket ábrázoló kondícióban azonban a negatív és a kontrollingerek mögött megjelenő nyilakra adott reakciók között nem volt szignifikáns különbség ($t(41) = -.593$, $p = .556$, Cohen's $d = -.092$), míg a szociális jelenetek (kontroll)kondíciójában igen ($t(41) = 3.766$, $p < .001$, Cohen's $d = .581$) (páros T-próba).

Kérdésként ez utóbbi esetben még az merült fel, hogy vajon ez a különbség milyen irányú: a szociális negatív (fenyegető) ingerek felé, vagy éppen az azokkal ellentételes irányba hat a figyelmi torzítás? Az reakcióidők átlagának különbsége alapján kijelenthető, hogy a szociális jelenetek esetében a negatív képekre adott válaszidő (milliszekundumban mérve) szignifikánsan hosszabb volt ($M = .549$), mint azok kontrollpárjára adott idő ($M = .539$), tehát a figyelmi torzítás a negatív ingerektől távolodó irányban hatott. A reakcióidő-feladat eredményei a 2. ábrán láthatók.

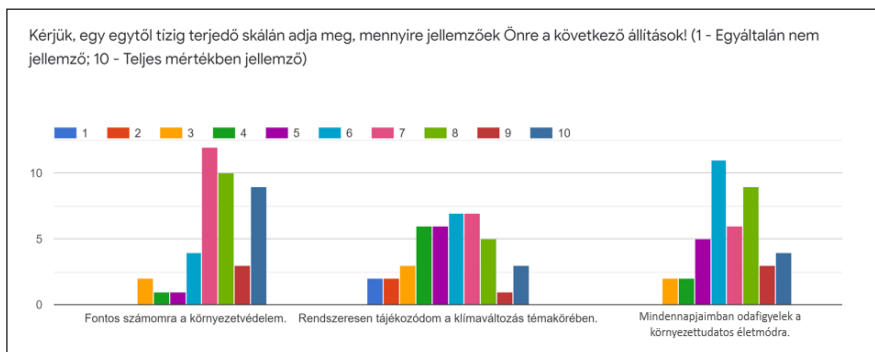
¹⁵ Az egyes feltételekben (kondíciókban) kapott eredmények jelzése: K.NEG.: a célinger (nyíl) a negatív valenciájú környezeti inger mögött volt (környezeti kondíció). K.POZ.: a célinger a pozitív valenciájú környezeti inger mögött volna (környezeti kondíció). SZ.NEG.: a célinger a negatív valenciájú szociális inger mögött volt (szociális kontrollkondíció). SZ.POZ.: a célinger a pozitív valenciájú szociális inger mögött volt (szociális kontrollkondíció). Az eredmények (reakcióidők) értékei másodpercben (sec) értendők.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

2. ábra. A reakcióidők alakulása (y-tengelyen, milliszekundumban megadva) a célinger (nyíl) helye szerint, (x-tengelyen ábrázolva: fenyegető/negatív vagy nem-fenyegető inger mögött), valamint a kondíció („klímás” vagy „szociális” téma) szerint. Forrás: Farkas 2021a: 30

3. ábra. A lezáró kérdőívben található, önbevallásos környezettudatosságra vonatkozó kérdésekre adott válaszok pontszámainak alakulása (minél magasabb a szám, annál környezettudatosabb a személy)

Mindezek után a környezettudatosságra vonatkozó összpontszámokat (3. ábra) ($M = 6.706$, $SD = 1.779$) korreláltattuk egy bevezetett új változóval, a „Környezetszennyezési orientációval” (mely a környezeti kondícióban szereplő negatív ingerekre adott válaszidőket takarja)¹⁶ ($M = .001$, $SD = .015$) (2. táblázat), amely esetben

¹⁶ Konkrétabban: ez a változó azokat a reakcióidőket jelöli, amelyek akkor születtek, amikor a célinger (nyíl) a negatív ingerek mögött volt a természeti kondícióban (tehát a környezetszennyezést, környezetkárosítást ábrázoló képek mögött). Arra voltunk itt kíváncsiak, hogy bármilyen mértékben begyorsították-e ezek az esetek a reakcióidőt a pozitív természeti képekhez képest (ezért úgy kerültek kiszámításra,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

kimutatható lett volna egy feltételezett együttjárás az önbevallásos környezettudatosság, illetve a környezeti problémákat megjelenítő ingerekre való nagyobb figyelmi érzékenység (a „környezetszennyezési orientációs” válaszok begyorsulása) közt – ez a próba azonban nem hozott szignifikáns eredményt (Spearman's rho = -0.159 , $p = .316$). (A környezettudatosság ilyen fajta mérésének alkalmasságáról szóló értékelést lásd a következő fejezetben.)

2. táblázat. A környezettudatosságra adott válaszok („Kv. összpont”, értéke 1–10 között lehet), és az újonnan bevezetett változó, a „Környezetszennyezési orientáció” (sec) pontszámainak alakulása. *Forrás:* saját szerkesztés

	Kv. összpont	Körny. szenny. orientáció
Átlag	6.706	0.001
Szórás	1.779	0.015
Minimum	2.333	-0.024
Maximum	10.000	0.055

A résztvevők hangulata mindkét alkalommal kétféle (egy negatív és egy pozitív) hangulati skála által került felvételre, melynek eredményeképpen 2x2 hangulati összpontszámot kaptak (2 pozitív és 2 negatív típusú hangulati összpontot, mindegyik esetben 10 és 50 közé eső értékkel). A kapott értékek értékelésénél a két pozitív és a két negatív hangulati pontszám került összevetésre, ezek közül a pozitív hangulati pontszámok (pozitív tartalmú hangulatok) esetében történt szignifikáns változás ($W(41) = 668$, $p = .002$, $r_{rb} = .552$), mégpedig csökkenés – ebből arra a következtetésre juthattunk, hogy a résztvevők hangulata némiképpen romlott. Ezen hangulati pontszámok különbsége adta az „elszomorodás” nevű új változó pontszámait, melynek összevetése az önbevallásos környezettudatosság pontszámaival (ezen változók pontszámainak alakulásáért lásd 3. táblázat) azonban nem eredményezett szignifikáns együttjárást (Spearman's rho = -0.021 , $p = .897$). Ez utóbbi elemzés azt hivatott volna kimutatni, hogy az önmagukat környezettudatosabbnak valló személyek a reakcióidő-feladat során (illetve esetlegesen az abban bemutatott negatív környezeti ingerek hatására) nagyobb mértékben tapasztaltak-e romló hangulatot a többiekénél. Ez azonban jelen vizsgálat során nem volt kimutatható.

hogy a pozitív természeti képek mögötti célinger reakcióidői kivonásra kerültek a negatív természeti képek mögötti célinger esetében kapott reakcióidőkből – tehát a negatív képek számaival a pozitív képek számaiból), s ez esetleg összefüggésbe hozható-e az önbevallásos környezettudatossággal. Így a „környezettudatosabb” emberek figyelme esetleg elképzelhető, hogy bizonyos mértékben jobban orientálódik a környezetszennyezés, környezeti problémák felé.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

3. táblázat. A pozitív (HPE, HPU) és negatív (HNE, HNU) hangulati pontszámok (értékek: 10–50 között), a pozitív hangulati pontok romlása („Elszomorodás”), illetve a Környezettudatosság („Kv. összpont”, lásd feljebb) pontszámai. („HPE” = HangulatPozitívElőtt, azaz a reakcióidő Előtt mért Pozitív Hangulati pontszámok – s ugyanezen logikát követte a másik három változó elnevezése is: „HPU”=HangulatPozitívUtán, „HNE”=HangulatNegatívUtán, „HNU”=HangulatPozitívUtán)

	HPE	HPU	Elszomorodás	Kv. összpont	HNE	HNU
Átlag	28.765	25.952	2.810	6.706	15.952	14.405
Szórás	6.746	8.734	6.383	1.779	6.567	5.561
Minimum	12.000	10.000	-16.000	2.333	10.000	10.000
Maximum	42.000	47.000	13.000	10.000	36.000	38.000

Az ignorancia lehetséges okai – és a cselekvés?

A kísérlet eredményeinek tükrében megállapítható, hogy a negatív (fenyegető) ingerek alkalmasak voltak automatikus figyelmi válaszok, így ilyen jellegű figyelmi torzítás kiváltására is, ám ez kizárólag a szociális jelenetek esetében volt megfigyelhető esetünkben (H1) – ez pedig jelentheti azt, hogy ez a téma evolúciósan előhuzalozott (amelyet nem is olyan nehéz elképzelnünk, hiszen a társas kapcsolatok léte nem újkeletű az emberiség történetében). A torzítás iránya azonban ellentétes irányú volt, mint feltételeztük: nem a fenyegető ingerek felé, hanem azokkal ellentétes irányban hatott. Ennek tükrében érdemes lehet átgondolni az önzőgen-elméletből fakadó következtetéseket is: elképzelhető, hogy bár a fenyegető ingerek irányában megnyilvánuló automatikus figyelmi válasz az evolúció során adaptív folyamat volt, hiszen a veszély elkerülése érdekében először észre kell vennünk és fel kell ismernünk azt, ám az ezzel ellentétesen ható folyamatokra is találni magyarázatot. A fenyegető ingerek alapvetően kellemetlenek számunkra, ugyanis sértik a biztonságérzetünket – ezért, ha tehetjük, inkább elkerüljük őket (Pflugshaupt et al. 2007). (Ez a gondolat közelít minket a már említett ignorancia fogalmához is.) E jelenségre létezik egy elmélet, mely szerint a fenyegető ingerek irányába először mindig egyfajta fokozott odafigyelés (*hipervigilancia*) valósul meg, ám amennyiben ezek az ingerek az adott helyzetben ártalmatlannak (vagy legalábbis nem azonnali veszélyforrásnak) bizonyulnak, úgy a már említett biztonságérzet (komfortérzet) megőrzése vagy visszaállítás érdekében ezután már elkerülő figyelmi mintázatokat fognak eredményezni (Seefeldt et al. 2013). A hipervigilancia és elkerülés elmélete azonban már felveti némi magasabb szintű, tudatos kontroll gondolatát is – hiszen az már egy magasabb szintű kognitív kiértékelést sejtet, amikor az egyén felméri, hogy egy alapvetően féltelmetes inger mégsem jelent veszélyt, s annak további fennállása esetén már nem szükséges arra figyelemmel lenni. Mindazonáltal nem elképzelhetetlen, hogy jelen

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

esetben is ez történt – ami pedig annak a kérdését veti fel, hogy vajon az 500 milli-szekundumnyi ingerbemutatás valóban elég rövid volt-e ahhoz, hogy kizárólag automatikus, biológiai is kódolt figyelmi válaszokat ragadjon meg.

A környezeti jelenetek e kísérletben – a szociálisakkal ellentétben – nem voltak alkalmasak figyelmi torzítás kiváltására. Ezek az eredmények az önzőgén elméletből származtatott kiterjesztő gondolatokat látszanak alátámasztani: a globális környezeti problémák tekintetében az emberekben nincs olyan szintű előhuzalozottság, amely ilyen automatizált figyelmi válaszokat eredményezhetne. S habár számos genetikailag kódolt működés eredetileg adaptív előnnyel ruházta fel hordozóját (hiszen ez a funkciójuk), napjainkban ezek már gyakran korántsem bizonyulnak olyan adaptívnek, mint amilyenek abban a környezetben voltak, amelyben eredetileg kialakultak (Berezkei 1992: 172) – mondhatjuk, hogy az evolúció ugyanis összehasonlíthatatlanul lassabb, mint világunk globalizációja, s az azzal kapcsolatos kihívások.

Az pedig, hogy a résztvevők hangulata valóban romlott a reakcióidő-feladat során, alátámasztja a legutolsó hipotézist (H3), ám mivel ez nem volt kimutathatóan összefüggésbe hozható az önbevallásos környezettudatossággal, így ez mindösszesen annyit jelent számunkra (s ezt is csak spekulatív módon), hogy a feladat során bemutatott negatív ingerek hatása volt ez az „elszomorodás”, s az eredmények tükrében ez sem (vagy csak maximum részben) tulajdonítható a környezeti problémák megjelenítésének. Mivel a hangulati kérdőív kérdései általános hangulati állapotokat jelöltek, nem közvetlenül a kísérletre, vagy az abban található környezeti ingerekre vonatkoztak, így a hangulatváltozás elképzelhető, hogy nem (vagy nem csak) ezek tartalmával van összefüggésben, hanem akár lehet egy egyszerű fáradásos jelenség is. A vizsgálat szempontjából azonban lényeges volt, hogy (mivel automatikus folyamatokat szerettünk volna megragadni, elkerülve az esetleges *priming*, azaz előfeszítési hatásokat is, amelyeket okozhattunk volna ezzel) ne tereljük a vizsgálati személyek figyelmét kimondottan abba az irányba, amilyen témát vizsgálni szeretünk volna.

A környezettudatosságra vonatkozó háromkérdéses mérés eredményeire tekintettel megállapítható, hogy a pontszámok közel vannak a normál eloszláshoz, mindhárom esetben a középértékek felé húznak, így a vizsgált minta ezen mérőszámok alapján „átlagos” környezettudatossággal rendelkezik. Mivel kimondottan átfogó, általános kérdések kerültek megfogalmazásra ezzel kapcsolatban, így vélhetően könnyebben sorolták be magukat az emberek így, a középértékek felé húzva, s ez felveti a gondolatát némi akarattalan torzításnak is. A kutatás esetleges megismétlése esetén mindenképpen érdemes lehet az önbevallásos környezettudatosságot egy olyan, részletesebb kérdőív segítségével mérni, amely specifikusabban kérdez rá ezen téma egyes megjelenési formáira az egyén életében, amelyre sokkal egyértelműbb lehet a személyek válasza is maguk számára is, ha saját magukra reflektálnak.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A részletesebb pontszámok továbbá precízebb korrelációs lehetőséget biztosíthatnak az egyéb változók mérőszámaival.

Kijelenthetjük tehát, hogy e kísérlet alapján a környezeti problémákkal kapcsolatos vizuális információk nem alkalmasak a figyelem megragadására (legalábbis a kísérletben alkalmazott „egyszerű” módon), mivel alapvetően ignoráljuk, figyelmen kívül hagyjuk azokat. Feltételezzük, hogy valós jelenséget sikerült megragadnunk és kimutatnunk, így felmerül a kérdés, hogy mik lehetnek ezen ignorancia hátterében meghúzódó további okok.

Habár Sollberger és munkatársai 2017-es munkája éppen a végül elvetett (a környezeti ingerek által kiváltott figyelmi torzítást feltételező H2B-t) hipotézist tűnt előzetesen alátámasztani, ám tanulmányuk a végül kapott eredményekre vonatkozóan is tartalmaz lehetséges magyarázó gondolatokat: a bevezetésben ugyanis két olyan szerző gondolataira is hivatkoznak, amely gondolatok az általunk az önzőgén-elméletből levezetett következtetésekkel összecsengenek – habár a jelenséget kevésbé biológiai, inkább pszichológiai oldalról közelítik meg. Megemlíthődik itt ugyanis, hogy a környezettudatos viselkedésnek gyakoriak a figyelemmel összefüggő (pszichológiai) akadályai: mivel ezen problémák nem jelentenek azonnali veszélyforrást, így a figyelem ekképp történő megragadására sem alkalmasak (Gifford 2011), illetve távoli és elvont mivoltuk miatt nehezen eredményeznek aggodalmat és cselekvést (Van der Linden – Maibach – Leiserowitz 2015). A végső cél ugyanis a globális környezeti problémák (amilyen a klímaváltozás is) kapcsán az egyének részéről a tényleges cselekvés, amelynek a figyelem egy fontos alapját képezi (ám önmagában nem jelent megoldást).

A kérdés tehát (továbbá), hogy milyen köztes lépcsőfokok vezethetnek a figyelemtől a tettekig. Takács-Sánta András (2008) könyvében kifejti, hogy a környezettudatos cselekvés lényeges előfeltétele modern, globalizált társadalmainkban a környezeti érzékenység.¹⁷ Ez érzékenység pedig olyan, a környezeti problémákkal kapcsolatos attitűdöket (viszonyulást, hozzáállást) takar, amelynek lényeges elemei úgy a kognitív, mint az affektív (érzelmi) és a konatív (akarati/viselkedéses) vonatkozások is. Ezen összetevők, ha nem is minden esetben, de alapvetően összefüggenek, s egymást erősítő hatásuk van – azok tehát, akiknek tudomásuk van ezen problémákról és/vagy affektív módon érinti őket a téma, nagyobb valószínűséggel is fognak ennek megfelelően cselekedni. A környezetet kímélő viselkedésnek azért is szükséges továbbá ez az úgymond belsővé vált összetevője, mert minden egyéb, kívülről érkező

¹⁷ Ugyan elméletben elképzelhető lenne az is (Takács-Sánta 2008: 64-65), hogy környezeti érzékenység jelenléte nélkül is környezetkímélő módon működjenek az emberi társadalmak, ahogyan tették azt például a vadászó-gyűjtögető életmódot folytató népek – amely létforma Vida Gábor biológus szerint az utolsó fenntartható és az emberek közti egyenlőséget biztosító életmód volt (Vida 2001) –, ám napjainkra a bioszféránk átalakítását, s így a környezet terhelését befolyásoló egyéb tényezők (népsűrűség, gazdasági technológiák, energiahasználat stb.) oly mértékűvé növekedtek, hogy azok tudatosítása a változtatáshoz elengedhetlenné vált.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

kényszer (politikai, gazdasági, társadalmi, természeti-környezeti) vagy igen törékeny, vagy katasztrofális következményekkel járhat (Takács-Sánta 2008: 65).

Jelen kutatás ilyen értelemben a környezeti érzékenység kognitív és affektív oldalát vizsgálta (a kettőt nem feltétlenül szétválasztható módon), melyek vélhetően egyaránt alkalmasak a figyelmi folyamatok módosítására, s amelyek így összefügghetnek a környezettudatos és környezetkímélő tettekkel is (azoknak mintegy alapját, feltételeit képezve).

Vizsgálatunk a környezetvédelemmel kapcsolatos ignorancia létét feltételezve, arra egy kísérletes bizonyítékot kívánt tehát nyújtani. A feltételezett ignorancia-elmélet okai a már említett, feltételezett „önző-genetikai” akadályok (például lásd Bereczkei 1992, Dawkins 2005, Williams 1996) mellett, s azoknak semmiképpen sem ellentmondva, lehetnek még olyan további biológiai akadályok, mint az, hogy nem rendelkezünk olyan érzékszervekkel, melyekkel közvetlen információt tudnánk szerezni e globális folyamatokról. Ezekon kívül említhetők például egyéb olyan pszichológiai-szociokulturális tényezők is (melyek szintén fel szoktak merülni az irodalomban), mint a közvetlen érzékelhetetlenség miatti téves felbecslése a veszély valószínűségének és súlyosságának, vagy az ember által létrehozott technológiák és megoldások „mindenhatóságába” vetett feltétlen hit (Takács-Sánta 2008: 68–83.).

Láthatjuk tehát, hogy a környezeti érzékenységek, s a (részben ennek köszönhető) környezettudatos viselkedésnek számos akadálya állhat fent az emberek életében, az evolúciótól elkezdve a modern életünkből fakadóig. Mégsem mondhatjuk, hogy az egyetlen adekvát válasz erre az elkeseredés és a lemondás, hiszen a nehézségek ellenére ezen akadályok (némi erőbefektetés árán) le is győzhetőek. Igaz ugyan, hogy biológiai kódjainkat felülrni nem lehetséges egy „tollvonással”, s úgy tűnhet, hogy a túlélésünk érdekében éppen annak a biológiai kódznak kell ellentmondanunk, amely eredetileg a túlélésünket hivatott szolgálni (Farkas 2021a: 36), ám ahogyan feljebb Bereczkei (1992) gondolatai már felmerültek, úgy ismét érdemes hangsúlyozni, hogy a genetikai kód fontos, ám nem kizárólagos meghatározója tetteinknek, annak inkább egyfajta keretet ad csupán, alapmotivációkkal próbálja irányítani azokat. Sőt, könyve végén még az önzőgén elmélet atyja, maga Richard Dawkins is kitér arra, hogy az emberi kultúra olyan szintű fejlettséget volt képes elérni mostanára, hogy annak átörökítése által akár a génekhez hasonló „erejű” tudásanyagot adhatunk át egymásnak (genetikai vs. szociális tanulás), melynek segítségével akár az önző géneinken való felülkerekedés is megvalósítható (Dawkins 2005). Az egyéb pszichológiai jellegű környezeti akadályok esetében pedig elsősorban az volna a feladat, hogy kitaláljuk, hogyan hozhatnánk „közelebb” az emberekhez az egyes környezeti kérdéseket, még azelőtt, hogy azokat kényszerűségből kelljen a saját bőrükön is érezniük. Mivel a fentiekből látható, hogy gyakran elsősorban a közvetlen információszerezés hiányosságai okozzák ezt a „távolságot” (mely konkrét, de elvont távolságot is jelent), a vonatkozó érzékszerveink hiányát akár hatékonyan lehetne

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

kompenzálni olyan közvetett információsztorgáltató módszerekkel, mint a mai emberek mindennapjaiban oly sokszor jelenlévő, különböző formájú médiumok, akik segíthetnének úgy felhívni az emberek figyelmét a krízisre, mint hatékony megoldási javaslatokkal szolgáltalni (Takács-Sánta 2008: 74).

Összegzés

Jelen kutatásban a környezetvédelemmel kapcsolatos ignorancia vizuális figyelmi folyamatokban való megnyilvánulása, illetve az azokkal kapcsolatos esetleges figyelmi torzítás állt a középpontban. Ennek vizsgálata egy kísérlettel történt, melyben egy reakcióidő feladat során bemutatott környezeti problémákat ábrázoló (negatív) vizuális ingerek, illetve az azokra adott figyelmi reakciók kerültek összevetésre kontrollképekkel és (negatív és pozitív) szociális jeleneteket ábrázoló ingerekkel (ez utóbbi volt a kontrollkondíció).

Kíváncsiak voltunk rá továbbá, hogy az önbevallásos környezettudatosság, illetve a hangulat esetleges változása összefüggésben áll-e a feladat során bemutatott ingeranyaggal.

Az eredmények alapján kijelenthető, hogy esetünkben a környezeti jeleneteket ábrázoló ingerek nem voltak alkalmasak figyelmi torzítás kiváltására, a szociális jelenetek viszont igen, méghozzá (a várakozásokkal ellentétben) a negatív szociális ingerektől való elkerülő figyelmi torzítást okoztak (Farkas 2021a: 39).¹⁸ Mivel az ingereket igyekeztünk olyan rövid ideig bemutatni (500 milliszekundum), hogy az vélhetően csak automatikus figyelmi válaszok kiváltására legyen alkalmas (tehát ne álljon rendelkezésre elegendő idő a figyelem tudatos befolyásolására, magasabb szintű kognitív kontrollfolyamatok bevonására), ezért úgy tűnik, hogy a környezetvédelem témaköre nem képes ilyen, mélyebben kódolt folyamatok megragadására. A jelenségre egy lehetséges magyarázatot kínál az ún. önzőgén-elmélet (Dawkins 2005), melynek következtetései alapján az élőlények (s így az ember is) jobbára (s az evolúció évezredek/évmilliói alatt) a mikro környezetükben való hatékony működésre lettek beállítva, s az automatikus, reflexszerű figyelmi működéseik is ezt a léptéket tűnnek igazolni. Úgy is mondhatnánk, hogy nem vagyunk „előhuzalozva” az ilyen makroszintű, globális léptékű folyamatok és krízisek feldolgozására, hiszen ezek a folyamatok nagyságrendekkel gyorsabban történnek az evolúciónál. S habár igaz ugyan, hogy bizonyos körülmények közt a klímaváltozás egy emberek számára kimondottan érdekes témának bizonyul (Sollberger – Bernauer – Ehlert 2017), ám ez vélhetően olyankor mutatható csak ki, amikor az ingerfeldolgozáskor már összetettebb, tudatos(abb) folyamatok is elindulhatnak.

¹⁸ További eredmény volt, hogy habár a résztvevők hangulata kimutathatóan romlott a kísérlet során, ez nem mutatott összefüggést semmilyen egyéb vizsgált változóval, ahogyan az önbevallásos környezettudatosságra adott válaszpontszámok sem.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Kitekintésként, s a fenti gondolatfolyamon tovább haladva, érdemes volna a jövőben a vizsgálatot megismételni úgy, hogy az ingereket lényegesen rövidebb ideig (mondjuk 100 milliszekundumig), illetve valamivel hosszabb ideig (1000 milliszekundum, vagy akár több másodpercig) mutatjuk be a résztvevőknek, egyértelműben elkülönítve az automatikus, ingervezérelt (*bottom-up*) és a magasabb kognitív kontrollt is nagy eséllyel tartalmazó (*top-down*) figyelmi folyamatokat és válaszokat a téma kapcsán.

További lényeges kérdés, hogy azon túl, hogy megismerjük és elkülönítjük a vonatkozó figyelmi mintázatokat, a környezetvédelmi kérdések iránti érzékenyítés, annak egyfajta belsővé tétele („internalizációja”) felé való törekvés is elengedhetetlen a jövőben, hiszen mint említettük korábban is, az eredményes cselekvés volna a végső cél, melyhez szükségesnek látszik az is, hogy társadalmunk minél több tagja érezze igazán sajátjának e környezeti kérdéseket.

Érdemes volna a jelenséget megvizsgálni olyan módszerekkel is, mint a Sollberger és munkatársai által is alkalmazott eye-tracker, vagy akár agyi képalkotó eljárások (például fMRI) is segíthetnének felderíteni a környezettel kapcsolatos ingerfeldolgozáskor aktiválódó agyterületeket. Mindemellett hasznos és szemléletes addicionális információk nyerhetők az olyan hagyományos módszerekkel is, mint a kérdőívek, vagy kvalitatív jellegű vizsgálatok, interjúk stb., illetve a résztvevők csoportokba sorolása és összehasonlítása (például idősebb-fiatalabb korosztályok, környezetvédők/nem környezetvédők) sem elvetendő gondolat.

Van tehát még bőven vizsgálódnivaló a témában, amelyhez nélkülözhetetlen a holisztikus szemléletmód, s az egyes részkérdések vizsgálata mellett a generalista tudásra való törekvés is.

Irodalom

- Atkinson, R. C. – Hilgard, E. (2005): Pszichológia. Osiris Kiadó, Budapest
- Bereczkei T. (1992): A génektől a kultúráig: szociobiológia és társadalomtudomány. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest
- Bernauer, T. (2013): Climate Change Politics. Annual Review of Political Science, 16: 421–448. DOI: 10.1146/annurev-polisci-062011-154926
- Dawkins, R. (2005): Az önző gén. Kossuth Kiadó, Budapest (Eredeti megjelenés éve: 1976)
- Dúll A. (2009): A környezetpszichológia alapkérdései: helyek, tárgyak, viselkedés. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Dúll A. (2021): A környezetpszichológiától az ember-környezet tranzakció tudományig – áttekintés az elmúlt (majdnem) 30 évről. Magyar Pszichológiai Szemle, 76(3–4): 727–745. DOI: 10.1556/0016.2021.00050

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Farkas C. (2021): A környezetkárosítással kapcsolatos vizuális információ feldolgozásakor fellépő figyelmi torzítás vizsgálata. Diplomamunka. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Természettudományi Kar, Budapest
- Farkas C. (2021): A környezetvédelem jelentősége és megjelenése a nemzetközi ítélezési gyakorlatban. Diplomamunka. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest
- Farkas J. – Gátos Gy. – Tarr Gy. (1991): A környezetkárosításból eredő igény érvényesítésének bírói gyakorlata. Láng Kiadó, Budapest
- Forgács B. – Pléh Cs. (2021): Metafora hátán lovagol a sátán – avagy miért nem értjük meg a klímaváltozás valódi fenyegetését? *Argumentum*, 17: 581–603. Debreceni Egyetemi Kiadó. DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/30
- Gifford, R. (2011): The dragons of inaction: Psychological barriers that limit climate change mitigation and adaptation. *American Psychologist*, 66(4): 290–302. DOI: 10.1037/a0023566
- Gyollai Á. – Simor P. – Köteles F. – Demetrovics Zs. (2011): Psychometric properties of the Hungarian version of the original and the short form of the Positive and Negative Affect Schedule (PANAS). *Neuropsychopharmacologia Hungarica*, 13(2): 73–79.
- Kornhuber, H. H. – Deecke, L. (1965): Hirnpotentialänderungen bei Willkürbewegungen und passiven Bewegungen des Menschen: Bereitschaftspotential und reafferente Potentiale. *Pflüger's Archiv für die gesamte Physiologie des Menschen und die Tiere*, 284: 1–17.
- Libet, B. (1985): Unconscious cerebral initiative and the role of conscious will in voluntary action. *Behavioral and Brain Sciences*, 8(4): 529–566.
- van der Linden, S. – Maibach, E. – Leiserowitz, A. (2015): Improving public engagement with climate change with five „best practice”: Insights from psychological science. *Perspectives on Psychological Science*, 10(6): 758–763. DOI: 10.1177/1745691615598516
- Mathews, A. – Mackintosh, B. – Fulcher, E. P. (1997): Cognitive biases in anxiety and attention to threat. *Trends in Cognitive Sciences*, 1(9): 340–345. DOI: 10.1016/S1364-6613(97)01092-9
- Meadows, D. H. (2005): A növekedés határai: harminc év múltán. Kossuth Kiadó, Budapest
- Mogg, K. – Bradley, B. P. (2018): Anxiety and Threat-Related Attention: Cognitive-Motivational Framework and Treatment. *Trends in Cognitive Sciences*, 22(3): 225–240. DOI: 10.1016/j.tics.2018.01.001
- Pflugshaupt, T. – Mosimann, U. P. – Schmitt, W. G. – Von Wartburg, R. – Wurtz, P. – Lüthi, M. – Nyfeller, T. – Hess, C. W. – Müri, R. M. (2007): To look or not to look to

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- threat? Scanpath differences within a group of spider phobics. *Journal of Anxiety Disorders*, 21(3): 353–366. DOI 10.1016/j.janxdis.2006.05.005
- Seefeldt, W. L. – Krämer, M. – Tuschen-Kaffier, B. – Heinrichs, N. (2013): Hypervigilance and avoidance in visual attention in children with social phobia. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 45: 105–112. DOI: 10.1016/j.jbtep.2013.09.004
- Simai M. (2016): A harmadik évezred nyitánya: A zöld fejlődés esélyei és a globális kockázatok. Corvina Kiadó, Budapest
- Sollberger, S. – Bernauer, T. – Ehlert, U. (2017): Predictors of visual attention to climate change: An eye-tracking study. *Journal of Environmental Psychology*, 51: 46–56. DOI: 10.1016/j.jenvp.2017.03.001
- Squire, L. R. (szerk.) (2013): *Fundamental Neuroscience – Fourth Edition*. Elsevier, Oxford, UK
- Stocker, T. F. – Qin, D. – Plattner, G.-K. – Tignor, M. – Allen, S. K. – Boschung, J. Nauels, A. – Xia, Y. – Bex, V. – Midgley, P. M. [szerk.] (2013): Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC): Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press, Cambridge, UK & New York, NY, Usa www.ipcc.ch/report/ar5/wg1/ (Utolsó letöltés: 2022. 07. 08.)
- Takács-Sánta A. (2006): Sokasodó specialisták, eltűnő generalisták. *Természet Világa*, 137 (4): 172–175.
- Takács-Sánta A. (2008): Bioszféra-átalakításunk nagy ugrásai. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Takács-Sánta A. (2009): Környezeti problémák: A generalisták és a társadalmi dimenzió hiánya. *Magyar Tudomány*, 170: 62–66.
- Vida G. (2001): Helyünk a bioszférában. Typotex Kiadó, Budapest
- Watson, D. – Clark, L. A. – Tellegen, A. (1988): Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54: 1063–1070.
- Williams, G. C. (1996): *Plan and purpose in nature*. Weidenfeld and Nicholson, London
- Zlinszky J. – Balogh D. (szerk.) (2018): Világunk átalakítása: A fenntartható fejlődés 2030-ig megvalósítandó programja. Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése által 2015. szeptember 25-én elfogadott, 70/1. sz. határozat. Pázmány Press, Budapest

Egyetemi hallgatók környezettudatossága a materializmus, az étellel való elégedettség, a politikai, illetve a pandémiával kapcsolatos nézeteik függvényében

MÓNUS FERENC¹ – BÉRES TAMÁS² – SIPOS FLÓRIÁN³

ABSZTRAKT

Az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb figyelmet kap a környezeti problémák és az ezzel összefüggő társadalmi jelenségek vizsgálata. Az egyetemi hallgatók környezettudatosságának és környezettudatosságukat befolyásoló tényezőknek a megismerése nagymértékben segítheti a fenntarthatósági irányelvek és oktatási-nevelési gyakorlatok előkészítését, meghatározását a felsőoktatásban. Tanulmányunkban 17 hazai egyetem hallgatóinak környezettudatosságát (környezeti attitűdjeit és környezetbarát viselkedését) vizsgáltuk számos feltételezett befolyásoló tényező függvényében. Így figyelembe vettük a hallgatók anyagi szemléletét (materializmus), étellel való elégedettségét, politikai nézeteiket, illetve a Covid-19 pandémiával kapcsolatos véleményüket. Ezek eredményeink szerint mind összefüggésben álltak a környezettudatosságot jellemző mutatókkal. A környezettudatosabb hallgatók kevésbé voltak materialista szemléletűek, kevésbé vallottak jobboldali nézeteket, életükkel elégedettebbek voltak, és a pandémiával kapcsolatos kérdésekben is eltért véleményük kevésbé környezettudatos társaiktól. Az étellel való elégedettséget a környezettudatosság és a politikai nézetek gyengébb hatása mellett legnagyobb mértékben a válaszadók által érzékelt relatív anyagi helyzet határozta meg.

KULCSSZAVAK: környezeti attitűdök, környezetbarát viselkedés, materializmus, jóllét, Covid-19 pandémia, politikai nézetek

ABSTRACT

Environmentalism of university students in relation to their materialism, life satisfaction, views on politics and pandemic

Recently, an increasing focus has been made on studying environmental problems and the related social phenomena. Understanding the environmentalism and its influencing factors in the case of higher education students can greatly help the preparation and identification of sustainability policies and educational practices in higher education institutions. In

¹ Debreceni Egyetem, BTK, Pszichológiai Intézet, e-mail: monusf@science.unideb.hu

² Debreceni Egyetem, BTK, Neveléstudományi Doktori Program, e-mail: beres.tamas@nye.hu

³ Debreceni Egyetem, BTK, e-mail: sipos.florian@arts.unideb.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

this study, we investigated environmental attitudes and pro-environmental behavior of students at 17 Hungarian universities as a function of a number of hypothesized influencing factors. These included materialistic values, life satisfaction, political views, and views on the Covid-19 pandemic. According to our results, these were all related to environmentalism. More environmentally conscious students were less materialistic, less right-wing in their political views, more satisfied with their lives, and also differed in their views on pandemic issues. Beside a weaker impact of environmentalism and political views, life satisfaction was largely influenced by the relative financial situation perceived by respondents.

KEYWORDS: *environmental attitudes, pro-environmental behavior, materialism, life satisfaction, Covid-19 pandemic, political views*

Bevezetés

A környezettudatosság a környezeti attitűdöket, a környezetbarát viselkedést, illetve ezeken túl a környezettel kapcsolatos aggodalmakat, értékeket és világnézetet is magába foglaló fogalom (Schultz et al. 2004), amelyet magyarul általában az angol 'environmentalism' megfelelőjeként használunk. A környezettudatosság vizsgálata hozzájárulhat a környezeti nevelési és fenntarthatóságra nevelési irányelvek meghatározásához, az emberek környezeti problémákkal kapcsolatos véleményének és a természeti környezet számára kedvező társadalmi-gazdasági változásokra való nyitottságuk megismeréséhez (Dillon 2014). Emiatt az elmúlt évtizedek során egyre kiemeltebben foglalkoznak vele a társadalomtudományos vizsgálatok (Stern et al. 1999, Dunlap et al. 2001, Varga 2004, Piskóti 2015, Nagy 2018), ahogy egyre inkább felismerjük az emberi társadalmak előtt tornyosuló környezeti krízis mélységeit (Steffen et al. 2018, IPBES 2019).

Az egyetemi hallgatók több szempontból is lényeges szerepet játszhatnak a fenntarthatóbb berendezkedéshez szükséges társadalmi-gazdasági átalakulásban. Közel állnak az önálló életvezetéshez, illetve részben már folytatják is azt, legalább a szakterületükön az átlagemberhez viszonyítva nagy tudással rendelkeznek, leendő munkakörükben betöltött szerepük, tevékenységük, változásra való nyitottságuk, esetleg saját kezdeményező készségük szintén meghatározó lehet a környezeti reformok, s így a ma élő fajok, populációk – köztük az emberi népesség – jövője szempontjából (Mónus 2020, Pribéli 2020). Mind hazai, mind külföldi vizsgálatok során számos alkalommal vizsgálták egyetemi hallgatók környezettudatosságát, környezeti problémákhoz vagy ezek megoldásához kapcsolódó nézeteiket (például Forgas – Joliffe 1994, Kagawa 2007, Lang 2011, Zsóka et al. 2013, Besenyei 2019, Kövecses-Gósi – Lampert – Csenger 2020, Nagy – Somosi 2020). Ritkán helyezték azonban ezekben a kutatásokban olyan összetett keretbe a környezettudatosságot, ahol a politikai nézetek, a materialisztikus értékek és az étellel való elégedettséggel való összefüggésben is meg tudták vizsgálni a résztvevők környezeti nézeteit. Jelen tanulmányban ezeket az összefüggéseket szeretnénk bemutatni, kiegészítve tovább-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

bá a Covid-19 járvánnyal összefüggő kérdések kapcsán megfogalmazott válaszaikkal való összefüggések bemutatásával. Kutatásunk a társadalomtudományok művelői számára új megvilágításban mutathatja meg egyrészt az általunk vizsgált egyéni jellemzőket, másrészt a mögöttük álló moderáló tényezőket.

Tanulmányunkban a környezettudatosság két aspektusát, a környezeti attitűdöket és a környezetbarát viselkedést vizsgáljuk, melyek számos eddigi tanulmány eredményei alapján egymással csak kisebb mértékben függenek össze. Az attitűdök, bár szerepük megkérdőjelezhetetlen a viselkedés kialakításában, nem egyértelműen határozzák meg a viselkedést (Kollmuss – Agyeman 2002, Varga 2004).

A környezeti attitűdök és vizsgálatuk

Az emberek egyedi szinten megnyilvánuló, a természeti környezettel, illetve környezeti problémákkal kapcsolatos értékrendjét, nézeteit, vélekedéseit összefoglaló néven környezeti attitűdöknek nevezik a társadalomtudományokban (McIntyre – Milfont 2016). Az egyénekre vagy közösségekre, társadalmakra jellemző környezeti attitűdök mérése, vizsgálata a környezeti problémák kiéleződésével, a lokális és globális környezeti kihívások megszorodásával és elhatalmasodásával felértékelődött. Ennek eredményeképpen a környezeti attitűdök mérése kutatások egész sorát motiválta (áttekintve: Franzen – Vogl 2013, Cruz – Manata 2020). A környezeti attitűdöket, környezeti tudatosságot mérő pszichometriai mérőeszközök fejlesztése és használata pedig közel öt évtizedes múltra tekint vissza (McIntyre – Milfont 2016, Mónus 2021). A számos kidolgozott mérőeszköz közül, talán a két legelterjedtebben használt a Módosított Új Ökológiai Paradigma Skála, röviden NEP (Revised New Ecological Paradigm Scale) (Dunlap et al. 2000) és a Két Fő Környezeti Érték Skála, röviden 2-MEV (Two Major Environmental Values) (Wiseman – Bogner 2003, Bogner – Wiseman 2006). Mindkét skálát hazánkban is több ízben alkalmazták környezeti attitűdök vizsgálata során (Nagy 2011, Hofmeister-Tóth et al. 2013, Piskóti 2015, Major 2018, Mónus 2021), bár a NEP skálát nemzetközi és hazai tanulmányokban is számos kritika érte (Zhu – Lu 2017, Bernstein – Szuster 2018, Csonka 2019). Egy hazai vizsgálat megmutatta, hogy a két széles körben elterjedt skála között jelentős átfedés is van (Mónus 2021). A 2-MEV skálát kifejezetten 10-12 éves korú serdülők számára tervezték, de sikerrel alkalmazták idősebb, sőt felnőtt korosztályok esetében is (például Castéra et al. 2018, Major 2018). A NEP skálát elsősorban felnőttek számára tervezték, de elérhető egy módosított, 10-12 éves korosztályokra validált változata is (Manoli et al. 2007), amelynek nemrégiben magyar fordítása is elkészült a pszichometriai kutatások standardjaiban használatos független oda-vissza fordítás módszerét követve (Varga et al. 2021). A fentiekén túl hazánkban gyakori még a 7-14 éves gyermekek számára tervezett Gyermekek Környezeti Attitűd és Tudás Skála (CHEAKS) (Leeming 1995) használata (Varga 2004, Konyha 2011, Kónya 2018).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A különböző skálák összehasonlításából kiderül, hogy ezek nem ugyanúgy mérik a környezeti attitűdöket, illetve a környezeti attitűdőknek feltehetően más-más szelektív mérik (Mónus 2021).

Általánosságban elmondható, hogy a környezeti attitűdvizsgálatok eredményei szerint a nők/lányok általában környezeti szempontból pozitívabb attitűdökkel rendelkeznek (Kónya 2018, Mónus – Császár 2016, Mónus et al., in press), illetve a tanultabb megkérdezettek vagy tanultabb szülők gyermekei esetében is kimutathatóan kedvezőbbek a környezeti attitűdök (EUROBAROMETER 80.2) (Zsóka et al. 2011, Marjainé et al. 2012, Mónus 2019, 2022). Megtudhatjuk az attitűdvizsgálatokból azt is, hogy a korosztályok között egyértelműen megfigyelhető különböző attitűdök, szokások átrendeződése, például korosztályra jellemző vásárlási preferenciák vagy energia-takarékosságra való odafigyelés megváltozása (Mónus – Császár 2016, Zsóka et al. 2011, Mónus et al., in press). Ezek némelyike környezeti perspektívából nézve némileg pozitív változás, míg más változások negatívan is alakíthatják a környezeti attitűdöket, ezek közül érdekes jelenség a tinédzserek ideiglenes elfordulása a környezeti jelenségektől, környezeti problémáktól (Varga 2004, Olsson – Gericke 2016). A környezeti attitűdök, környezetbarát viselkedések, legvalószínűbben pedig a vásárlási szokások eltérő mintázatot mutathatnak a különböző méretű települések között (falvak – kisvárosok – megyeszékhelyek), illetve jelentős régiós-területi különbségek is kimutathatóak (Dudás 2007, Konyha 2011, Kónya 2018, Mónus – Császár 2016, Mónus 2019, 2022).

Bár mind a felnőttek, mind a diákok a valóságnál környezettudatosabb, környezetbarátabb színben tüntetik fel saját magukat a hasonló vizsgálatokban (Varga 2004, Nagy 2018, Mónus 2021), e felmérések alkalmasak és főképp a nemzetközi gyakorlatban gyakran használtak arra, hogy kimutassák egy-egy célzott környezeti nevelési vagy fenntarthatóságra nevelési program hatását (Johnson – Manoli 2010, Kónya 2016, Boeve-de Pauw – Van Petegem 2018), vagy segítsék a környezetügyi szabályozások előkészítését, elfogadtatását (például Kyselá et al. 2019).

A környezetbarát viselkedés és vizsgálata

A környezetbarát vagy környezettudatos viselkedés (PEB – pro-environmental behaviour) olyan egyéni cselekvésként határozható meg, melynek célja, hogy csökkentse a természeti környezetünkre gyakorolt negatív emberi hatásokat (lásd Steg – Vlek 2009). A környezettudatos viselkedés rendkívül összetett kognitív jelenség, megvalósulásához a környezet értékeinek ismerete kell párosuljon az egyén tevékenységeinek környezetre gyakorolt hatásának ismereteivel (Varga 2004). A mindennapi életben a környezetbarát viselkedési formák egyik legerősebb gátjai a saját életünk során kialakult szokásaink (Kollmuss – Agyeman 2002). Nagyon nehéz változtatni a már megszokott viselkedéseken, különösen egy olyan társadalmi közeg-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

ben, ami nem e – sokszor egyébként értelmetlen, rációval nem magyarázható – be-
rögződések megváltoztatását, hanem megmaradását motiválja. A viselkedés belső
motiváción alapuló megváltozását meg kell előznie az értékszempont, értékek priori-
tásának valamilyen változása, amely viszont többnyire valamely, az egyén tudásában
történő mélyebb változás vagy egyéni-közösségi tapasztalás hatására megy végbe.
A változást megalapozó lexikai tudás megszerzése mellett, illetve sokszor inkább
helyett, nagyon fontos az érzelmekre ható tapasztalás szerepe (Kollmuss – Agyeman
2002). A környezeti nevelés modern, úgynevezett szocioökológiai megközelítése
szerint elengedhetetlen, hogy a fiatalok az élet különböző színtereiről vett valódi
példák, valódi szociális problémák tanulmányozásán keresztül (real world expe-
rience) érthessék meg saját egyedi vagy társadalmi ökológiai függőségüket, kérdő-
jelezzék meg a meglévő értékeket, egyedi véleményeket és esetenként a tudományos
objektivitást is (Dillon 2014).

A környezetbarát viselkedés méréséhez a környezeti attitűdökhöz hasonlóan
számos önbevalláson alapuló kérdőív mérőeszköz áll rendelkezésre (lásd Markle
2013, Mónus 2021), amelyek általában mérsékelt pontosságúak, de mégis többé-
kevésbé mérvadónak bizonyultak a ténylegesen megvalósuló környezetbarát visel-
kedések becslésével összevetve (Kormos – Gifford 2014). Ilyenek például a Maloney
és Ward féle ökológiai skála (1973), valamint a gyermek környezeti attitűd és tudás
skála (CHEAKS) (Leeming et al. 1995) tényleges elkötelezettség alskálái, vagy a
Kaiser által kifejlesztett általános környezetbarát viselkedési skála (GEB skála)
(Kaiser 1998). Ezek számos (esetenként akár 50) kérdésre adott válasz segítségével
számszerűsítik a válaszadók környezetbarát viselkedését. Azonban a fentiekől több
rövidebb skála is ismeretes, melyek közül a legismertebbek közé tartozik Mayer –
Frantz (2004), Markle (2013) vagy de Leeuw és munkatársainak (2015) környezet-
barát viselkedési skálája. A különböző PEB skálák átfogóbb áttekintéséhez számos
áttekintő tanulmány nyújthat még segítséget (lásd Markle 2013, Lange – Dewitte
2019, Mónus 2021).

A hazai kutatási eredmények szerint a fiatalok környezetbarát viselkedése meg-
változtatható a megfelelő környezeti és fenntarthatóságra nevelési irányelvek alkal-
mazásával (Zsóka et al. 2013, Mónus 2022). Jelenleg azonban a magyar válaszadók
leginkább csak egyes területeken, például az energia- és vízmegtakarításhoz, illetve
a szelektív hulladékgyűjtéshez kapcsolódó környezettudatos cselekvések terén ak-
tívak, míg jóval kevésbé aktívak a túlcsomagolt és a távolról importált termékek el-
kerülése, illetve a környezetvédelmi szervezetek támogatása és a környezetvédelmi
problémák és lehetőségek másokkal való megvitatása terén (Hofmeister-Tóth et al.
2013, Nagy 2018, Mónus 2021).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Politikai és Covid-19 nézetek és a környezettudatosság

A Covid-19 világjárvány, annak megfékezése, illetve lelassítása céljából bevezetett járványhelyzeti intézkedések, ezen (törvény erejével előírt kötelező vagy csak ajánlott) intézkedések széles lakossági körben való végrehajtása, elfogadottsága egyértelműen megmutatták, hogy a járványhelyzeti (továbbá feltehetően egyéb, akár ökológiai, társadalmi) krízishelyzetek során az emberek eltérő módon reagálnak. Igaz volt ez mind a bevezetett intézkedések betartása, a mindennapokba való beépülésének gyorsasága és motivációi, mind a rizikótényezők értékelése terén.

A jövőben egyre gyakrabban várhatóak hasonló krízishelyzetek (IPBES 2020, Tollefson 2020), melyeknek akut, azonnali vagy előrelátóan tervezett, hosszú távú kezelési lehetőségét segítheti, ha ezen egyedi különbségekről és a mögöttük álló tényezőkről szociometriai, pszichometriai vizsgálatok segítségével képet alkothatunk.

Másrészt az akut krízishelyzetek elkerülésére tett akár egyedi, akár nemzeti, nemzetközi erőfeszítések a krízishelyzeti kommunikáció kiforratlansága, hiányosságai következtében olyan magatartásformákat válthatnak ki az emberekből, amelyek újabb, másféle krízishelyzetek felé sodorhatják a társadalmat. Így például a Covid-19 pandémia kezelési kísérleteinek következtében világviszonylatban jelentősen nőtt az egyszerhasználatos műanyagtermékek használata, és kezeletlen hulladékként való megjelenése az ökoszisztémákban (Silva et al. 2020). Másrészt, jelenleg kevéssé látszik, hogy a pandémia során felmerült gazdasági visszaesés hatásainak ellensúlyozására biztosított anyagi források felhasználása során szerepet játszottak volna a környezeti krízis csökkentését szolgáló irányelvek. Így a gazdaság pandémia utáni újraindítása tovább mélyítette az emberiség álló környezeti krízishelyzetet, holott a hirtelen átcsoportosított források átgondolt felhasználásával sokat lehetett volna vagy lehetne tenni a környezeti szempontból egyértelműen rossz úton járó társadalmi-gazdasági berendezkedés, illetve a lineáris anyagforgalmi elveken működő és fosszilis energiára alapozott ipari folyamatok megreformálásáért (Barbier 2020, Jackson – Victor 2021).

A környezettudatosságot meghatározó tényezők között, sok egyében túl, szerepet kapnak a személyiségjegyek, az egyéni és a társas értékorientáció (Medvés 2012, Soutter et al. 2020), továbbá ezek mellett, vagy talán ezekkel összefüggésben az egyének politikai nézete is (Dunlap et al. 2001, Lang 2011, Franzen – Vogl 2013). A természeti környezet megóvása iránti attitűdök, a környezeti problémák súlyosságának érzékelése, illetve a környezeti problémák megoldására irányuló társadalmi és kormányzati törekvések megítélése nem független a politikai hovatartozástól. A politikai pártok érdekei által irányított média híreinek kuszaságában és ellentmondásosságában sokszor valóban nehéz állást foglalni egy eredendően nem feltétlenül politikai témában sem, például a környezetügy egyes kérdései esetében. Elég, ha csak hazai viszonylatban a Paks II. építése körüli politikai és szakmai vitákra gondolunk. Ilyen helyzetekben legtöbbször nagyon nehezen választhatók szét a po-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

litikai, a gazdasági, az energiabiztonsági, az energiahatékonysági vagy a környezeti szakmai kérdések.

A legtöbb nyugati demokráciában a konzervatív politikai pártok a politikai spektrum közepén vagy liberális pólusán elhelyezkedő pártoknál erősebben képviselik az üzleti és ipari érdekeket. Ez jellemző Egyesült Államok Republikánus Pártjára, a németországi vagy japán konzervatív pártokra is. Ezért a politikai spektrum jobb oldalához erősebben kötődő egyének várhatóan kevesebb aggálllyal rendelkeznek a környezeti ügyek kapcsán (Franzen – Vogl 2013). Magyarországon is, a jelenlegi kormánypárt kommunikációjában és intézkedéseiben látszik hangsúlyosabbnak az ipari érdekek érvényesítése, míg a környezeti szempontok prioritását az elmúlt években inkább a liberális és baloldali pártok kommunikálták gyakrabban. Ezenkívül az egyének jelentősen különbözhetnek a más emberek, intézmények iránti bizalom szintjében is. Franzen és Vogl szerint más emberek iránti általános bizalom is erősíti azt a hitet, hogy mások is együttműködnek a közjavak biztosításában és biztonságos fenntartásában, ezért a bizalom erősebb hajlandósággal járhat együtt a környezeti fenntarthatósághoz való hozzájárulás kapcsán is (Franzen – Vogl 2013).

A fentiekhez hasonlóan egyértelműen adódik, hogy az emberek, az állami intézmények iránti bizalom, továbbá a kormányba, a kormányzati kommunikációba és a médiába vetett bizalom, a különböző érdekeltségű médiaorgánumok sokszor ellentmondásos hírei közötti eligazodás, és természetesen a politikai nézetek könnyen befolyásolhatják egy-egy járványügyi kérdéshez kapcsolódó nézeteket, vélekedéseket is. Mint ahogy ez valóban megfigyelhető is volt a Covid-19 járvány kapcsán külföldön (Shepherd et al. 2020) és hazánkban is. Az említett Egyesült Államokban végzett kutatásban például egyértelműen rámutattak, hogy a politikai nézetek erősen összefüggtek az egészségügyi rendszerbe vetett bizalommal, a Covid-19 járvánnyal kapcsolatos kockázat megítélésével és a járványügyi intézkedések hatékonyságának megítélésével is (Shepherd et al. 2020).

Annak megértése, hogy a politika hogyan formálja például egy járványügyi vészhelyzet során az egyének egészségügyi magatartását és kockázat-érzékelését különösen fontos lehet a járványügyi intézkedések hatékony bevezetése és kommunikálása során is. Ezért a járványügyi kérdésekkel kapcsolatos vélemények, a politikai nézetek és a környezeti attitűdök összefüggéseire egy külön tanulmányban részletesen kitértünk (Mónus et al. 2022). Jelen tanulmányban ezen tényezőket további összefüggések (materialisztikus értékek és az étellel való elégedettség) tükrében kívánjuk bemutatni.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A materializmus, az étellel való elégedettség és a környezettudatosság

A környezettudatossággal összefüggésben gyakran vizsgálják az anyagiasság szerepét az egyén értékrendjében, illetve az egyén étellel való elégedettségét (például Crompton 2010, Hurst et al. 2013, Helm et al. 2019). Előbbi az egyéni értékrend egyik olyan aspektusa, amely jellemző értékrendi elemként jelenik meg a fogyasztói társadalmakban, illetve a fogyasztáson, jellemzően túlfogyasztáson alapuló modern gazdasági rendszerekben. Utóbbi kapcsán érdekes, hogy a gyakran önmegtartóztatásként megélt vagy interpretált környezettudatos életvitel rontja-e vagy éppen javítja-e az étellel való elégedettséget.

Az anyagiasság, azaz a materializmus többféleképpen is meghatározható. Megkülönböztetünk inkább extrinzik („kívülről jövő”) illetve inkább intrinzik („belülről jövő”) beállítottságot. Az anyagiasság az extrinzik értékekkel rokon, aki inkább extrinzik beállítottságú, annak jobban függ a jólléte a környezet, embertársai megerősítéseitől, válaszaitól (Kenéz 2007, Pribéli 2020). A nagyobb mértékű anyagiasság nagyobb énközpontúságot is jelent, illetve az anyagiassághoz kapcsolódik a pénzügyi siker hajszolása, az imázs elsőrendűsége is (Hurst et al. 2013). A materializmus egyszerűbben megfogalmazva az emberek viszonya az anyagi javakhoz, de ki kell emelni, hogy a döntő nem az, hogy az anyagi javak mennyire fontosak önmagukban, hanem az, hogy mennyire fontosak a többi értékhez képest (Kenéz 2007, Pribéli 2020). Így vizsgálatunk az anyagiassággal kapcsolatban csak kis szeletet mutat meg abból a komplexitásból, amely a környezettudatosság és az egyéni értékrend között áll fenn.

Az anyagiasság, illetve egyéb értékrendi prioritások és a környezettudatosság közötti összefüggéseket Pribéli (2020) részletesen összefoglalja Stern (2000), Crompton (2010), illetve Hurst és munkatársai (2013) alapján. Az anyagiasság, illetve az értékrend (értékrendi prioritások) szerepe kiemelkedő a környezettudatosság szempontjából (Stern 2000, Hurst et al. 2013). Nem csak amiatt, hogy ez erősen hat az egyén fogyasztására (mit és milyen mértékben fogyaszt), hanem azt is befolyásolja mennyire hajlamos valaki foglalkozni az önmagán túlmutató ('bigger-than-self') problémák kérdésével (Crompton 2010). A környezettudatosság szempontjából az anyagiasság, többek között azért is kulcskérdés, mert a Schwartz-féle értékmodellben (Schwartz 2006) az egyéni érdekek elsőbbségének érvényesülését megtestesítő 'hatalom' és 'teljesítmény' értékegyütteshez áll közel (Crompton 2010). Ebben az értékrendszer-megközelítésben tehát szemben áll azokkal az értékekkel, jellemvonásokkal, amelyek a környezeti érzékenységhez és az egyéni túlmutató problémák iránti érzékenységhez kapcsolódnak (például társadalmi igazságosság; Crompton 2010, Pribéli 2020). Az anyagiasság és a környezetbarát viselkedés negatív kapcsolatáról részletes áttekintést nyújt Hurst és munkatársai (2013) tanulmánya, míg a környezettudatosság komplexebb értékrendi megközelítéséről de Groot és Thøgersen (2018).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Az étellel való elégedettség, vagy a vele összefüggésben lévő egyéb értékek, attitűdök szintén kapcsolatban állhatnak a környezettudatossággal. Például az anyagiasság alacsonyabb mértéke, azaz az intrinzik motivációk erősebb jelenléte hozzájárulhat az étellel való elégedettséghez, így az étellel való elégedettség és a környezettudatosság között pozitív kapcsolat állhat fenn (Helm et al. 2019).

Hipotézisek

A vizsgált egyetemista válaszadók környezettudatosságával összefüggésben álló változók kapcsán a célunk elsődlegesen a következő hipotézisek vizsgálata volt:

H1: Az anyagiasabb szemléletű válaszadók környezeti attitűdjei és környezettudatos viselkedése (környezeti szempontból) negatívabb.

H2: A környezettudatos életmódot folytatók, illetve a környezetbarát attitűdökkel rendelkezők étellel való megelégedettsége magasabb.

H3: A politikai nézetek összefüggnek a környezettudatosság mutatóival (a környezeti attitűdökkel és a környezettudatos viselkedéssel). Az említett külföldi tanulmányok alapján hazánkban feltételezhetően a jobboldalibb beállítottságú válaszadók környezettudatossággal összefüggő mutatói (környezeti szempontból) negatívabbak.

H4: A Covid-19 pandémiával kapcsolatban felmerülő kérdésekről alkotott vélemények összefüggnek a környezettudatosság mutatóival.

Módszerek

ADATFELVÉTEL

Vizsgálatunk során online kérdőíves felmérést végeztünk 17 magyarországi egyetem különböző karjain. A kérdőívet Google Űrlapok szolgáltatáson keresztül készítettük el, melynek linkjét elektronikus platformokon keresztül juttattuk el a hallgatókhoz. Összesen 7174 hallgató töltötte ki a kérdőívet 2020. február és december között. 114 kitöltő adatait kizártuk az elemzésből, mivel a nyílt kérdésekre adott válaszaik egyértelműen azt mutatták, hogy nem vették komolyan a kérdőív kitöltését, vagy nagyon hasonló kérdéspárokra nagyon különböző választ adtak. Így az tanulmány 7060 válaszadó válaszaiból alapszik. A vizsgált minta korának átlaga 23,9 év ($\pm SD = 7,10$); mediánja 21,5 év (első kvartilis = 20 év, harmadik kvartilis = 24 év), terjedeleme 18-78 év volt, a nemek aránya: 31,8% férfi és 68,2% nő. A kitöltők lakóhelyüket tekintve 23,0%-ban a fővárosból, 19,2%-ban megyeszékhelyekről, 34,7%-ban kisebb városokból és 23,2%-ban kisebb településekről (község, falu, tanya) származtak.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A kapott eredmények nem tekinthetők reprezentatívnak, mert a mintavétel nem valószínűségi eljárás alapján történt. A kérdőívhez elérhetőséget kapó hallgatók becsüléseink szerint egyetemenként körülbelül 1-10% arányban töltötték ki a kérdőívet. A kitöltők nagy száma és változatos összetétele miatt azonban eredményeink feltehetően jól jellemzik a hazai egyetemisták véleményét.

A kutatás és a kérdőív az Egyesített Pszichológiai Kutatás-Értékelési Bizottság 2020-129 számú kutatás-Értékelési engedélyének megfelelően készült.

A KÉRDŐÍV FELÉPÍTÉSE

A kérdőív 79 kérdésből állt, amelyet a 2020. szeptembertől kitöltők esetében további 6, a járványhelyzettel kapcsolatos kérdéssel egészítettünk ki, így a teljes kérdőív 85 kérdésből állt. Jelen kutatásban csak a tanulmány szempontjából releváns kérdéseket mutatjuk be.

A környezeti attitűdök vizsgálatára használt Két Fő Környezeti Érték (2-MEV) skála (Wiseman – Bogner 2003, Bogner – Wiseman 2006) egy Bogner által módosított változatát használtuk (Bogner 2018). Ez a skála a környezeti attitűdök eredeti két magasabb rendű, úgynevezett fő-faktora mellett (*használat* 7 kérdés és *megőrzés* 6 kérdés), egy harmadik attitűd-dimenziót, a *természet szeretete* dimenziót is méri (7 kérdés). A válaszadás 5 fokú Likert-skálán történt (1 – egyáltalán nem értek egyet; 5 – teljes mértékben egyetértek). A 2-MEV skálát számos nemzetközi tanulmány mellett sikerrel alkalmazták magyar, illetve magyar nyelvterületen élő fiatalok környezeti attitűdjének vizsgálata során (Major 2018, Mónus 2021). A 2-MEV skála *használat* és *megőrzés* dimenziója egymástól nagymértékben független dimenziókat jelenít meg a környezeti attitűdöknek, míg a *természet szeretete* dimenzió valamelyest pozitívan korrelál a *megőrzés* dimenzióval. A *megőrzés* dimenzió az ökológiai viselkedés és a környezeti értékek megőrzésével kapcsolatos attitűdök, míg a *használat* dimenzió a környezeti erőforrások kihasználásával összefüggő vélekedések mérésére szolgál, a *természet szeretete* dimenzió jelentése pedig a dimenzió nevéből egyértelműen következik. Az értékeléshez mindhárom dimenzió kérdéseire adott pontszámokat átlagoltuk. A *megőrzés* és a *természet szeretete* dimenzió esetén a magasabb (5-höz közeli), a *használat* dimenzió esetén az alacsonyabb (1-hez közeli) átlagos pontszám jelenít meg a környezet szempontjából kedvezőbb attitűdöket. A *megőrzés* skála megbízhatósága (Cronbach $\alpha = 0.69$), a *használat* (Cronbach $\alpha = 0.56$) és a *természet szeretete* (Cronbach $\alpha = 0.86$) skála megbízhatósága is megfelelőnek mutatkozott.

A környezeti problémákról, illetve a kitöltők által fontosnak tartott egyéb problémákról a 2018-ban 34 országban elvégzett EUROBAROMETER 90. nemzetközi kutatás egyik kérdését használtuk. A kérdés 8 problematikus területre kérdez rá

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

(klímaváltozás–környezeti problémák, szegénység–éhezés–ivóvízhiány, fertőző betegségek terjedése, népességrobbanás, háborúk–fegyveres konfliktusok, terrorizmus, nukleáris fegyverkezés, gazdasági versenyképesség fejlődése), amelyek közül a válaszadóknak 4-et kell megjelölni, amelyeket a jövő legfontosabb kihívásainak tartanak.

A környezetbarát viselkedések gyakorlásának mértékét egy 13 kérdésből álló skálával mértük. Minden kérdés esetében 4 fokozatú skálán kérdeztünk rá arra, hogy az adott környezettudatos viselkedés mennyire jellemző a válaszadóra (1 – egyáltalán nem jellemző; 4 – teljes mértékben jellemző). A kérdéseket előző kutatások kérdései alapján (például Nagy 2018, Mónus 2021) állítottuk össze ehhez a vizsgálathoz. A skála megbízhatósága megfelelőnek mutatkozott (Cronbach $\alpha = 0.77$).

Az anyagiasság, azaz a *materializmus* mérésére a Kasser (2005) által gyermekek és serdülők számára kidolgozott négy kérdésből álló materializmus skálát használtuk. A skála angol nyelvből történő fordítása során az értelmi egyezőséget tartottuk szem előtt, továbbá két kérdés esetén a „ha majd felnövök” kifejezést az egyetemista célkorosztályra való tekintettel elhagytuk. A válaszadás 5 fokú Likert-skálán történt (1-egyáltalán nem értek egyet; 5-teljes mértékben egyetértek), a skála megbízhatósága megfelelőnek mutatkozott (Cronbach $\alpha = 0.75$).

A válaszadók anyagi helyzetének becslésére létrehoztunk egy „relatív anyagi helyzet” nevű változót a kérdőívben egymástól távol elhelyezett két kérdésre adott válaszok alapján. Mindkét kérdésre 4 fokú Likert-skálán történt a válaszadás. A két kérdés az alábbi volt: „Mi jellemző leginkább családotd anyagi helyzetére?” (nagyon jól élünk, kényelmesen élünk, szerényen élünk, nagyon szűkösen élünk válaszlehetőségekkel) és „Családotd életszínvonala a környezetemben átlagoshoz viszonyítva:” („jóval jobb, mint az átlagos”, „inkább kicsit jobb, mint az átlagos”, „inkább kicsit rosszabb, mint az átlagos”, „jóval rosszabb, mint az átlagos” válaszlehetőségekkel). A relatív anyagi helyzet változónkat a két kérdésre adott pontszámok összegeként adtuk meg, ahol a nagyobb érték jobb érzékelt anyagi helyzetet jelentett. Az így számolt változó megbízhatósága a két tétel alapján is megfelelőnek mutatkozott (Cronbach $\alpha = 0.74$).

Az étellel való elégedettség méréséhez a Diener és munkatársai féle (1985) úgynevezett Élettel való Elégedettség Skála ('satisfaction with life scale', SWLS) magyar változatát használtuk (Martos et al. 2014), amely az egyik legelterjedtebben használt skála a szubjektív jólléttel kapcsolatos kutatásokban. Az eredeti öt tételes skálából a „Ha újra leélhetném az életem, szinte semmin sem változtatnék” tételt elhagytuk, mivel az étellel való pillanatnyi megelégedés és a múltbeli döntések helyessége és esetleges megbánása vagy ártértékelése véleményünk szerint nem feltétlenül kell, hogy egybeessenek, így egy tétellel rövidíteni is tudtuk az egyébként is hosszú kérdőívet. A válaszadás itt is 5 fokú Likert-skálán történt (1 – egyáltalán nem

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

érték egyet; 5 – teljes mértékben egyetértek). A skála megbízhatósága megfelelőnek (Cronbach $\alpha = 0.85$) és így is a magyar minták esetén publikált 0,84 – 0,90-es értékek (Martos et al. 2014) közöttinek mutatkozott.

A politikai orientációt egy 9 fokozatú skálán mértük, amelyen a válaszadóknak meg kellett jelölniük, hogy milyen mértékben tartják saját magukat jobboldali vagy baloldali beállítottságúnak. A középérték képviselte a jobboldali-baloldali skálán a semleges hozzáállást. A skála alkalmazása széles körben elterjedt a nemzetközi irodalomban és kutatásokban (például European Social Survey és Eurobarometer felmérések) és hazai kutatásokban is használatos (Szabó – Gerő 2019).

A kérdőív a 2020. szeptember utáni kitöltők számára egy, a járványhelyzettel kapcsolatos, saját szerkesztésű kérdésblokkot is tartalmazott. Ez 6 állításból állt, amelyekre 5 fokú Likert-skálán történt a válaszadás (1 – egyáltalán nem értek egyet; 5 – teljes mértékben egyetértek). Az értékelendő állítások a következők voltak: 1) „Számos fertőző betegség térnyerése (például Covid-19) mai, modern életvitelünk következménye”, 2) „Számos nem fertőző betegség térnyerése (például daganatos és allergiás megbetegedések) mai, modern életvitelünk következménye”, 3) „Néhány éven belül lesz megbízható oltás a koronavírus (Covid-19) ellen, és nem kell majd tartanunk a koronavírus fertőzéstől”, 4) „A koronavírus terjedésének jelentősége és veszélyei erősen el vannak túlozva”, 5) „A koronavírus terjedése elleni védekezés során olyan viselkedésmintákat tanulnak meg az emberek (például utazások csökkentése, ideiglenes korlátozások betartása), amelyek hasonló össztársadalmi fegyelmezettséggel végrehajtva hasznosak lehetnek a klímaváltozás és a környezeti válság elleni küzdelemben is”, 6) „A koronavírus terjedését lassító egyes viselkedésminták a környezeti válság megfékezése érdekében tartósan be fognak épülni az emberek mindennapjaiba a vírushelyzet mérséklődését követően”.

ADATELEMZÉS

A statisztikai elemzéseket R 4.0.5 statisztikai szoftverrel végeztük. A skálák megbízhatóságának jellemzéséhez standardizált Cronbach alfa értékeket adtunk meg az R psych csomag segítségével. A vizsgált változók összefüggéseinek vizsgálatára Spearman rang korrelációt használtunk.

Eredmények

A vizsgált hallgatók véleményének összehasonlítását a jövő 4 legfontosabb kihívásáról a 2018-as EUROBAROMETER 90. nemzetközi kutatással összevetve az 1. ábra tartalmazza. Jól látható, hogy az egyetemi hallgatók jóval fontosabbnak tartják a klímaváltozást és környezeti problémákat, a szegénységgel, éhséggel, ivóvízhiánnyal

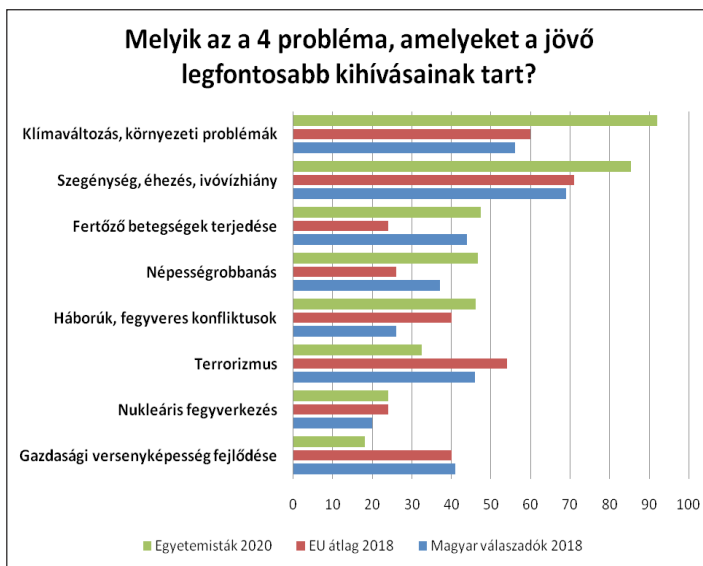

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

kapcsolatos problémákat, illetve a háborúkat és fegyveres konfliktusokat, mint 2018-ban látta ezt a felnőtt magyar lakosság. Másrészt jóval kevésbé tartják fontosnak a terrorizmust és a gazdasági versenyképesség növekedését, mint 2018-ban látta ezt a felnőtt magyar lakosság. A fertőző betegségek terjedésének fontosságát illetően nincs jelentős eltérés a felnőtt magyar lakosság és az egyetemisták véleménye között, viszont mind a felnőtt magyar lakosság, mind a magyar egyetemisták fontosabbnak tartották ezt a problémát, mint az EU átlag.

Az 1. táblázat mutatja a tanulmányban vizsgált skálák kétváltozós korrelációinak együtthatóit. A környezettudatosságot jellemző skálák a vártak megfelelő korrelációkat mutatják, a használat attitűd-dimenzió negatívan korrelál mindhárom másik dimenzióval (megőrzés, természet szeretete, környezetbarát viselkedés), ez utóbbi három pedig pozitívan, bár nem túl erősen ($r = 0,37 - 0,47$) korrelálnak egymással. Az étellel való elégedettség gyengén pozitívan korrelál ($r = 0,11 - 0,16$) a környezettudatosság utóbb említett három dimenziójával (megőrzés, természet szeretete, környezetbarát viselkedés), legerősebben ($r = 0,43$) a relatív anyagi helyzettel korrelál pozitívan, míg nagyon gyengén ($r = 0,04$), de pozitívan korrelál a politikai nézetekkel, tehát a jobboldalibb beállítottságú válaszadók enyhén elégedettebbek. A materializmus gyengén pozitívan korrelál a használattal, gyengén negatívan pedig a megőrzéssel és a természet szeretetével, míg kicsit erősebben, de még mindig gyengén negatívan korrelál ($r = -0,28$) a környezettudatos viselkedéssel. A környezettudatosság mutatói közül a használat enyhén pozitívan, a megőrzés és a környezettudatos viselkedés pedig enyhén negatívan korrelál a politikai nézetekkel, tehát a jobboldalibb beállítottságú válaszadók kis mértékben ugyan, de mindhárom mutató tekintetében kevésbé környezettudatosoknak bizonyultak.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

1. ábra. Az egyetemisták véleményének összehasonlítása a magyar felnőtt lakosság reprezentatív vizsgálatával, illetve az EU átlag véleménnyel a jövő 4 legfontosabb kihívásáról
Forrás: Saját szerkesztés

1. táblázat: A vizsgált skálák közötti kétváltozós Spearman korrelációs együtthatók

	UTL	PRE	APR	PEB	SWLS	MAT	FIN
UTL							
PRE	-0,30						
APR	-0,14	0,37					
PEB	-0,22	0,47	0,45				
SWLS		0,12	0,16	0,11			
MAT	0,19	-0,11	-0,14	-0,28			
FIN			-0,03		0,43		
POL	0,16	-0,19		-0,13	0,04		

Csak a $p < 0,01$ szignifikanciájú korrelációk vannak feltüntetve

$N = 7060$ minden esetben, kivéve a PEB ($N = 7053$), ill. a POL ($N = 5069$) korrelációi

Rövidítések magyarázata: UTL – használat, PRE – megőrzés, APR – természet szeretete, PEB – környezetbarát viselkedés, SWLS – élettel való elégedettség, MAT – materializmus, FIN – relatív anyagi helyzet, POL – politikai nézet (baloldali a kisebb, jobboldali a nagyobb érték)

Forrás: Saját szerkesztés

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

2. táblázat. A Covid-19 járványhelyzettel kapcsolatos kérdések és a környezettudatosság, az étellel való elégedettség, a materializmus, az anyagi helyzet és a politikai nézetek közötti kétváltozós Spearman korrelációs együtthatók

	UTL	PRE	APR	PEB	SWLS	MATS	FIN	POL
Számos fertőző betegség térnyerése (például Covid-19) mai, modern életvitelünk következménye	-0,11	0,26	0,17	0,25	0,07	-0,06		-0,12
Számos nem fertőző betegség térnyerése (például daganatos és allergiás megbetegedések) mai, modern életvitelünk következménye	-0,13	0,28	0,22	0,22	0,12	-0,06		
Néhány éven belül lesz megbízható oltás a koronavírus ellen, és nem kell majd tartanunk a koronavírus fertőzéstől	0,06	-0,06	-0,05	-0,03	0,07	0,12	0,03	
A koronavírus terjedésének jelentősége és veszélyei erősen elvannak túlozva	0,16			-0,10		0,08		0,12
A koronavírus terjedése elleni védekezés során olyan viselkedésmintákat tanulnak meg az emberek (például utazások csökkentése, ideiglenes korlátozások betartása), amelyek hasonló ösztársadalmi fegyelmezettséggel végrehajtva hasznosak lehetnek a klímaváltozás, környezeti válság elleni küzdelemben is	-0,14	0,26	0,16	0,23	0,11		0,04	-0,09
A koronavírus terjedését lassító egyes viselkedésminták a környezeti válság megfékezése érdekében tartósan be fognak épülni az emberek mindennapjaiba a vírus-helyzet mérséklődését követően	0,06	0,10	0,10	0,11	0,08	0,03	0,05	

Csak a $p < 0,01$ szignifikanciájú korrelációk vannak feltüntetve

A 0,2-nél nagyobb korrelációs együtthatók vannak vastagon szedve

$N = 6256$ minden esetben, kivéve a PEB ($N = 6249$), ill. a POL ($N = 4401$) korrelációi

Rövidítések magyarázata: UTL – használat, PRE – megőrzés, APR – természet szeretete, PEB – környezetbarát viselkedés, SWLS – étellel való elégedettség, MAT – materializmus, FIN – relatív anyagi helyzet, POL – politikai nézet (baloldali a kisebb, jobboldali a nagyobb érték)

Forrás: Saját szerkesztés

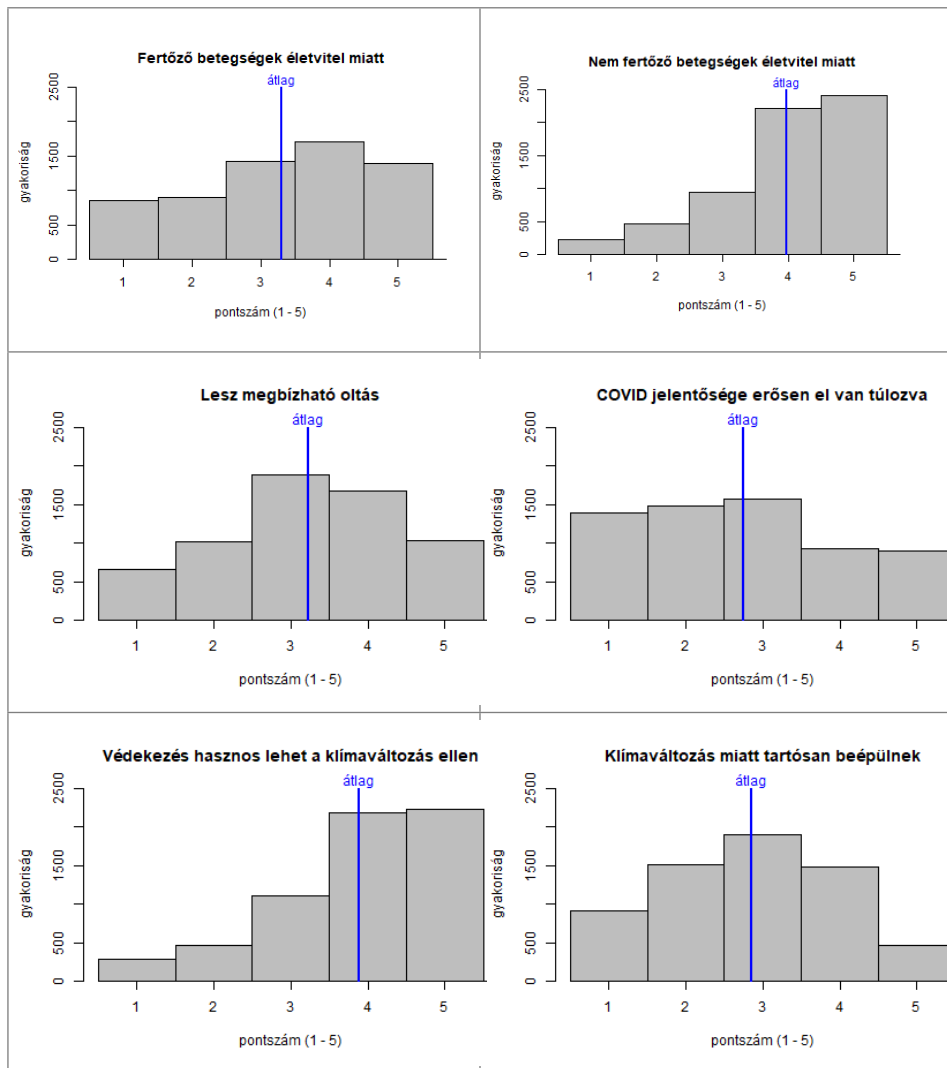

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A 2. táblázat mutatja a Covid-19 járványhelyzettel kapcsolatos kérdések és a környezettudatosság, az étellel való elégedettség, a materializmus, az anyagi helyzet és a politikai nézetek közötti kétváltozós korrelációk együtthatóit. A Covid-19 járványhelyzettel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok a környezettudatosságot jellemző három egymással pozitívan korreláló mutatóval (megőrzés, természet szeretete, környezetbarát viselkedés) állnak a leginkább összefüggésben ($r = 0,22 - 0,28$). Ezek alapján a környezettudatosabb válaszadók jobban egyetértettek azzal, hogy mind a fertőző, mind a nem fertőző betegségek térnyerése következménye lehet mai, modern életvitelünknek, továbbá hogy a koronavírus terjedése elleni védekezés során megtanult viselkedésminták (például utazások csökkentése, ideiglenes korlátozások betartása) osztársadalmi szinten való alkalmazása hasznos lehet a klímaváltozás, illetve a környezeti válság elleni küzdelemben is. Az összes többi összefüggés esetében ennél csak jóval gyengébb korrelációkat találunk ($r = -0,14 - 0,17$), amelyek közül csak néhányat emelünk ki, amelyek az érdeklődésre esetleg jobban számot tarthatnak. Ilyenek, hogy az inkább materialista szemléletű válaszadók jobban bíztak az oltások kifejlesztésében és megjelenésében. Ennek értelmezéséhez figyelembe kell venni, hogy a felmérés az első és második magyarországi járványhullám alatt készült, jóval az első oltások kifejlesztéséről való hírek megjelenése előtt. Továbbá, hogy a természeti források kihasználását kevésbé aggályosan tekintők (a használat skálán magasabb pontot elérők) és a jobboldalibb beállítottságú válaszadók jobban egyet értettek azzal, hogy a koronavírus terjedésének jelentősége és veszélyei erősen el vannak túlozva. A 2. ábrán a Covid-19 járványhelyzettel kapcsolatos hat kérdésre adott válaszok eloszlását és átlagát szemléltetjük.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

2. ábra

A Covid-19 járványhelyzettel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok eloszlása és átlaga (n = 6256). A kérdések pontos szövegezését lásd a 2. táblázatban

Forrás: Saját szerkesztés

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Összegzés

Eredményeink megerősítik a szakirodalomban többek által igazolt jelenséget (például Hurst et al. 2013), miszerint az anyagiasság és a környezettudatos viselkedés között negatív korreláció áll fenn. Ugyanígy a környezeti attitűdök terén is a kevésbé környezettudatos attitűdökkel rendelkező válaszadók voltak materialisztikusabb szemléletűek. Ezek értelmében a H1 hipotézisünket (az anyagiasság negatívan korrelál a környezettudatossággal) megerősítettük. Magyarországon hasonló eredményre jutott például Kenéz (2007) marketing szakos hallgatók esetén. Vizsgálatában az anyagiasabb szemléletű hallgatók kevesebb környezetbarát viselkedési lehetőséget használtak, kevesebbet is tudtak megnevezni, és a környezettel kapcsolatban az elsőrendű felelősséget inkább tulajdonították a vállalatoknak, míg a kevésbé anyagias válaszadók nagyobb arányban ismerték el a lakosság felelősségét is. Egy friss, fiatal (23–26 év közötti) amerikaiakat vizsgáló kutatás szintén az általunk is megfigyelt összefüggést erősítette meg (Helm et al. 2019), a materialisztikusabb szemléletű fiatalok kevésbé csökkentették fogyasztásukat, viszont kevesebb zöld terméket vásároltak. Ismert, hogy az anyagiasabb emberek kevésbé tartják fontosnak a környezetbarát viselkedést, sőt, kevésbé ismerik el a problémák súlyosságát (Hurst et al. 2013). Lehetséges, hogy emögött egy védekező mechanizmus húzódik meg, ami a károsabb viselkedés miatt érzett büntudat csökkentésére szolgál, olyan módon, hogy saját maguk előtt enyhébbnek tüntetik fel a problémákat. A környezetbarát viselkedés kapcsán viszont felmerült az önbevallásos megkérdezések problémája: lehetséges, hogy az anyagiasabb emberek kevésbé éreznek késztetést arra, hogy pozitívan torzítsák a viselkedésüket, mint a kevésbé anyagiasak (Hurst et al. 2013, Pribéi 2020).

Az anyagiasság természetéből kiindulva várható, hogy az anyagiasabb emberek kevésbé áldozatkészek anyagi téren is, így kevésbé vállalják esetleg az egyes termékek esetenként magasabb árú, környezetbarát alternatíváinak megvásárlását is. A környezetbarát termékekért való fizetési hajlandóság esetében Kenéz (2007) azt találta, hogy az anyagiasabb emberek kevesebb pénzt áldoznának a környezetkímélőbb termékért, mint kevésbé anyagias társaik. A relatív anyagi helyzet és a materializmus között nem találtunk szignifikáns kapcsolatot, tehát az anyagiasság nem az anyagi helyzet függvénye.

Azon hallgatók, akik fontosnak tartják a természet értékeinek megőrzését, a természet szeretetét, illetve akik környezettudatosabban viselkednek valamelyest magasabb pontszámokat értek el az étellel való elégedettség skálán, azaz magukat boldogabbnak elégedettebbnek érzékelték. Ez az összefüggés azonban meglehetősen gyenge volt, jóval gyengébb, mint amit a relatív anyagi helyzet és az étellel való elégedettség között találtunk. A jobb anyagi helyzetben lévő válaszadók, magukat boldogabbnak, elégedettebbnek vallották. Tehát az étellel való elégedettséget sokkal nagyobb mértékben meghatározza az anyagi helyzet, mint a környezetbarát

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

attitűdök és viselkedés, vagy az ezekkel feltehetően együtt járó erősebb belső motivációk jelenléte (lásd Helm et al. 2019). Így tehát a H2 hipotézisünket (a környezettudatos életmódot folytatók, illetve a környezetbarát attitűdökkel rendelkezők étellel való elégedettsége magasabb) csak részben erősítettük meg. Bár a feltételezett összefüggést kimutattuk, azonban a hatás nagyon gyengének bizonyult. Helm és munkatársai (2019) a fenti tényezők között – a miénkhez hasonló várakozások ellenére – egyáltalán nem találtak szignifikáns kapcsolatot. Míg egy, az Egyesült Államokban és Kanadában végzett, felnőtt lakosságra reprezentatív vizsgálatban a környezetbarát viselkedés és az étellel való elégedettség között a mi eredményeinkhez hasonló mértékű pozitív korreláció ($r = 0,18$) állt fenn (Schmitt et al. 2018). A vizsgálatban azt is kimutatták, hogy a környezeti-ökológiai fenyegetettség észlelése viszont negatívan korrelált az étellel való elégedettséggel, de ezt a hatást részben elnyomhatta a környezetbarát viselkedésekben való fokozottabb részvétel. A szerzők konklúzióként azt vonták le, hogy a fenntarthatóság felé vezető életmódbeli változások nem fenyegetik a jólétet és a boldogságot, sőt az elégedett élet elérésének, megvalósításának eszközei is lehetnek (Schmitt et al. 2018). Más tanulmányok éppen ellenkező ok-okozati viszonyt feltételeznek, tehát azt, hogy az emberek étellel való elégedettsége felkelti érdeklődésüket vagy legalábbis teret biztosít a környezetbarát viselkedésekben való részvételhez. Ezt szem előtt tartva az étellel való elégedettség javítása indirekt módon is hozzá járulhat a gazdasági növekedés és a környezetvédelem közötti konfliktusok feloldásához (Wang – Kang 2019).

Vizsgálatunkban egyértelmű, szignifikáns, de nem túlságosan erős korrelációt mutattunk ki a környezettudatosság mutatói és a politikai nézetek között. A magukat jobboldalibbnak tartó egyetemisták magasabb pontszámot kaptak a *használat* és alacsonyabb pontszámot kaptak a *megőrzés* környezeti attitűduskálákon, továbbá szintén alacsonyabb pontszámot kaptak a környezetbarát viselkedés skálán. Tehát több tekintetben is kevésbé környezettudatosnak mutatkoztak, így a H3 hipotézisünk (a jobboldalibb beállítottságú válaszadók környezettudatosságával összefüggő mutatói – környezeti szempontból – negatívabbak) is megerősítésre került. Az eredmények egybevágóak több nemzetközi kutatásban találtakkal (Dunlap et al. 2001, Lang 2011, Franzen – Vogl 2013), és feltehetőleg az eltérő politikai nézetek mögött meghúzódó eltérő értékorientációnak lehetnek köszönhetőek (Franzen – Vogl 2013). Feltételezhető, hogy más, olyan felnőtt társadalmi rétegekben, ahol az informálódásban a hiteles információk tudatos keresése kisebb szerepet játszik (például nem egyetemisták, nem értelmiségiek) a vizsgálatban talált gyenge összefüggések erősebb összefüggésekként lehetnek jelen. A hazai politikai viszonyok között könnyen értelmezhető az az érdekes, bár nagyon gyenge korreláció, amit az étellel való elégedettség és a politikai nézetek között találtunk. Ezek szerint a jobboldalibb beállítottságú válaszadók enyhén elégedettebbeknek mutatkoztak. Az étellel való elégedettség legerősebben a relatív anyagi helyzettel korrelált, az anyagi helyzetüket jobbnak tartók jelentősen elégedettebbek voltak az életükkel.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A fentiekén túl, a politikai nézetek gyengén bár, de szignifikánsan korreláltak több a Covid-19 járványhelyzettel kapcsolatos kérdésre adott válasszal is. Ezek közül legmeglepőbb, miszerint a magukat jobboldalibbnak tartó egyetemisták inkább hajlottak arra, hogy a koronavírus terjedésének jelentőségét és veszélyeit erősen eltúlzottnak értékeljék, holott a kormányzati kommunikációból nem lehetett erre egyértelműen következtetni. Mind a kormányzati, mind az ellenzéki pártok kommunikációja – bár egymással mindvégig sajtóságosan konfrontálódva – a veszélyek jelentőségére és a védekezés/megelőzés fontosságára hívta fel a figyelmet (Bene et al. 2020). A Covid-19 járványhelyzettel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok leginkább a környezettudatosság mutatóival, azok közül is a megőrzéssel, a természet szeretetével és a környezetbarát viselkedéssel álltak összefüggésben. A környezettudatosabb válaszadók jobban egyetértettek azzal, hogy mind a fertőző, mind a nem fertőző betegségek térnyerése következménye lehet mai, modern életvitelünknek, továbbá hogy a koronavírus terjedése elleni védekezés során megtanult viselkedésminták (például utazások csökkentése, ideiglenes korlátozások betartása) ösztársadalmi szinten való alkalmazása hasznos lehet a klímaváltozás, illetve a környezeti válság elleni küzdelemben is. Még egy kérdés emelhető ki jelentőségénél fogva, mellyel való összefüggése a használat dimenzióinak az előző összefüggésekhez képest kicsit gyengébb, de még mindig értelmezhető mértékű volt. Jobban eltúlzottnak tartották a koronavírus terjedésének veszélyeit azok, akik a használat környezeti attitűd dimenzióban nagyobb pontszámot kaptak, azaz a környezeti erőforrások kihasználásával összefüggő vélekedéseikben megengedőbbek voltak az ember/emberiség számára, továbbá azon válaszadók, akiknek szülei alacsonyabban iskoláztak voltak (lásd Mónus et al. 2022). Összességében elmondható, hogy a természeti környezet iránt nagyobb felelősséget érzők, a környezeti problémák súlyát jobban ismerők vagy tudomásul vevők az emberi egészséget fenyegető, környezeti problémákkal összefüggő jelenségek mögött is jobban elismerik az áttételes emberi felelősséget. Ezek értelmében a H4 hipotézisünk (a Covid-19 pandémiával kapcsolatban felmerülő kérdésekről alkotott vélemények összefüggnek a környezettudatosság mutatóival) is megerősítésre került.

A Covid-19 pandémiával kapcsolatos nézetek, a környezeti attitűdök és a politikai nézetek között fennálló összefüggéseket részletesen vizsgáltuk egy másik tanulmányban (Mónus et al. 2022). Ennek eredményei szerint a Covid-19 járványhelyzettel kapcsolatos kérdésekről alkotott vélemények és a környezeti attitűdök közötti korrelációt nem befolyásolta, nem módosította jelentősen a válaszadók politikai nézete. Ellenben a politikai nézetek és a Covid-19 járványhelyzettel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok közötti összefüggést valamelyest befolyásolták a vizsgált környezeti attitűd dimenziók. Az említett tanulmány ugyanezen kérdőívi felmérésre támaszkodva azt is megállapította, hogy a Covid-19 világjárvány hazai első és második hulláma között nem változott jelentősen az egyetemisták véleménye annak tekintetében, hogy a jövőben megoldandó legfontosabb kihívások közé sorolják-e

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

a klímaváltozást és környezeti problémákat, illetve a fertőző betegségek terjedését. Továbbá, hogy a magyar egyetemisták a nem fertőző betegségek esetén jóval inkább elismerik az emberi életmódból adódó társadalmi felelősséget, mint a fertőző betegségek esetén (lásd 2. ábra), holott egyértelműen kimutatott, hogy a klímaváltozás következtében egyre több invazív növény- és állatfaj hódít meg új területeket (IPBES 2020). Ezeknek a fajoknak a közvetítésével terjedő kórokozók pedig számos, adott területen eddig ismeretlen betegség elterjedéséért lehetnek felelősek (IPBES 2020, Tollefson 2020). Ezeknek az összefüggéseknek a megismertetését, úgy látszik a fiatal értelmiség számára közvetített tananyagokba is hangsúlyosabban be kell építeni (Mónus 2020, Nagy – Somosi 2020).

Talán a leginkább pesszimista társadalmi hozzáállást az tükrözi, hogy bár az egyetemisták közül nagyon sokan értettek azzal egyet (70,3% inkább egyet értett), hogy a koronavírus terjedése elleni védekezés során megtanult viselkedésminták alkalmazása hasznos lehet a klímaváltozás és a környezeti válság elleni küzdelemben (2. ábra), mégis nagyon kevesen bíztak abban (mindössze 31,2% értett inkább egyet), hogy ezek a viselkedésminták a környezeti válság megfékezése érdekében tartósan be fognak épülni az emberek mindennapjaiba a vírushelyzet mérséklődését követően (2. ábra). Sajnos valóban azt láthatjuk, hogy a gazdaság pandémia utáni erőltetett újraindítása, sok átcsoportosított anyagi forrással, de a környezeti és fenntarthatósági prioritásokat csak esetenként figyelembe vevő módon ment és megy végbe sok országban. Így hosszabb távon feltehetően ez is az emberiség előtt álló környezeti krízis további mélyítéséhez járul majd hozzá, holott a rendelkezésre bocsájtott források átgondoltabb felhasználásával sokat lehetett volna előre lépni a fenntarthatósági átmenet lépcsőin, közelebb kerülve ezáltal akár a 2030-as Fenntartható Fejlődési Célokhoz is (Benedek et al. 2021).

A gazdaság újraindítására még rendelkezésre álló források felhasználásának és a társadalmi-gazdasági folyamatok további tervezésében a pandémia során és azt követően felgyűlt tapasztalatok továbbra is nagy segítséget jelenthetnek. Hiszen a legkülönbözőbb területeken számos lehetőséget, stratégiát dolgoztak ki a pandémia utáni társadalmi-gazdasági folyamatok fenntarthatóbb útra terelésére (például Barbier 2020, Jackson – Victor 2021, Szép et al. 2021, Kumar et al. 2022).

Irodalom

- Barbier, E. B. (2020): Greening the post-pandemic recovery in the G20. *Environmental and Resource Economics*, 76(4): 685–703.
- Bene M. – Farkas X. – Merkovity N. (2020): Politikai kríziskommunikáció a koronavírus-válság során. Elhangzott előadás: Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet „Vírusnyertesek és vírusvesztesek: Új politikatudományi eredmények a válság kapcsán” online konferenciáján. 2020. 06. 25.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Benedek, D. – Gemayel, E. R. – Senhadji, A. S. – Tieman, A. F. (2021): A post-pandemic assessment of the Sustainable Development Goals. Staff Discussion Notes, International Monetary Fund
- Bernstein, J. – Szuster, B. (2018): Beyond Unidimensionality: Segmenting Contemporary Pro-Environmental Worldviews through Surveys and Repertory Grid Analysis. *Environmental Communication* 12(8): 1062–1076.
- Besenyei M. (2019): Egyetemi fenntarthatósági kezdeményezések összehasonlító elemzése. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástani Doktori Iskola. <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/1067/> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 04.)
- Boeve-dePauw, J. – Van Petegem, P. (2018): Eco-school evaluation beyond labels: The impact of environmental policy, didactics and nature at school on student outcomes. *Environmental Education Research*, 24(9): 1250–1267.
- Bogner, F. X. (2018): Environmental Values (2-MEV) and Appreciation of Nature. *Sustainability* 10(2): 350.
- Bogner, F. X. – Wiseman, M. (2006): Adolescent's Attitudes towards Nature and Environment: Quantifying the 2-MEV Model. *The Environmentalist* 26(4): 247–254.
- Castéra, J. – Clément, P. – Munoz, F. – Bogner, F. X. (2018): How teachers' attitudes on GMO relate to their environmental values. *Journal of Environmental Psychology* 57: 1–9.
- Crompton, T. (2010): Common Cause: The Case for Working With Our Cultural Values. Godalming, WWF-UK
- Cruz, S. M. – Manata, B. (2020): Measurement of Environmental Concern: A Review and Analysis. *Frontiers in Psychology*, (11): 363.
- Csonka S. (2019): A környezeti attitűdök méréséről–A Módosított Új Ökológiai Paradigma Skála kritikai újraértelmezése. *Új Pedagógiai Szemle*, (9–10): 16–33.
- de Groot, J. I. – Thøgersen, J. (2018): Values and pro-environmental behaviour. In: Steg, L. – de Groot, J. I. (ed.): *Environmental psychology: An introduction*. 2nd ed. 167–178.
- de Leeuw, A. – Valois, P. – Ajzen, I. – Schmidt, P. (2015): Using the Theory of Planned Behavior to Identify Key Beliefs Underlying Pro-Environmental Behavior in Highschool Students: Implications for Educational Interventions. *Journal of Environmental Psychology* 42: 128–138. doi:10.1016/j.jenvp.2015.03.005.
- Diener, E. – Emmons, E. R. – Larsen, R. J. – Griffin, S. (1985): The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1): 71–75.
- Dillon, J. (2014): Environmental education. In: Lederman, N. G. – Abell, S. K. (eds.): *Handbook of research on science education*. Routledge, II., 497–514.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Dudás S. K. (2007): Az energiatakarékosság környezetvédelmi szempontú megközelítése – egy hazai kutatás eredményei, *Társadalomkutatás*, (25. köt.) 1. sz. 103–120.
- Dunlap, R. E. – Van Liere, K. D. – Mertig, A. G. – Jones, R. E. (2000): Measuring endorsement of the new ecological paradigm: A revised NEP scale. *Journal of Social Issues*, 56(3): 425–442.
- Dunlap, R. E. – Xiao, C. – McCright, A. M. (2001): Politics and environment in America: Partisan and ideological cleavages in public support for environmentalism. *Environmental Politics*, 10(4): 23–48.
- Forgas, J. P. – Joliffe, C. D. (1994): How conservative are greenies? Environmental attitudes, conservatism, and traditional morality among university students. *Australian Journal of Psychology*, (46): 123–130.
- Franzen, A. – Vogl, D. (2013): Two decades of measuring environmental attitudes: A comparative analysis of 33 countries. *Global Environmental Change*, 23(5): 1001–1008.
- Helm, S. – Serido, J. – Ahn, S. Y. – Ligon, V. – Shim, S. (2019): Materialist values, financial and pro-environmental behaviors, and well-being. *Young Consumers*, 20(4): 264–284.
- Hofmeister-Tóth Á. – Kasza-Kelemen K. – Piskóti M. (2013): A környezetbarát fogyasztói magatartás motivációinak és a pszichográfiai tényezők hatásainak vizsgálata Magyarországon. *Marketing & Menedzsment*, 47(3): 34–42.
- Hurst, M. – Dittmar, H. – Bond, R. – Kasser, T. (2013): The relationship between materialistic values and environmental attitudes and behaviors: A meta-analysis. *Journal of Environmental Psychology*, (36): 257–269.
- IPBES (2019): Summary for policymakers of the global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. IPBES secretariat, Bonn
- IPBES (2020): Workshop Report on Biodiversity and Pandemics of the Intergovernmental Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. IPBES secretariat, Bonn
- Jackson, T. – Victor, P. A. (2021): Confronting inequality in the „new normal”: Hyper-capitalism, proto-socialism, and post-pandemic recovery. *Sustainable Development*, 29(3): 504–516.
- Johnson, B. – Manoli, C. C. (2010): The 2-MEV scale in the United States: a measure of children’s environmental attitudes based on the theory of ecological attitude. *The Journal of Environmental Education*, 42(2): 84–97.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Kagawa, F. (2007): Dissonance in students' perceptions of sustainable development and sustainability. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 8(3): 317–338.
- Kaiser, F. G. (1998): „A General Measure of Ecological Behavior.” *Journal of Applied Social Psychology* 28(5): 395–422.
- Kasser, T. (2005): Frugality, generosity, and materialism in children and adolescents. *In: Moore, K. A. – Lippman, L. H. (szerk.): What do children need to flourish? Springer, Boston MA. 357–373.*
- Kenéz A. (2007). Anyagelvétség és környezettudatosság. *In: Vadovics E. – Gulyás E. (szerk.): Fenntartható Fogyasztás Magyarországon 2007. Konferenciakötet, Budapest, 21–40.*
- Kollmuss, A. – Agyeman, J. (2002): Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, (8): 239–260.
- Kónya G. (2016): Changes in the environmental attitudes of secondary school students brought about by a project for sustainable development. *Hungarian Educational Research Journal*, 6(2): 93–105.
- Kónya G. (2018): A nem és a településtípus befolyása a környezeti attitűdre. *Journal of Applied Technical and Educational Sciences*, 8(3): 29–42.
- Konyha R. (2011): Zöldebb családokat! – Fiatalok környezeti attitűdje. *Új Pedagógiai Szemle*, (1–5): 484–498.
- Kormos, C. – R. Gifford (2014): „The Validity of Self-Report Measures of Proenvironmental Behavior: A Meta-Analytic Review.” *Journal of Environmental Psychology* (40): 359–371. doi:10.1016/j.jenvp.2014.09.003.
- Kövecses-Gósi V. – Lampert B. – Petz T. – Csenger L. (2020): Investigation of the attitudes of first-year-students towards sustainability and environmental awareness at Széchenyi István University. *Journal of Applied Technical and Educational Sciences*, 10(3): 24–44.
- Kumar, A. – Singh, P. – Raizada, P. – Hussain, C. M. (2022): Impact of COVID-19 on greenhouse gases emissions: A critical review. *Science of The Total Environment*, 806: 150349.
- Kyselá, E. – Ščasný, M. – Zvěřinová, I. (2019): Attitudes toward climate change mitigation policies: A review of measures and a construct of policy attitudes. *Climate Policy*, 19(7): 878–892.
- Lang, K. B. (2011): The Relationship Between Academic Major and Environmentalism Among College Students: Is it Mediated by the Effects of Gender, Political Ideology and Financial Security? *Journal of Environmental Education*, 42(4): 203–215.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Lange, F. – Dewitte, S. (2019): „Measuring Pro-Environmental Behavior: Review and Recommendations.” *Journal of Environmental Psychology* (63): 92–100.
- Leeming, F. C. – W. O. Dwyer – B. A. Bracken. (1995): Children’s Environmental Attitude and Knowledge Scale: Construction and Validation. *The Journal of Environmental Education* 26(3): 22–31.
- Major L. (2018): Pedagógusjelöltek környezeti attitűdjének mintázata. *Journal of Applied Technical and Educational Sciences*, 8(1): 25–35.
- Maloney, M. P. – M. P. Ward – G. N. Braucht. (1975): „A Revised Scale for the Measurement of Ecological Attitudes and Knowledge.” *American Psychologist* 30(7): 787–790. doi:10.1037/h0084394.
- Manoli, C. C. – Johnson, B. – Dunlap, R. E. (2007): Assessing Children’s Environmental Worldviews: Modifying and Validating the New Ecological Paradigm Scale for Use with Children. *The Journal of Environmental Education* 38(4): 3–13.
- Marjainé Szerényi Zs. – Zsóka Á. – Széchy A. (2012): Környezettudatosak-e a középiskolások? In: *Fenntartható fogyasztás? Trendek és lehetőségek Magyarországon*. OTKA 68647 kutatás eredményei. AULA, Budapest, 226–259.
- Markle, G. L. (2013): „Pro-Environmental Behavior: Does It Matter How It’s Measured? Development and Validation of the Pro-Environmental Behavior Scale (PEBS).” *Human Ecology* 41(6): 905–914.
- Martos T. – Sallay V. – Désfalvi J. – Szabó T. – Ittész A. (2014): Az élettél való elégedettség skála változatának (SWLS-H) pszichometriai jellemzői = psychometric characteristics of the hungarian version of the satisfaction with life scale (SWLS-H): *Mentálhigiénié És Pszichoszomatika*, 15(3): 289–303.
- Mayer, F. S. – Frantz, C. M. (2004): „The Connectedness to Nature Scale: A Measure of Individuals’ Feeling in Community with Nature.” *Journal of Environmental Psychology* 24(4): 503–515.
- McIntyre, A. – Milfont, T. L. (2016): Who cares? Measuring environmental attitudes. In: Gifford, R. (ed.): *Research methods for environmental psychology*. John Wiley & Sons. 93–114.
- Medvés D. (2012): A környezettudatosság pszichológiai meghatározói. DE-BTK, Doktori PhD disszertáció. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/153601> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 04.)
- Mónus F. – Bacskai K. – Varga A. – Berze I. Z. – Néder K. – Düll A. (2022): Általános- és középiskolás diákok környezettudatosságát meghatározó tényezők a Fenntarthatósági Témahét 2021-es nagymintás vizsgálata alapján. *Iskolakultúra*, in press.
- Mónus F. (2019): Comparing environmental awareness of Hungarian students in high-schools with different socio-economical background. *Journal of Applied Technical & Educational Sciences*, 9(1): 17–27.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Mónus F. (2020): A fenntarthatóságra nevelés trendjei, lehetőségei és gyakorlata a közép- és felsőoktatásban. Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, Debrecen
- Mónus F. (2021): Environmental perceptions and pro-environmental behavior – comparing different measuring approaches. *Environmental Education Research*, 27(1): 132–156.
- Mónus F. (2022): Environmental education policy of schools and socioeconomic background affect environmental attitudes and pro-environmental behavior of secondary school students. *Environmental Education Research*, 28(2): 169–196.
- Mónus F. – Császár E. (2016): Középisikolás diákok környezettudatosságának változása az iskolai évek alatt két megyénkben. *EDU Szakképzés- és Környezetpedagógiai szakfolyóirat*, 6(1): 47–53.
- Mónus F. – Pribéli L. – Sipos F. (2022): A COVID-19 pandémiával kapcsolatos vélemények a környezeti attitűdök és a politikai nézetek tükrében egyetemi hallgatónál. *In: Kattein-Pornói, R. – Mrázik, J. – Pogátsnik, M. (szerk.): HERA Évkönyvek IX. Tanuló társadalom – Oktatóskutatás járvány idején. Magyar Nevelés- és Oktatóskutatók Egyesülete*, 565–584.
- Nagy Sz. (2011): A Módosított Új Környezeti Paradigma (NEP) vizsgálata. Miskolci Egyetem, GTK, Miskolc. http://real.mtak.hu/24576/1/Nagy_Szabolcs_u.pdf – (Utolsó letöltés: 2022. 08. 04.)
- Nagy Sz. (2018): A környezettudatos cselekvések elemzése. *Vezetéstudomány*, (49): 45–55.
- Nagy Sz. – Somosi M.V. (2020): Students' Perceptions of Sustainable Universities in Hungary: An Importance-Performance Analysis. *Amfiteatru Economic*, 22(54): 496–515.
- Olsson, D. – Gericke, N. (2016): The adolescent dip in students' sustainability consciousness – Implications for education for sustainable development. *The Journal of Environmental Education*, 47(1): 35–51.
- Piskóti M. (2015): A környezeti identitás szerepe a környezettudatos magatartásban – a mérési lehetőségek értékelése. *Vezetéstudomány – Budapest Management Review*, 46(5): 13–23.
- Pribéli L. (2020): A biodiverzitás-csökkenés közvetett okaihoz való viszonyulás és környezeti attitűdök vizsgálata egyetemi hallgatók körében. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem TTK, Debrecen. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/287395> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 04.)
- Schmitt, M. T. – Akinin, L. B. – Aksen, J. – Shwom, R. L. (2018): Unpacking the relationships between pro-environmental behavior, life satisfaction, and perceived ecological threat. *Ecological economics*, (143): 130–140.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Schultz, P. W. – Shriver, C. – Tabanico, J. J. – Khazian, A. M. (2004): Implicit connections with nature. *Journal of Environmental Psychology*, 24(1): 31–42.
- Shepherd, H. – MacKendrick, N. – Mora, G. C. (2020): Pandemic Politics: Political Worldviews and COVID-19 Beliefs and Practices in an Unsettled Time. *Socius*, (6): 1–18.
- Silva, A. L. P. – Prata, J. C. – Walker, T. R. – Duarte, A. C. – Ouyang, W. – Barcelò, D. – Rocha-Santos, T. (2021): Increased plastic pollution due to COVID-19 pandemic: Challenges and recommendations. *Chemical Engineering Journal*, (405): 126683.
- Soutter, A. R. B. – Bates, T. C. – Möttus, R. (2020): Big Five and HEXACO personality traits, proenvironmental attitudes, and behaviors: A meta-analysis. *Perspectives on Psychological Science*, 15(4): 913–941.
- Steffen, W. – Rockström, J. – Richardson, K. – Lenton, T. M. – Folke, C. – Liverman, D. – Summerhayes, C. P. – Barnosky, A. D. – Cornell, S. E. – Crucifix, M. – Donges, J. F. – Ingo Fetzer, I. – Lade, S. J. – Scheffer, M. – Winkelmann, R. – Schellnhuber, H. J. (2018): Trajectories of the Earth System in the Anthropocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(33): 8252–8259.
- Steg, L. – Vlek, C. (2009): Encouraging Pro-Environmental Behaviour: An Integrative Review and Research Agenda. *Journal of Environmental Psychology* 29(3): 309–317.
- Stern, P. (2000): Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of social issues*, 56(3): 407–424.
- Stern, P. C. – Dietz, T. – Abel, T. – Guagnano, G. A. – Kalof, L. (1999): A Value-Belief-Norm Theory of Support for Social Movements: The Case of Environmentalism. *Human Ecology Review*, 6(2): 81–97.
- Szabó A. – Gerő, M. (2019): A magyar társadalom és a politika, 2019. A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest
- Szép T. – Szlávik J. – LaBelle, M. C. (2021): A fenntartható fejlődési célok alakulása a feltörekvő Európában: konvergencia vagy divergencia. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 18(3): 15–35.
- Tollefson, J. (2020): Why deforestation and extinctions make pandemics more likely. *Nature*, 584(7820): 175–176.
- Varga A. (2004): A környezeti nevelés pedagógiai, pszichológiai alapjai. ELTE-BTK, Doktori PhD disszertáció.
- Varga A. – Berze I. Zs. – Szabó Z. Á. – Néder K. – Mónus F. – Düll A. (2021): Az Új Ökológiai Paradigma Skála gyermek változatának érvényessége és megbízhatósága. In: *Tanuló társadalom. Oktatáskutatás járvány idején. HuCER 2021 Absztraktkötet,*

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Budapest, p. 40. http://hera.org.hu/wp-content/uploads/2021/05/Hucer2021_Abstract.pdf – (Utolsó letöltés: 2022. 08. 04.)
- Wang, E. – Kang, N. (2019): Does life satisfaction matter for pro-environmental behavior? Empirical evidence from China General Social Survey. *Quality & Quantity*, 53(1): 449–469.
- Wiseman, M. – Bogner, F. X. (2003): A higher-order model of ecological values and its relationship to personality. *Personality and Individual Differences*, 34(5): 783–794.
- Zhu, X. – Lu, C. (2017): Re-Evaluation of the New Ecological Paradigm Scale Using Item Response Theory. *Journal of Environmental Psychology* (54): 79–90.
- Zsóka Á. – Marjainé Sz. Zs. – Széchy A. (2011): A környezeti nevelés szerepe a fenntartható fogyasztás és életmód kialakításában. In: Csutora M. – Hofmeister-Tóth A. (szerk.): *Fenntartható fogyasztás? A fenntarthatófogyasztás gazdasági kérdései*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 90–109.
- Zsóka Á. – Szerényi Z. M. – Széchy A. – Kocsis T. (2013): Greening due to environmental education? Environmental knowledge, attitudes, consumer behavior and everyday pro-environmental activities of Hungarian high school and university students. *Journal of cleaner production*, (48): 126–138.

A leglátogatottabb európai országok tengerpartjainak érintettsége a túlzott mértékű turizmussal

SZŐLLŐS-TÓTH ANDREA¹

ABSZTRAKT

A turizmus a környezetre és a társadalomra szüntelenül hatást gyakorol, melynek számbavétele során kiderül, hogy ezek a hatások nem mindig előnyösek. A negatív hatások között megjelenik a szennyezés mértékének növekedése, a tájba nem illő építkezés, a helyi társadalom és a turisták között kialakuló konfliktusok, a tömeg és a zsúfoltság is. Kutatásom célkitűzése a túlzott mértékű turizmus által érintett tengerparti helyszínek feltérképezése Európa déli országaiban. A 2019-ben legtöbb nemzetközi turistát fogadó európai országok turizmusának vizsgálata révén kerül bemutatásra a 3S turizmus (sea, sand, sun – tenger, homok, napfény) jelentősége, az általa vonzott turisták tömege, annak hatásai. A napsütötte homokos tengerpartokkal rendelkező Franciaország, Spanyolország és Olaszország turizmusa különféle nemzetközi adatbázisokból származó adatsorokat összegezve kerül bemutatásra. Ezt követi a vizsgálat középpontjában lévő három országból konkrét desztinációk eseteinek elemzése korábban publikált szakkikkek alapján. Bemutatásra kerülnek olyan partszakaszok, melyeket más nemzetközi szerzők az overtourism jelenséggel hoztak kapcsolatba.

KULCSSZAVAK: fenntartható turizmus, területfejlesztés, overtourism, túlzott mértékű turizmus, Európa, tengerpart

ABSTRACT

Europe's most visited countries' coastal areas affected by overtourism

Tourism has a constant impact on the environment and on society, taking these impacts into consideration reveals that these are not always beneficial. Negative impacts include increased pollution, inappropriate construction, conflicts between local society and tourists, crowding and congestion. The objective of my research is to study coastal areas affected by overtourism in southern European countries. By examining tourism in the European countries that received the most international tourists in 2019, I illustrate the importance of 3S tourism (sea, sand, sun), the mass of tourists it attracts, and its effects. The tourism of France, Spain and Italy, with their sunny sandy coasts, are presented by summarising data sets from various international databases. I analyse the cases of some destinations from the three countries that are the main focus of the

¹ Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtan és Világgazdaságtan Intézet, szollos-tothandrea@gmail.com

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

study, based on previously published articles. Coastal areas that have been associated with the overtourism phenomenon by other authors are also presented.

KEYWORDS: *sustainable tourism, regional development, overtourism, Europe, coastline, beach*

Bevezetés

A turizmus az egyik legkiemelkedőbb gazdasági ágazat világszerte, a világjárványt megelőzően az utazás és turizmus (beleértve a közvetlen, közvetett és előidézett hatásokat is) a világon létrejött új munkahelyek közül minden negyedikért, az összes munkahely 10,3%-áért (333 millió) és a globális GDP 10,3%-áért (9,6 billió USD) felelt (WTTC 2022).

Növekedése és terjeszkedése jelentős gazdasági, társadalmi és kulturális előnyökkel jár, melyek mellett nem elhanyagolható ugyanezen területekre gyakorolt negatív hatása sem.

A koronavírus járvány megjelenését megelőző években a turizmus negatív hatásainak érzékelése növekedett, majd a világjárvány okozta korlátozások és lezárások ideje alatt a turistaparadicsomokra nehezedő környezeti nyomás csökkent. A járvány megfékezését követően az idegenforgalom fellendülésével párhuzamosan azonban vélhetően újra nehéz helyzetbe kerülnek azok a desztinációk, ahol a turisták létszáma már korábban is túlmutatott az optimálison. 2020-ban és 2021-ben a korlátozások feloldása utáni időszakokban tapasztalható volt az utazási kedv felporzódulása, mely alapján előre jelezhető az, hogy a korlátozások végleges megszűnését követően a túlzott mértékű turizmus újra komoly problémákat fog okozni.

A tanulmány célja a turizmus mértékének bemutatása, különös tekintettel a leglátogatottabb európai országok tengerparti régióira fókuszálva. A szekunder adatokra alapozott kutatás során megvizsgáltam az európai tengerparti területek turizmusának alakulását, a turistaforgalmat, a leglátogatottabb attrakciókat és partszakaszokat. Bemutatok néhányat a tengerparti desztinációk társadalmi és természeti környezetét érintő negatív hatások közül, valamint kitérek a turisztikai területek menedzsmentje által bevezetett intézkedések, beavatkozások körére is. Munkám során számos nemzetközi adatbázis gyűjteményét használtam annak érdekében, hogy a nemzetközi szerzők által publikált eredmények hátterét alátámasszam statisztikai adatokkal.

Módszertan

Az Európát érintő tengerparti turizmus témájának feldolgozását és bemutatását szekunder adatokra alapoztam. Az adatok külső forrásból álltak rendelkezésre, melyekhez nemzetközi adatbázisok, kutatási jelentések, tanulmányok és szakkikkek formájában jutottam hozzá. A tanulmány központi eleme a nemzetközi adatbázisokban található adatok összegzése, új keretrendszerbe helyezése, összefüggéseinek

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

feltárása, kapcsolódási pontjainak bemutatása. Munkám során az adatbázisok adatai és a szakértők által bemutatott különböző desztinációk esetei közötti párhuzamot mutatom be.

A szakirodalmi áttekintésből kiderül, hogy a turisták tömegei által látogatott európai tengerpartok ki vannak téve a környezeti károknak és társadalmi konfliktusoknak. Az adatbáziskutatás eredményei alátámasztják a korábbi kutatásokban közölteteket, melyek szerint az európai tengerpartokat évente több, mint százmillió turista látogatja, az európai kikötők több tízmillió látogatót fogadnak évente (European Commission 2014). Az élénk turizmus pozitív hozadékai mellett megjelennek az általa generált negatív hatások is, melyek a környezet számára leggyakrabban a különböző szennyezések (zaj-, talaj-, hő-, víz-, légszennyezés) mértéknek emelkedését, a rongálás és vandalizmus okozta károkat, illetve a tájba nem illő építkezést jelentik. A turizmus társadalmi negatív hatásai között tipikusan jelen van a tömeg és zsúfoltság a desztináción, a helyi lakosság és a turisták közötti konfliktusok gyakorisága, ellentétek kialakulása a helyiek és az üdültulajdonosok között, a bűnözés erősödése, valamint a biztonságérzet gyengülése.

Overtourism, vagyis a túlzott mértékű turizmus

A túlzott mértékű turizmus olyan jelenség, amely esetében a turizmus által okozott társadalmi és a környezeti terhelés mértéke túlzottan nagy. A nemzetközi irodalmat kutatva az overtourism jelenség számos definíciójával találkozhatunk (1. táblázat), melyek közül néhányat egy táblázatba gyűjtöttem annak érdekében, hogy teljesebb képet kapjunk a túlzott mértékű turizmus fogalmáról és annak összetevőiről.

1. táblázat

Az overtourism jelenség definícióinak megjelenése a nemzetközi szakirodalomban

„Az overtourism azt a helyzetet írja le, amikor a turizmus hatása bizonyos időpontokban és helyeken meghaladja a fizikai, ökológiai, társadalmi, gazdasági, pszichológiai és/vagy politikai kapacitásküszöböt.”	Peeters et al. 2021: 15
„Turizmus, amely irritálja az érdekelt feleket.”	Mihalic 2020: 4
„Az overtourism olyan desztinációkat ír le, ahol a vendéglátók vagy a vendégek, a helyiek vagy a látogatók úgy érzik, hogy túl sok a látogató, és hogy a terület életminősége vagy az élmény minősége elfogadhatatlanul romlott.”	Goodwin 2017: 1
„Olyan helyzet, amelyben a turizmus egy desztinációra vagy annak egy részére gyakorolt hatása túlzottan negatívan befolyásolja a polgárok és/vagy a látogatók észlelt életminőségét.”	UNWTO 2018: 4
„A látogatók számának túlzott növekedése, amely túlszűfolttséghez vezet azokon a területeken, ahol a lakosok szenvednek az ideiglenes és szezonális turisztikai csúcsidők következményeitől, amelyek tartós változásokat idéznek elő életmódjukban, a szolgáltatásokhoz való hozzáférésükben és általános jólétükben.”	Milano et al. 2018: 2

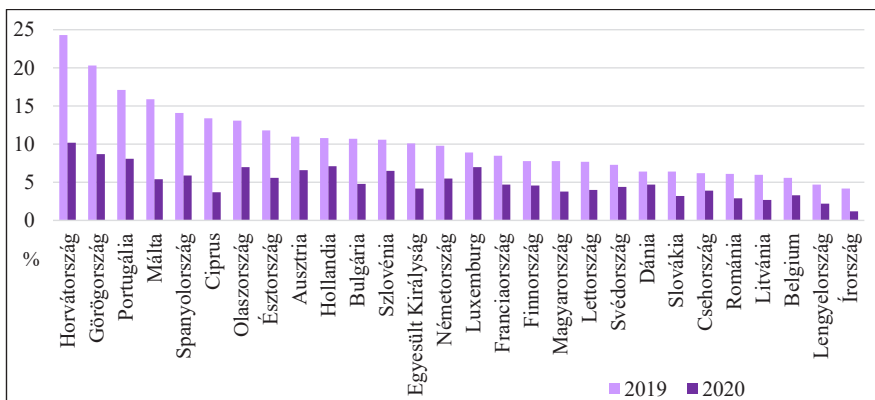
Forrás: Saját összeállítás a megjelölt források alapján

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A túlzott turizmus fogalmának meghatározásakor a nemzetközi szakirodalomban kitűnik, hogy a turizmus és a turisták jelenlétének olyan mértékéről van szó, mely a résztvevőket (helyiek és látogatók vagy turisták) negatívan érinti, irritálja, s hozzájárul a felek között kialakuló konfliktusokhoz. Ezek a nézeteltérések többféle okra vezethetők vissza (például a turisták jelenlétéből adódó zsúfoltság, a turisták által megrongált épített örökség vagy természeti értékek, vandalizmus, szemetelés, túlzott zaj stb.) (Michalkó 2007, Lengyel 2004). A negatív hatások között említhető az egyensúly szempontjából, ha egy terület teherbíró képessége a kritikus értéket megközelíti (Vargáné Csobán 2005). A turisztikai teherbíró képesség két irányból is megközelíthető: a turisták szemszögéből azt mutatja meg, hogy mi az létszám, amelyet meghaladva a turisták élményének minősége romlik; a helyi lakosok szemszögéből az a turistalétszám, amelyet meghaladva a lakosság életminősége romlik (Rátz 1999).

Mivel a turizmus – többek között – gazdasági jelentősége kimagasló (1. ábra), így a cél nem kifejezetten a turizmus mértékének csökkentése, hanem egy fenntarthatóbb jellegű turizmus elemeinek kialakítása, elterjesztése.

1. ábra. Az utazás és a turizmus teljes GDP-hez való hozzájárulásának aránya az Európai Unió 28 tagországában 2019-ben és 2020-ban (az Egyesült Királyságot is figyelembe véve)

Forrás: Statista 2021a

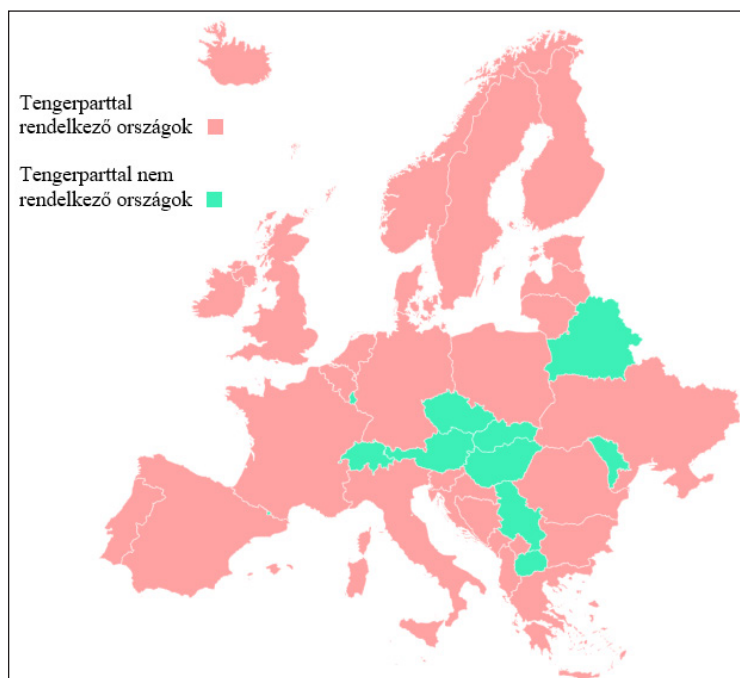
A Statista adatbázisa alapján oszlopdiagramon ábrázoltam a turizmus teljes GDP-hez való hozzájárulásának arányát az Európai Unió 28 tagországában az utóbbi két évben. Az összeállításban a 2020-ban az Európai Unióból kilépő Egyesült Királyság is szerepel. Mint látható, a koronavírust megelőző évben mediterrán tengerparttal rendelkező országok – Horvátország (24,3%), Görögország (20,3%), Portugália (17,1%), Málta (15,9%), Spanyolország (14,1%), Ciprus (13,4%) és Olaszország (13,1%) – vezették a listát. A Covid-19 világjárvány hatására azonban 2020-ban az

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Európai Unió országainak mindegyikében jelentős mértékben csökkent az utazás és a turizmus teljes GDP-hez való hozzájárulásának aránya. A turizmus teljes GDP-hez való hozzájárulásának aránya szerint 2020-ban az első három ország változatlan, ám a GDP-hez való hozzájárulás aránya jelentősen csökkent: Horvátország (10,2%), Görögország (8,7%), Portugália (8,1%). A 4. és az 5. helyen a BENELUX államok közül Hollandia és Luxemburg áll (az 5. hely megosztva Olaszországgal), melyek esetében a csökkenés mértéke nem volt olyan jelentős, mint a mediterrán országoknál (Hollandia 2019: 10,8%; 2021: 7,1%, Luxemburg: 2019: 8,9%; 2020: 7,0%).

Európai tengerpartok turistaforgalma

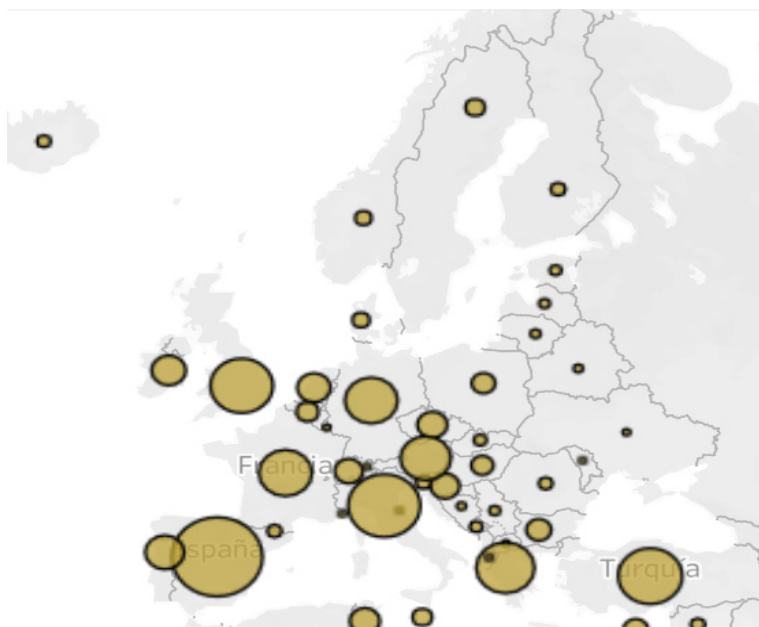
A Föld országainak körülbelül 80%-a rendelkezik tengerparttal, mely lehetőséget biztosít számukra többek között a tengeri halászatra, a kikötők révén a szállítási és tranzitköltségek minimalizálására és világkereskedelemben való aktív részvételre, valamint a tengerparti turizmus nyújtotta előnyök kihasználására.

2. ábra. Tengerparti és tengerparttal nem rendelkező országok Európában
Forrás: Saját szerkesztés

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

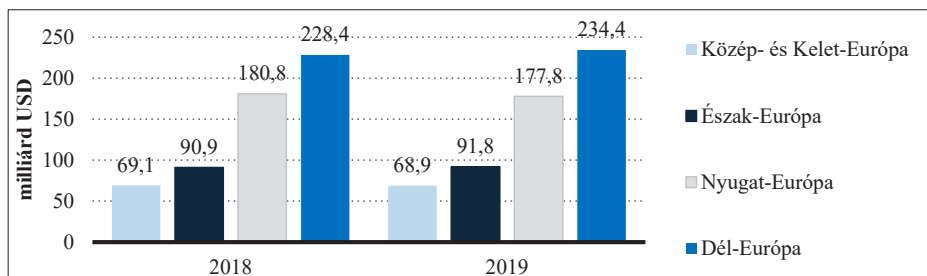
Európa 14 szárazföldi országot foglal magában: Andorra, Ausztria, Csehország, Fehéroroszország, Liechtenstein, Luxemburg, Macedónia, Magyarország, Moldova, San Marino, Svájc, Szerbia, Szlovákia és Vatikán (2. ábra). Ezek azok az országok nem vesznek részt az úgynevezett 3S turizmusban (sea, sand, sun) fogadóországgként. Bár Európa nem csak a napsütötte homokos tengerpartjai végett számít kiemelet turisztikai desztinációnak – hanem rendkívül változatos természeti kincseinek, gazdag műemléki adottságainak, a kulturális sokszínűségének, magas szintű infrastruktúrá-
lis hálózatának, híres vendégszeretetének köszönhetően is –, mégis rendszeresen a tengerparti úti célok fogadják a legtöbb turistát (part menti turizmus vagyis „coastal tourism”).

3. ábra. Az Európában hotelekben eltöltött vendégéjszakák számának alakulása 2019-ben
Forrás: UNWTO 2021

Az UNWTO interaktív térképen (3. ábra) ábrázolta a 2019-ben európai szállodákban eltöltött vendégéjszakák számának alakulását, mely bizonyítja, hogy a mediterrán régió, illetve az Egyesült Királyság részesült legnagyobb mértékben a vendégéjszakák számából (UNWTO 2021).

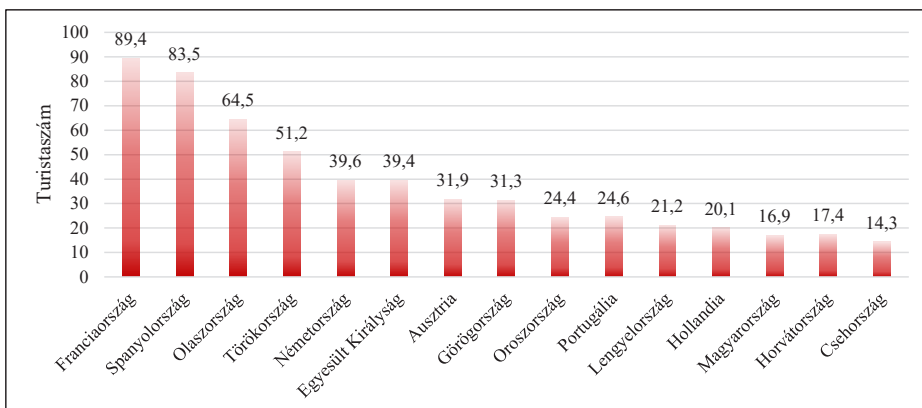
TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

4. ábra. Nemzetközi turisztikai bevételek Európában régióként 2018-ban és 2019-ben (milliárd USD)

Forrás: Statista 2021c

A 3. ábrán látható térkép adataival összhangban a turisztikai bevételekből is a mediterrán térség részesült a legnagyobb mértékben az elmúlt években (4. ábra), mutatja a Statista összeállítása, mely csak két év adatait foglalja magában. Európa régiói közül Dél-Európa 2018-ban a teljes európai nemzetközi turisztikai bevétel 40,13%-át realizálta, 2019-ben pedig 40,91%-át.

5. ábra. A legtöbb nemzetközi turistát fogadó európai országok 2019-ben (millió fő)

Forrás: Statista 2021b

Az utazás egyre szélesebb körben vált elérhetővé az utóbbi időben (például a fapados járatok megjelenésének, az idegenforgalom folyamatos fejlődésének köszönhetően), s a pandémiát megelőző évben az európai turizmus soha nem látott méreteket öltött. Az európai országok eltérő mértékben részesültek a turisták érkezéséből (5. ábra). Franciaország több, mint 89 millió turistát fogadott 2019-ben, Spanyol-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

ország kevesebb, mint 6 millió turista látogatásával maradt csak el a listát vezető országtól. 64,5 millió turistát fogadott Olaszország, s az 51,2 millió turistát fogadó Törökország a negyedik a rangsorban.

2. táblázat

A 200 000 km²-nél nagyobb területű európai országok területe (ezer km²) (2019)

Ország	Terület
Oroszország	17 098,2
Törökország	783,6
Franciaország	551,5
Spanyolország	506,0
Svédország	438,6
Németország	357,6
Finnország	336,9
Norvégia	323,8
Lengyelország	312,7
Olaszország	302,1
Egyesült Királyság	242,5

Forrás: KSH 2019

Fontos azonban megjegyezni, hogy a turistaforgalomból legnagyobb arányban részesülő országok (félkövérrel kiemelve a 2. táblázatban) területe az átlagos méretű európai országokénál, illetve az európai országok mediánjánál nagyobb. Így ezen országokon belül több régió, több város részesülhet a turistaforgalomból, esetükben van lehetőség a nagy turistatömegek különböző régiókba irányítására (2. táblázat).

A legtöbb tengerparti turistát fogadó európai országok

A tengerparti turistacélpontok népszerűsége töretlen, melyet számos statisztikai adat bizonyít az elmúlt évekből, hiszen a tengerparti turizmus intenzitását rendszeresen mérik.

Ahogy az az előző alfejezetben említésre került, a tengerparti turizmusban fogadóországgként értelemszerűen csak a tengerparttal rendelkező országok vehetnek részt. Éppen ezért érdemes megvizsgálni, melyek azok az európai országok, amelyek a leghosszabb tengerparttal rendelkeznek.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

3. táblázat

A leghosszabb tengerparttal rendelkező európai országok

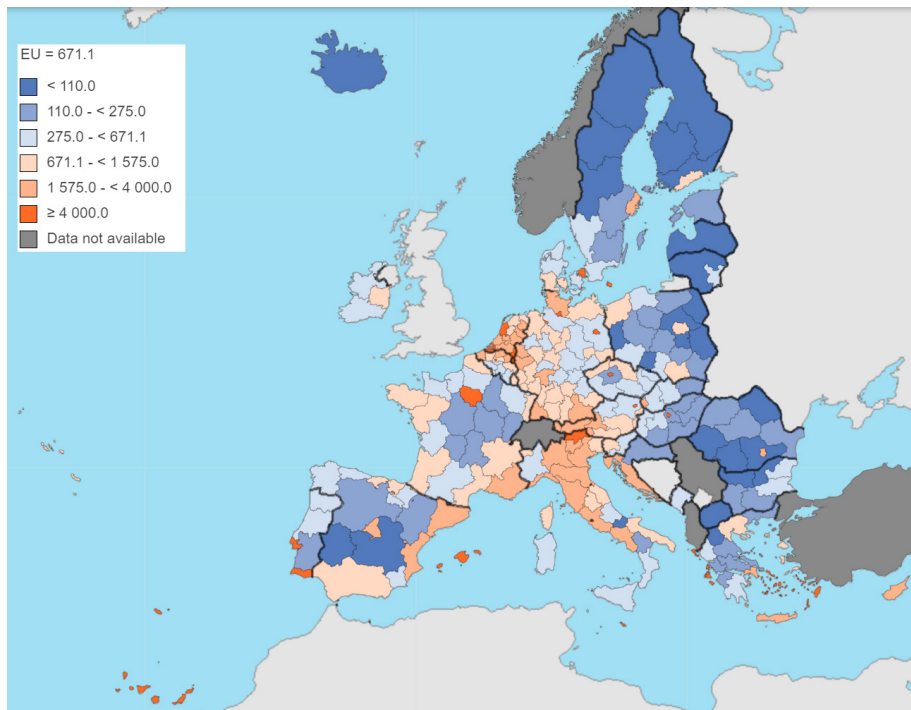
Ország	Tengerpart hossza (km)
Norvégia	83 281
Görögország	13 676
Egyesült Királyság	12 429
Olaszország	7 600
Dánia	7 314
Horvátország	5 835
Izland	4 970
Spanyolország	4 964
Franciaország	4 853

Forrás: CIA- The World Factbook 2021

A 3. táblázatban összegzett adatok alapján elmondható, hogy Európán belül Norvégia, Görögország és az Egyesült Királyság rendelkezik a leghosszabb tengerparttal. A 3S turizmusban az éghajlati adottságok rendkívül fontos szerepet játszanak, valamint kiemelt még a tengerpart jelentősége is, így a fürdőzésre alkalmas tengerpartok hosszát is figyelembe kell vennünk. Az év jelentős részében fürdőzésre alkalmas tengerparttal rendelkező országok (félkövérrel kiemelve a 3. táblázatban) Görögország, Olaszország, Horvátország, Spanyolország és Franciaország.

2019-es turisztikai adatokat összefoglaló térkép látható a 6. ábrán, mely a turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számát a teljes területhez viszonyítva ábrázolja km²-re vetítve, NUTS 2 régiók szerint.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

6. ábra

Turisztikai szálláshelyeken eltöltött éjszakák száma a teljes területhez viszonyítva, 2019
(km²-re vetítve, NUTS 2 régiók szerint)

Forrás: Europa.eu 2021 alapján szerkesztve

A térkép színei alapján megfigyelhető, hogy melyek azok a NUTS 2 régiók, melyek a legtöbb turisták által eltöltött vendégéjszakát realizálták a terület nagyságához mérten (km²). Ilyen terület például a spanyolországi Kanári-szigetek, Baleár-szigetek, Katalónia és Valencia; a franciaországi Île-de-France, Provence-Alpes-Côte d'Azur; Olaszországban szinte a teljes észak-olasz terület és a nyugati partok; Horvátország tengerparti régiója; Görögországon belül a Jón-szigetek, Kréta, a Dél-Égei-szigetek, Attika; Hollandia szinte teljes területe. Látható, hogy a tengerparti régiók nagy mértékben részesülnek a turisták jelenlétéből, mely nem csupán előnyök, de hátrányokat is okoz a helyi lakosság és a természeti értékek számára. A társadalom esetében jellemzően negatív hatásként azonosítható a zsúfoltság és a tömeg, a növekvő bűnözés, a biztonságérzet gyengülése, közlekedési, tömegközlekedési nehézségek. A környezet szempontjából gyakori negatívum a turizmus okozta tájba nem illő építkezés, a növekvő szemét mennyisége, az élővilág pusztulása, esetleges rongálás vagy vandalizmus okozta károk, a talaj-, víz-, légszennyezés vagy a zaj.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Franciaország

A koronavírus járványt megelőző években a francia tengerparti terület stabil, ki-egyenlített mértékű, növekvő turistaforgalmat generált a nyári időszakban. Míg 2015-ben 106,3 millió legalább egy éjszakás tartózkodásról számoltak be, 2019-re ez a szám 121,8 millió volt (Insee 2019a). A statisztikai adatokból kiderül, hogy 2019 nyarán a legnépszerűbb a Földközi-tenger partvidéke volt (55,8 millió tartózkodás), majd az Atlanti-óceán partjai (39,1 millió tartózkodás), a Bretagne partjai (16,9 millió tartózkodás), végül pedig Normandia és az északi partok (10 millió tartózkodás) (Insee 2019b).

Egy 2017-es felmérés adatai szerint egyes tengerparti látványosságok, műemlékek, kulturális és rekreációs helyszínek több, mint egymillió látogatót fogadtak 2017-ben (4. táblázat).

4. táblázat. Leglátogatottabb műemlékek, kulturális és rekreációs helyszínek a francia tengerpartok mentén 2017-ben

Látványosság	Látogatószám
Normandy American Cemetery and Memorial, Colleville-sur-Mer	1 328 815
Marineland, Antibes	1 300 000
Mont-Saint-Michel Abbey	1 245 407
Narbonne Cathedral	1 242 412
Aquarium de La Rochelle	800 000
Oceanographic Museum, Monaco	622 009
La Palmyre Zoo, Les Mathes	606 808
Verrerie de Biot	600 000
Nausicaã Centre National de la Mer, Boulogne-sur-Mer	544 439
Museum of European and Mediterranean Civilisations, Marseille	448 909
Visitor Center, Colleville-sur-Mer	428 814
Océanopolis, Brest	413 016

Forrás: Saját szerkesztés Direction Générale des Entreprises 2019 alapján

A legtöbb látogató által felkeresett tengerparti emlékhely a normandiai D-nap temetője, mely az amerikaiak között is igen népszerű desztináció (Staff, 2013). A második leglátogatottabb helyszín a Francia Riviérán található Marineland tematikus park állatkerttel, delfináriummal, vízi parkkal, játszóparkkal.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A látogatószám alapján harmadik legnépszerűbb tengerparti látnivaló az árapályszigeten található Mont Saint-Michel Apátság, mely „A Gyűrűk Ura” című film készítőit is megihlette. A Direction Générale des Entreprises adataival ellentétben egyes források szerint az éves látogatószám elérheti a 2,5 milliót is (The Local 2017, Stille 2014). A The Local összefoglalója alapján az apátságba látogató turisták által leggyakrabban említett problémákat a túlszűfolt buszjáratok okozzák – melyek a parkolótól a helyszínre szállítják az utasokat –, valamint a környéken előforduló közlekedési dugók. A túlzottan nagyszámú látogató menedzselése érdekében újabb parkolót hoztak létre a helyszín közelében, valamint igyekeznek rábírní a nézelődőket a helyszín mihamarabbi elhagyására – mely a turistákból ellenszenvet vált ki.

A Marseille közelében található Calanques népszerűsége a turisták körében töretlen, a nemzeti park képviselőinek nyilatkozata szerint a növekvő tömegek a strandokon és a vízben veszélyeztetik a terület érzékeny biológiai egyensúlyát (Nock 2021). A probléma enyhítésére egy „marketingmentesítő” kampányt indítottak, amelynek célja, hogy csökkentsék a parkba érkező látogatók számát, akik várhatóan hamarosan jegyrendszerrel szembesülnek majd. A park honlapján (Le Parc national des Calanques 2021) külön felhívják a figyelmet arra, hogy a víz gyakran hideg, a strandok nehezen megközelíthetőek, szűkösök és tömegek által elárasztottak. Úgy vélik, az intézkedések elnyerik a helyiek elismerését, akik szeretnék inkább a természetbarátok, a biológiai sokféleségre odafigyelők látogatását elősegíteni.

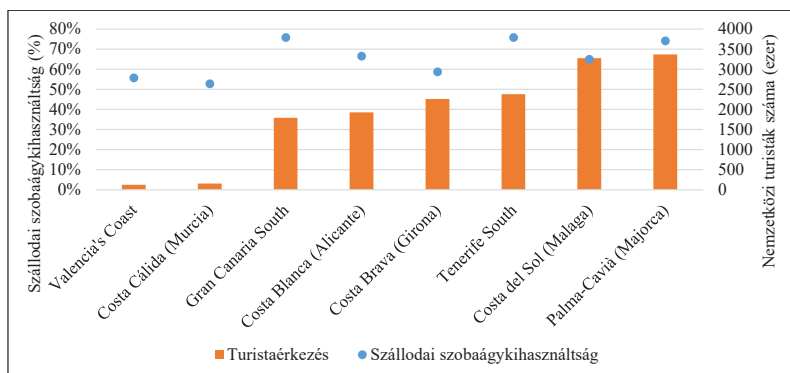
Foffano (2021) szerint Dél-Franciaország egyes részein (például: Provence-Alpes-Côte d’Azur régió vagy a korábban említett Calanques) a Waze-t – a népszerű GPS-navigációs szoftvert – úgy programozták, hogy kevésbé frekvenciált alternatívákat javasoljon a közelben a túlszűfolt célpontok helyett.

Spanyolország

Spanyolország fogadta 2019-ben a második legtöbb turistát az európai országok közül (83,5 millió fő), de a világ országai között is előkelő helyen szerepelt az elmúlt években a 4 964 km tengerparttal rendelkező desztináció.

Az Instituto Nacional de Estadística adatbázisa tartalmaz a spanyol tengerpartokra fókuszáló tartalmakat, melyek közül a szállodákban megszálló nemzetközi turisták számát és a szállodai szobaágykihasználtság alakulását ábrázoltam egy kombinált diagramban (7. ábra).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

7. ábra. Spanyolország főbb tengerparti desztinációinak szállodáiban megszállt nemzetközi turisták száma és a szállodai szobaágykihasználtság alakulása 2019-ben

Forrás: Saját szerkesztés INE, 2020a és INE 2020b alapján

A pontdiagram a szállodai szobaágykihasználtságot prezentálja, míg az oszlopdiagramon a turistaérkezések számát tüntettem fel. A szobaágykihasználtság Gran Canaria déli területén a legmagasabb (75,86%), a legalacsonyabb pedig Costa Cálida környékén (52,84%). A turistaérkezések száma Mallorcán (3 368 800) valamint a Costa del Sol régióban (3 279 700) a legkiemelkedőbb.

A Hosteltur (Canalís 2016) a mesterséges intelligencia által lehetővé tett módszerrel egy átfogó „big data” (vagyis extra nagy mennyiségű, nagy méretű, komplex és sok adatot tartalmazó) elemzést végzett. A kutatás során 8,63 millió mintát vizsgáltak meg, melyek a közösségi hálózatok (Twitter és Instagram) felhasználói által tett említéseket tartalmazták a turisztikai célpontokról 8 különböző nyelven (spanyol, angol, francia, portugál, német, olasz, norvég és katalán). Kiderült, hogy a legtöbbször említett spanyol tengerparti úti cél Ibiza volt, amelyről több mint 1,31 millió turisztikai tevékenységgel kapcsolatos említést gyűjtöttek össze a kutatók.

A tanulmány az olyan turisztikai elemek részesedését (vagyis az említések teljes számához viszonyított súlyát) is mérte, mint a nap és tengerpart, a kulturális, az éjszakai, az aktív, a gasztronómiai, a lassú, a családi és a bevásárló turizmus. Mivel a tengerparti úti célokat elemezték, számítottak arra, hogy a nap és tengerpart szinte minden esetben a legnagyobb relatív részesedését fogja mutatni.

A big data elemzés során a globális elégedettséget is vizsgálni tudták a szakértők az elégedettségi index segítségével. Az összes vizsgált tengerparti úti cél esetében az index átlagos pontszáma 75,84 volt. A 2015 nyarának adatait vizsgáló felmérése szerint a turisták a leginkább a Baleár-szigetekkel voltak megelégedve a tengerparti desztinációk közül (Minorca: 87,43; Ibiza: 82,99; Mallorca: 82,96), ezt követte Baszkföld (81,47), majd Costa Brava (80,86). A kutatás eredményei szerint a látogatók legkevésbé Barcelona tengerpartjával voltak megelégedve (65,35).

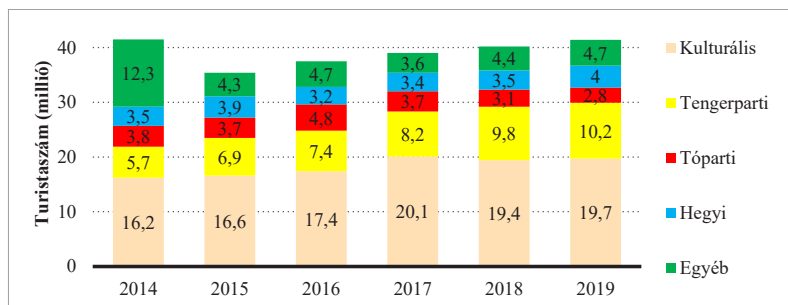
TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Egy másik kutatás (Vega, 2020) szintén egy ismert közösségi oldal (Instagram) tartalmának elemzésén keresztül mutatja be a spanyol tengerpartok népszerűségét. A vizsgálatot a közösségi oldalon tett említések (hashtagek) alapján végezték. Kiderült, hogy a legtöbb említést a La Barceloneta kapta, mely Barcelona tengerpartját takarja (922 388 említés). Kevesebb, mint negyedannyi említéssel (211 313 említés) a következő legnépszerűbb strand a kanári-szigeteki Playa del Inglés, majd az ibizai Playa d'en Bossa (138 720 említés).

A két felmérés eredményeit összevetve fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a legtöbb említést kapott barcelonai tengerparttal voltak a legkevésbé megelégedve a látogatók 2015 nyarán, valamint az említések nagy száma nem feltétlenül jelenti a turisták elégedettségét is egyben. Látható, hogy nagyszámú turista tölti idejét a barcelonai partokon, mely sok esetben zsúfoltságához vezethet a turisták által leginkább preferált nyári hónapokban (Navarro-Ruiz et al. 2020, Alonso-Almeida et al. 2019, Bourliataux-Lajoine et al. 2019, Coldwell 2017). Az overtourism jelenség érzékelése hozzájárulhat ahhoz, hogy a globális elégedettségi index Barcelona esetében volt a legalacsonyabb a spanyol tengerpartok vizsgálata során.

Olaszország

Olaszország turizmusa világhírű, a turisták szívesen keresik fel az gazdag kulturális értékekkel, látványos tengerpartokkal, nagyhírű gasztronómiával rendelkező országot. Egy 2014 és 2019 között készített adatsor az országba érkező nemzetközi turistákat az utazás típusa szerint csoportosítja (8. ábra).

8. ábra. Az Olaszországba érkező nemzetközi turisták éves száma 2014 és 2019 között, üdüléstípusok szerint

Forrás: Saját szerkesztés Banca d'Italia 2020 alapján

Az üdüléstípusok között a legnépszerűbb a kulturális turizmus, a második helyen pedig a tengerparti turizmus áll, melynek részesedése évről évre nő (2014-

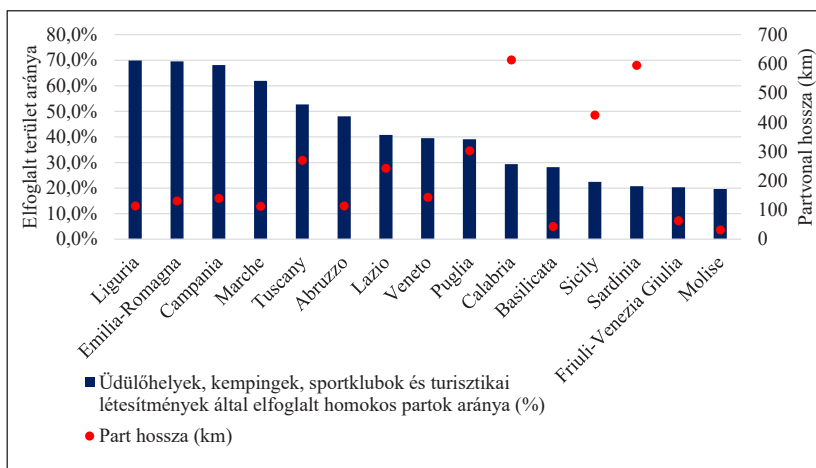

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

ben 13,73%; 2015-ben 19,49%; 2016-ban 19,73%; 2017-ben 21,03%; 2018-ban 24,38%; 2019-ben 24,64%).

Egy 2021-ben készített felmérés régióként vizsgálta az olaszországi tengerparti üdülőhelyekre vonatkozó engedélyek számát, mely alapján kiderült, hogy Calabria (1677), Toszkána (1481), Emilia-Romagna (1313), Liguria (1198) és Campania (1125) rendelkezik a legtöbb engedélyezett parti üdülőhellyel (Rapporto Spiagge 2021).

A kiadványban szereplő adatsorokat felhasználva készítettem egy kombinált diagramot (9. ábra), ahol az oszlopdiaagram tengerparti üdülőhelyek, kempingek, sportklubok és turisztikai létesítmények által elfoglalt homokos partok arányát szemlélteti a homokos part teljes területéhez mérten; míg a pontdiagram a tengerpart hosszát mutatja.

9. ábra. Az olaszországi tengerparti üdülőhelyek, kempingek, sportklubok és turisztikai létesítmények által elfoglalt homokos partok aránya, illetve a partvonalat hossza (2021)

Forrás: Saját szerkesztés Rapporto Spiagge 2021 alapján

A leghosszabb tengerparttal Calabria (614 km) és Szardínia (595 km) rendelkezik az olasz régiók közül. A homokos tengerpartokon a létesítmények által elfoglalt terület nagysága a teljes területhez viszonyítva Liguria (69,9%), Emilia-Romagna (69,5%), Campania (68,1%) megyékben kétharmadnál is nagyobb. A turizmus negatív hatásai közül megjelenik a környezetet romboló, tájba nem illő turisztikai építkezés. A 65 km-nél rövidebb tengerparttal rendelkező régiók mindegyike esetében a komplexumok által elfoglalt terület aránya 30% alatti (Friuli-Venezia Giulia: 64 km, 20,3%; Basilicata: 44 km, 28,2%; Molise: 32 km; 19,6%).

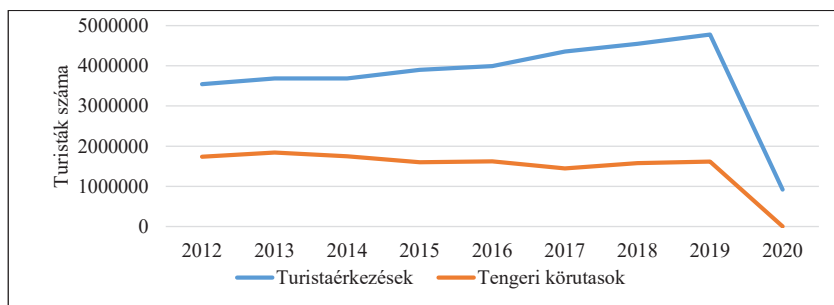

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A Kék Zászló az egyik olyan 50 országban működő önkéntes díj a strandok, a kikötők és a fenntartható hajós turizmus szereplőinek körében, melynek elnyeréséhez egy sor szigorú környezetvédelmi, oktatási, biztonsági és megközelíthetőségi kritériumnak kell megfelelni és azokat betartani (BlueFlag 2021). 2021-ben az olaszországi Kék Zászlós területek száma 497 volt. Több mint 416 olasz strand és 81 kikötő felelt meg a Kék Zászló hálózat kritériumainak. A program hatékonyan segíti elő a tengerparti turisztikai területek környezetvédelmét.

Olaszországban jelentős a tengerjáró hajók által okozott környezeti terhelés mértéke is. Amellett, hogy a hajózási ipar súlyos hatással van a környezetre, a kikötővárosoknak igen csekély előnye származik a tengerjáróhajók turistaforgalmából, mely kiemelkedően járul hozzá az overtourism jelenség erősödéséhez, a túlszűfoaltság és a szennyezés szempontjából egyaránt. A hajózási ágazatnak tulajdonított gazdasági, társadalmi és fenntarthatósági problémák által kiéleződött vita miatt a turizmusellenes tüntetők igen aktívak Spanyolországban és Olaszországban is (Coldwell 2017).

Velence városközpontjában, a lagúnákon körülbelül 62 000 lakos él, azonban az éves szinten oda látogató turisták száma elérte 4 776 000 főt 2019-ben. A több, mint 4,7 millió főből 1 617 945 fő érkezett a velencei kikötőbe, mint tengeri körutazásban résztvevő turista (10. ábra).

10. ábra

Turistaérkezések és tengeri körutazásban résztvevők száma Velencében (2012–2020)

Forrás: Saját szerkesztés Sistema Statistico Regionale 2021
és Associazione Porti Italiani 2021 alapján

A velencei turizmus túlzottan magas szintre emelkedéséről számos elismert szerző publikált tanulmányt (Richardson 2017, Seraphin et al. 2018, Michel 2000), akik egyetértenek abban, hogy a település lakossága és a turisták közötti konfliktusok mielőbbi megoldást igényelnek. A netnográfia eszközeit felhasználva a Google online keresőoldal találatai között az angol „overtourism Venice” kifejezéseke beírva 93 000 találatot adott ki a weboldal, míg a Google Scholar tudományos keresőoldal 2 230 találatot hozott fel a beírt szavakra.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Cinque Terre festői szépségű tája is vonzza a turisták tömegét, akik nem csak egyénileg szervezett kirándulások alkalmával keresik fel a helyet, de buszos túrák és a tengerjáró hajók úti céljaként is. A 4000 lakosú területre az elmúlt időszakban már évente 2,4 millió – többsége egynapos – kiránduló érkezett. A népszerű területen egy valós idejű információkat közzé tevő alkalmazás bevezetését jelentették be, mely segítségével az egyes települések turistaforgalmáról tájékozódhatnak az emberek, akik így dönthetnek arról, hogy hova látogassanak el a területen belül (Korey 2017).

A 2020-ban világméretűvé váló koronavírus járvány Olaszország társadalmát, gazdaságát, turizmusát is mélyen érintette. Az első hullám visszaszorítását követően a turisztikai szakemberek igyekeztek a turizmust biztonságosabbá tenni a hazai és nemzetközi turisták fogadására. Egy átfogó olasz felmérés eredményei (5. táblázat) szerint a legtöbben a felületek fertőtlenítését javasolták (64%), kézfertőtlenítők kihelyezését (59%), valamint a napozóágyak (62%) és a napernyők (61%) közötti nagyobb távolságot. Sokan vélekedtek úgy, hogy a strandok területén nem célszerű a rendezvények és partik megtartása (57%), a megkérdezettek fele szerint indokolt a strandokon egyszerre tartózkodó személyek számát maximalizálni, illetve a belépni kívánó látogatók testhőmérsékletének ellenőrzése (42%) is biztonságosabbá tenné a tengerparti tartózkodást.

5. táblázat. Vélemények a strandok biztonsági intézkedéseiről a koronavírus idején Olaszországban 2020-ban

Mindent fertőtleníteni kell speciális fertőtlenítőszerekkel.	64%
A napozóágyak között egy méteres biztonsági távolságot kell tartani.	62%
A napernyők között egy méteres biztonsági távolságot kell tartani.	61%
Kézfertőtlenítő adagolók felszerelése.	59%
A strandon partik/rendezvények szervezésének kerülése.	57%
A strandon csak korlátozott számú személy tartózkodhat.	50%
Testhőmérséklet ellenőrzése a strandra való belépés előtt.	42%
A strandra való belépéshez foglalási rendszer bevezetése.	38%
Korlátozott számú fürdőző beengedése a biztonsági távolságtartás érdekében.	24%
A strandon tartózkodó valamennyi személynek arcvédő maszkot kell viselnie.	10%
Plexilapok elhelyezése a napernyők között.	7%
Nem kellene intézkedéseket hozniuk.	3%

Forrás: Saját szerkesztés Stevanin 2020 alapján

A koronavírus elleni intézkedések között is megjelenő tengerparti strandokra való belépéshez szükséges előzetes helyfoglalás nem ismeretlen az Olaszországba látogató turisták számára. A túlzott mértékű turizmus megjelenésére válaszul már

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

korábban is használatos volt a belépőjegy vásárlásával összekötött létszám maximalizálása a szardíniai La Pelosa strandon (Coffey 2019). A kis partszakaszon így igyekeznek a naponta érkező látogatók számát 1500 főben maximalizálni, hogy a környezetben tett károk mértékét enyhíteni tudják, s a belépőjegyekből származó bevételt a természet megóvására tudják fordítani. A strandon szigorú szabályok tiltják, hogy a nyaralók törölközőt vagy strandtáskát vigyenek magukkal a partra, így elkerülve, hogy homokot vigyenek magukkal szándékosan vagy akár véletlenül. A szigorítás indoka, hogy a látogatók előszeretettel gondolnak a homokra, kagylókra szuvenírként. 2021-ben a lezárások és a szigorú szabályozások ellenére Szardínia szigetén körülbelül 6 tonna homokot vittek el a turisták a partokról (Thackray 2021). A Szardínia északi részén található Budelli sziget rózsaszín homokja már évekkel ezelőtt áldozatul esett a jelenségnek, így azt a turisták elől teljesen elzárták, a természetvédelemnek tartják fent. A példák alapján egyértelműen megállapítható, hogy a turizmus negatív hatásainak menedzselése szükségessé teszi a kormányzati szintű hosszú távú stratégiaalkotást, valamint annak részeként a helyi hatóságok beavatkozását a kritikus esetekben (Vargáné Csobán – Bauerné Gáthy 2009).

További európai tengerpartok

Európán belül nem csak a leglátogatottabb országok vagy a leghosszabb tengerparti szakasszal rendelkező országok lehetnek kitéve a túlzott turizmus – overtourism – hatásainak. Számos országban található olyan tengerparti desztinációk, melyek esetében jelentősen érzékelhetők a túlzott mértékű turizmus által okozott negatívumok.

Egy 2012-es horvátországi felmérés az ország szálláshely kínálatát vizsgálta, mely során kiderült, hogy a tengerparti szálláshelyek az összes vendégágy 95%-át teszik ki (Europa.eu 2014). A tengerparti Dubrovnik városa a 2010-es évben 606 000 ezer turistát számlált, majd 2019-ben 1 440 000 látogatót fogadott (Croatian National Tourist Board 2021). A város esetében rendszeresek a konfliktusok a helyi lakosság és az oda érkező turisták között, melyre esetleges megoldást kínálhat a várostervezés reformja (Panayiotopoulos – Pisano 2019)

Görögország számos szigete is szenved a turisták túlzott tömegének jelenlététől. A lélegzetelállító naplementéje által híressé vált Santorini 2010-ben 181 746 fő turistát fogadott repülőterén, 2019-re ez a szám már 519 999 volt (Institute of the Association of Greek Tourist Enterprises 2021). Ezen túl számolni kell a szigeten a tengeri hajóutakon résztvevő látogatók jelenlétével is, akik all inclusive ellátásban részesülnek a tengerjáró hajón, így a szigeten való költségük igen alacsony. Becslések szerint a nyári szezonban naponta több mint 12 000 utas érkezik a sétahajókról (Bellos 2017). A szigeten nem csak a zsúfoltság okoz gondot, de komoly problémák merültek fel a turizmus és a földhasználat terén, ami a területrendezési és tájvédelmi intézkedések hiányából adódhat (Sarantakou – Terkenli 2019).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Összegzés

A turizmusnak régóta ismertek az előnyei mellett az árnyoldalai is, mint a környezetre és a társadalomra rótt terhek. A tanulmány fókuszában a túlzott mértékű turizmus által érintett tengerparti helyszínek feltérképezése áll Európa déli részén. A vizsgálat középpontjába azok az országok kerültek, melyek a legtöbb nemzetközi turistát fogadták Európában 2019-ben. Ezek az országok mind részt vesznek a 3S turizmusban (sea, sand, sun – tenger, homok, napfény), melynek központi eleme a napsütötte homokos tengerpart, ami a világon hatalmas turistaáradatot vonz.

Franciaország, Spanyolország és Olaszország tengerpartjainak turizmusát különféle nemzetközi adatbázisok információit összegezve mutattam be, amivel biztosítottam a megfelelő háttérrel a konkrét desztinációk eseteinek elemzéséhez. A három ország idegenforgalma között sok a hasonlóság, többek között a túlzott mértékű turizmus által érintett tengerpartok gyakorisága is. Mindhárom ország esetében bemutatásra kerültek olyan strandok és partszakaszok, melyeket más szerzők az overtourism jelenséggel érintettnek tartanak. Az általuk publikált szócikkek eredményei nagyban segítettek munkámat a tengerparti turizmus átfogó elemzésében.

Végezetül röviden bemutattam néhány további desztinációt (Dubrovnik, Santorini), amelyek nem kerültek bele a szélesebb körű vizsgálatba, azonban rendelkeznek a turizmus negatív hatásaival sújtott tengerparttal. Fontos megjegyezni, hogy az overtourism jelenség nem csak a legtöbb nemzetközi turistát fogadó országokat, városokat érinti. Leggyakrabban azok a települések kerülnek ebbe a helyzetbe, ahol a turisták által kedvelt turisztikai termékek és attrakciók közül többféle is megtalálható egyszerre. Számos ilyen kombináció közül érdemes megemlíteni például a napsütötte tengerpart és a kulturális értékekkel rendelkező óváros vagy a kiemelkedő szórakozási lehetőségek meglétét.

A tanulmányban három európai ország került kiemelésre, mind a három jelentős tengerparti turisztikai desztináció, s mind a három úti cél rendelkezik a túlzott mértékű turizmus által érintett helyszínekkel. A 6. táblázatban összefoglaltam a vizsgált három európai ország néhány fontosabb adatát és turisztikai teljesítményét.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

6. táblázat. A vizsgált három ország kiemelt adatai (2019)

	Franciaország	Olaszország	Spanyolország
Népesség (millió fő)	66,98	60,42	46,8
Népsűrűség (fő/km ²)	121	200	92
Terület (km ²)	551,5	302,1	506
Tengerpart hossza (km)	4 853	7 600	4 964
Turizmus teljes GDP-hez való hozzájárulásának aránya (%)	8,5	13,1	14,1
Összes vendégéjszakaszám (ezer)	135 317	220 663	299 092
Egy lakosra jutó vendégéjszakaszám	2,02	3,65	6,39
Nemzetközi turistaszám (millió fő)	89,4	64,5	83,5
Egy lakosra jutó nemzetközi turista (fő)	1,33	1,07	1,78
Egy km ² -re jutó nemzetközi turista (fő)	162 103	213 505	165 020
Egy tengerparti km-re jutó nemzetközi turista (fő)	18 422	8 487	16 821

Forrás: Saját összeállítás a felhasznált források alapján, 2022

Az országok területét tekintve Olaszország jóval kisebb, mint Franciaország vagy Spanyolország, s egy km²-re jutó nemzetközi turisták száma Olaszországban volt a legmagasabb (213 505 fő) a 2019-es adatokat figyelembevéve (Franciaország: 162 103 fő; Spanyolország: 165 020 fő). Spanyolország népessége jelentősen alacsonyabb a másik két vizsgált országnál, azonban ebben az országban volt a legmagasabb az összes vendégéjszakaszám, így az egy lakosra jutó vendégéjszakaszám is kiemelkedően magas volt (6,39) 2019-ben Spanyolországban (Franciaországban: 2,02; Olaszországban: 3,65). A három európai úti cél közül Olaszország rendelkezik a leghosszabb tengerparttal, így a tengerparti turisták nagyobb területen oszlanak el. Olaszországban volt 2019-ben a legalacsonyabb (8487 fő) az egy tengerparti km-re jutó nemzetközi turisták száma (Franciaország: 18 422 fő; Spanyolország: 16 821 fő). Fontos azonban megjegyezni, hogy nem minden nemzetközi turista látogat el az adott ország tengerpartjára. Az egy lakosra jutó nemzetközi turisták száma mindhárom kiemelt európai országban 1 és 2 közé tehető (Franciaország: 1,33; Olaszország: 1,07; Spanyolország: 1,78).

Az overtourism jelenség előfordulása a népszerű európai tengerpartokon igen gyakori, melyet egyes desztinációk különböző intézkedések bevezetésével igyekeznek fékezni. Úgy vélem, a fenntartható turizmus térhódításának elősegítése érdekében a túlzott mértékű turizmussal érdemes foglalkozni, s további vizsgálatokat szükséges végezni primer és szekunder adatok felhasználásával egyaránt.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Irodalom

- Alonso-Almeida, M. D. M. – Borrajo-Millán, F. – Yi, L. (2019): Are social media data pushing overtourism? The case of Barcelona and Chinese tourists. *Sustainability*, 11(12): 3356., 1–17. <https://doi.org/10.3390/su11123356>
- Associazione Porti Italiani (2021): Annual number of cruise passengers transiting, embarking, and disembarking in the port of Venice in Italy from 2012 to 2020. In: Statista. <https://www.statista.com/statistics/944494/number-of-cruise-passengers-in-the-venezia-port-in-italy/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 28.)
- Banca d'Italia (2020): Indagine sul turismo internazionale. https://www.bancaditalia.it/pubblicazioni/indagine-turismo-internazionale/2020-indagine-turismo-internazionale/statistiche_ITI_05062020.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 11. 16.)
- Bellos, I. (2017): Growing Cruise Tourism Testing Santorini's Limits. Greece is. <https://www.greece-is.com/news/growing-cruise-tourism-testing-santorinis-limits/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 23.)
- BlueFlag (2021): Blue Flag. Foundation for Environmental Education. <https://www.blueflag.global/all-bf-sites/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 23.)
- Bourliataux-Lajoinie, S. – Dosquet, F. – del Olmo Arriaga, J. L. (2019): The dark side of digital technology to overtourism: the case of Barcelona. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 11(5): 582–593. <https://doi.org/10.1108/WHATT-06-2019-0041>
- Canalís, X. (2016): Ranking big data de costas e islas españolas. https://www.hostel-tur.com/115329_ranking-big-data-costas-islas-espanolas.html (Utolsó letöltés: 2021. 11. 08.)
- CIA- The World Factbook (2021): Field Listing – Coastline. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/coastline/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 16.)
- Coffey, H. (2019): One of Europe's most popular beaches to start charging for entry. Independent. <https://www.independent.co.uk/travel/news-and-advice/sardinia-la-pelosa-beach-charge-entry-italy-tourists-overcrowding-a9202601.html> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 25.)
- Coldwell, W. (2017): First Venice and Barcelona: now anti-tourism marches spread across Europe. *The Guardian*. www.theguardian.com/travel/2017/aug/10/anti-tourism-marches-spread-across-europe-venice-barcelona (Utolsó letöltés: 2021. 08. 09.)
- Croatian National Tourist Board (2021): Number of overnight tourist arrivals in Dubrovnik, Croatia from 2011 to 2020. In Statista. <https://www.statista.com/statistics/886613/dubrovnik-tourist-arrivals/> (Utolsó letöltés: 2021. 12. 02.)
- Direction Générale des Entreprises (2019): Most visited monuments, cultural and recreational sites along French coastlines in 2017, by number of visitors. In:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Statista. <https://www.statista.com/statistics/1126124/tourist-attractions-coast-france/> (Utolsó letöltés: 2021. 12. 02.)
- Europa.eu (2014): Bedplaces in coastal and non-coastal areas, Croatia, 2012 (%). [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Bedplaces_in_coastal_and_non-coastal_areas,_Croatia,_2012_\(%25\).png#file](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Bedplaces_in_coastal_and_non-coastal_areas,_Croatia,_2012_(%25).png#file) (Utolsó letöltés: 2021. 12. 01.)
- Europa.eu (2021): Nights spent in tourist accommodation relative to total area, 2019. <https://ec.europa.eu/statistical-atlas/viewer/?ch=C02,ECO,C10&mids=BKGC-NT,C10M04,CNTOVL&o=1,1,0.7¢er=50.94533,12.90035,3&lci=C10M04&#> (Utolsó letöltés: 2021. 12. 06.)
- European Commission (2014): A European Strategy for more Growth and Jobs in Coastal and Maritime Tourism. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 20.2.2014 COM (2014) 86., 1–11.
- Foffano, G. (2021): Waze s'associe avec la Région Sud pour contrôler les afflux de touristes. Siecle Digital. <https://siecledigital.fr/2021/06/03/waze-region-sud-controle-afflux-touristes/> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 13.)
- Goodwin, H. (2017): The challenge of overtourism. Responsible tourism partnership, 4, 1–19.
- INE (2020a): Number of international tourists staying in hotels in major coastal destinations in Spain in 2019 (in 1,000s). Instituto Nacional de Estadística. In: Statista. <https://www.statista.com/statistics/772745/international-tourists-in-hotels-in-major-coastal-destinations-in-spain/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 22.)
- INE (2020b): Annual bed occupancy rate in hotels in Spain's major coastal destinations in 2019. Instituto Nacional de Estadística. In: Statista. <https://www.statista.com/statistics/773024/annual-hotel-bed-occupancy-rate-in-major-coastal-destinations-spain/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 22.)
- Insee (2019a): Number of overnight stays in coastal areas in France in summer from 2015 to 2019 (in millions). In: Statista. <https://www.statista.com/statistics/1125757/france-coast-overnight-stays-summer-timeline/> (Utolsó letöltés: 2021. 12. 01.)
- Insee (2019b): Number of overnight stays in France in summer 2019, by coast (in millions). In: Statista. <https://www.statista.com/statistics/1125624/france-coast-overnight-stays-summer/> (Utolsó letöltés: 2021. 12. 01.)
- Institute of the Association of Greek Tourist Enterprises (2021): Number of international air arrivals on the Greek island of Santorini from 2010 to 2020. In: Statista. <https://www.statista.com/statistics/880883/santorini-international-air-arrivals/> (Utolsó letöltés: 2021. 12. 02.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Korey, A. (2017): How Cinque Terre Is Handling the Pressure of Being on Every Traveler's Bucket List. *Travel + Leisure*. <https://www.travelandleisure.com/trip-ideas/cinque-terre-tourist-overflow> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 25.)
- KSH (2019): 7.1. Terület, népesség, 2019. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_int001.html (Utolsó letöltés: 2021. 10. 22.)
- Lengyel M. (2004): A turizmus általános elmélete. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző. Budapest. ISBN: 9789636372378
- Le Parc national des Calanques (2021): Le Parc national des Calanques. Plages et baignade. Se baigner dans les Calanques. <http://www.calanques-parcnational.fr/fr/plages-et-baignade-se-baigner-dans-les-calanques-de-marseille-cassis-la-ciotat> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 13.)
- Michalkó G. (2007): A turizmuselmélet alapjai. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár. ISBN: 978-963-9558-76-2
- Michel, F. (2000): Des hôtes et des autres. *Tourisme et altérité*. *Revue Espaces*, 171, 4–21.
- Mihalic, T. (2020): Conceptualising overtourism: A sustainability approach. *Annals of Tourism Research*, 84, 103025., 1–12.
- Milano, C. – Cheer, J. M. – Novelli, M. (2018): Overtourism: A growing global problem. *The Conversation*, 18, 1–5.
- Navarro-Ruiz, S. – Casado-Díaz, A.B. – Ivars-Baidal, J. (2020): Cruise tourism: the role of shore excursions in the overcrowding of cities. *International Journal of Tourism Cities*, 6(1): 197–214. <https://doi.org/10.1108/IJTC-04-2018-0029>
- Noack, R. (2021): As tourists return to Europe, some top destinations want fewer of them. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/europe/overtourism-europe-pandemic-travel/2021/07/01/ae3c35a8-d8df-11eb-8c87-ad6f27918c78_story.html (Utolsó letöltés: 2021. 10. 13.)
- Panayiotopoulos, A. – Pisano, C. (2019): Overtourism dystopias and socialist utopias: Towards an urban armature for Dubrovnik. *Tourism Planning & Development*, 16(4): 393–410. <https://doi.org/10.1080/21568316.2019.1569123>
- Peeters, P. – Gössling, S. – Klijs, J. – Milano, C. – Novelli, M. – Dijkmans, C. – Eijgelaar, E. – Hartman, S. – Heslinga, J. – Isaac, R. – Mitas, O. – Moretti, S. – Nawijn, J. – Papp B. – Postma, A. (2021): Research for TRAN Committee - Overtourism: impact and possible policy responses, European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels., 1–260.
- Rapporto Spiagge (2021): Rapporto Spiagge 2021. La situazione ed i cambiamenti in corso nelle aree costiere italiane. <https://www.legambiente.it/wp-content/uploads/2021/07/Rapporto-Spiagge-2021.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 11.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Rátz T. (1999): A turizmus társadalmi-kulturális hatásai (Doctoral dissertation, Budapesti Corvinus Egyetem)
- Richardson, D. (2017): Europe suffering the strain of tourism. <https://www.ttgmedia.com/wtm/wtm-news/wtm-2017-europe-suffering-the-strain-of-tourism-12206>. (Utolsó letöltés: 2021. 09. 12.)
- Sarantakou, E. – Terkenli, T. S. (2019): Non-institutionalized forms of tourism accommodation and overtourism impacts on the landscape: The case of Santorini, Greece. *Tourism Planning & Development*, 16(4): 411–433. <https://doi.org/10.1080/21568316.2019.1569122>
- Seraphin, H. – Sheeran, P. – Pilato, M. (2018): Over-tourism and the fall of Venice as a destination. *Journal of Destination Marketing & Management* 9., 374–376. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2018.01.011>
- Sistema Statistico Regionale (2021): Number of international tourist arrivals in the Italian municipality of Venice from 2011 to 2020 (in 1,000s). In: Statista. <https://www.statista.com/statistics/732572/international-tourist-arrivals-in-venice-italy/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 28.)
- Staff, R. (2013): Tourists dismayed at shutdown of U.S. D-Days site in Normandy. Reuters. [reuters.com/article/us-usa-shutdown-france-idINBRE9930FB20131004](https://www.reuters.com/article/us-usa-shutdown-france-idINBRE9930FB20131004) (Utolsó letöltés: 2021. 11. 12.)
- Statista (2021a): <https://www.statista.com/statistics/1228395/travel-and-tourism-share-of-gdp-in-the-eu-by-country/> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 01.)
- Statista (2021b): European countries with the largest number of international tourist arrivals in 2019 (in millions). <https://www.statista.com/statistics/261729/countries-in-europe-ranked-by-international-tourist-arrivals/> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 24.)
- Statista (2021c): Travel and tourism in Europe. International tourism receipts in Europe in 2018 and 2019 (in billion U.S. dollars), by region. <https://www.statista.com/study/26747/tourism-in-europe-statista-dossier/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 26.)
- Stevanin, E. (2020): Le misure di sicurezza per le vacanze estive. YouGov. <https://it.yougov.com/news/2020/06/23/le-misure-di-sicurezza-le-vacanze-estive/> (Utolsó letöltés: 2021. 12. 01.)
- Stille, A. (2014): The Massive and Controversial Attempt to Preserve One of the World's Most Iconic Islands. <https://www.smithsonianmag.com/travel/massive-controversial-attempt-preserve-one-worlds-most-iconic-islands-180951441/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 12.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Thackray, L. (2021): Tourists steal six ,tonnes’ of sand from Sardinia’s beaches. <https://www.independent.co.uk/travel/news-and-advice/sardinia-tourists-steal-sand-italy-b1905957.html> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 25.)
- The Local (2017): Has Mont Saint-Michel become an overcrowded tourist trap?. <https://www.thelocal.fr/20171219/has-mont-saint-michel-become-a-tourist-trap/> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 12.)
- UNWTO (2018): Overtourism? Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions: Executive Summary. UNWTO, Madrid, Spain., 34–39.
- UNWTO (2021): Inbound Tourism Dashboard, Accommodation, Hotels and similars overnights. <https://www.unwto.org/statistic/basic-tourism-statistics> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 16.)
- Vargáné Csobán K. – Bauerné Gáthy A. (2009): Long-term government responses to sustainable tourism development: principles and strategies. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 3(3–4): 89–92. <https://doi.org/10.19041/APSTRACT/2009/3-4/19>
- Vargáné Csobán K. (2005): The Assessment of Sustainable Tourism. *Acta Agraria Debreceniensis*, (16): 414–421. <https://doi.org/10.34101/actaagrar/16/3347>
- Vega, P. (2020): La lista de las 10 playas más populares de España en Instagram. *ELEconomista*. <https://www.eleconomista.es/status/noticias/10683962/07/20/Las-lista-de-las-10-playas-mas-populares-de-Espana-en-Instagram.html> (Utolsó letöltés: 2021. 11. 08.)
- WTTC (2022): Economic Impact Reports. <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact> (Utolsó letöltés: 2022. 07. 04.)

A „Zöld finanszírozáson” túl – A tőkepiac fenntarthatósági vonatkozásai¹

DOMBI MIHÁLY² – KARCAGI-KOVÁTS ANDREA³ –
HARAZIN PIROSKA⁴

ABSZTRAKT

A fenntarthatósági átmenet legnagyobb gátja a tőkefelhalmozás jelenlegi folyamata. A civilizáció fejlődésének szakaszait elemezve beláthatjuk, hogy a tőke szerepe elvitathatatlan az életszínvonal emelkedésében, hiszen ezen keresztül jelennek meg az innovációk életünk minden területén. Cikkünkben bemutatjuk ugyanakkor, hogy mind pénzügyi mind fizikai értelemben a felhalmozási folyamat domináns részének feltételezhetően napjainkban nincs ilyen hatása, vagy az aránytalanul alacsony a környezeti károkhoz viszonyítva. A fenntarthatóság érdekében a közeljövőben tehát olyan beruházási környezet kialakítására lenne szükségünk, mellyel megtarthatjuk a tőkefelhalmozás pozitív társadalmi hozadékát az anyagi szolgáltatások bővülésén keresztül, miközben az anyagállományok gyarapodását jelentősen fékezni tudjuk, hiszen a környezetterhelés legfőképpen az állomány-gyarapodáshoz köthető. Cikkünkben azt mutatjuk be és hasonlítjuk össze, hogyan értelmezhető a megtakarítások és a tőke hozadéka a társadalmi-gazdasági rendszer két dimenziójában, tehát pénzügyi és fizikai értelemben, lerántva ezzel a leplet a tőkepiaci folyamatok fenntarthatóságban betöltött valódi szerepéről – a hangzatos finanszírozási köntösön túl.

KULCSSZAVAK: fenntarthatóság, tőkepiac, beruházások, megtakarítások, anyagállományok, állomány-gyarapodás

ABSTRACT

Beyond „Green finance” – Sustainability aspects of capital markets

The accumulation of capital constitutes an enormous obstacle to the sustainability transition. The role of the capital throughout the whole evolutionary process of civilization is undoubtedly

¹ A kutatás a „A gazdasági növekedés és a természeti erőforrások felhasználásának szétválasztása – középpontban az anyagállományok” című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH (K-135907) támogatásával valósult meg.

² Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtan és Világgazdaságtan Intézet Környezetgazdaságtan Tanszék, e-mail: dombi.mihaly@econ.unideb.hu

³ Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtan és Világgazdaságtan Intézet Környezetgazdaságtan Tanszék, e-mail: karcagi-kovats.andrea@econ.unideb.hu

⁴ Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtan és Világgazdaságtan Intézet Környezetgazdaságtan Tanszék, e-mail: harazin.piroska@econ.unideb.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

impressive, as it has continuously delivered innovations in our everyday lives. Nevertheless, as we argue in our study, a dominant part of capital accumulation has not fulfilled this function in monetary and material terms as well recently; or performs at a low efficiency concerning the ecological damage generated. Sustainability calls thus for an investment environment in the near future that allows for the social benefits of capital accumulation through the expansion of the material services delivered, limiting the accumulation of material stocks, resulting in significant adverse environmental impacts remarkably in the same time. We will introduce and compare the gains of savings and capital accumulation considering the monetary and the material dimensions of our socio-economic system, unveiling the relevance of the capital market in sustainability transition in this way, beyond green finance.

KEYWORDS: *sustainability, capital market, investments, savings, material stock, stock accumulation*

Bevezetés

Korunkra az ökológiai krízis számos válságtünete, köztük a klímaváltozás égetően sürgetővé tette az ember és természet viszonyának gyökeres újragondolását. A klímaváltozás káros hatásainak és gazdasági kárainak minimalizálása, aminek érdekében az ipari forradalom előttihez képest 1,5 Celsius fokban kellene maximálnunk az átlaghőmérséklet növekedését (IPCC 2022), az üvegházhatású gázok éves szinten 7% körüli csökkentését követelné meg (Friedlingstein et al. 2020, Tokarska – Matthews 2021). Az utolsó pillanatokban vagyunk tehát, hogy elkerüljük a legrosszabb forgatókönyveket. Mindezt jól szemlélteti a túllövés napja, mely azt a napot jelzi, amikor az emberiség az adott évben újratermelődő természeti erőforrásokat már felélte. Ez a nap globálisan 1971-ben még december végére esett, tavaly viszont már július 29-én eljött.⁵ Mind a döntéshozóknak, mind a közvéleménynek fel kell ismernie azt, hogy az erőforrásainkat gyors ütemben felélő és a Föld hulladék asszimilációs képességét messze meghaladó mértékben terhelő társadalmi-gazdasági rendszer kisebb „kiigazításaival” nem érhető el a klímacél. A status quo és a zöld növekedési pályák nem felelnek meg a fenti követelményeknek, gyökeres változásra van szükségünk (Hickel – Kallis 2019, Hartley et al. 2020, Gabnai 2021).

Mint minden iparág, a pénzügyi rendszer egyes szereplői is a fenntarthatóság irányába fordultak, egyre több szó esik „zöld befektetésekről”, „fenntartható” tőkealapokról és más hasonló, főleg a fenntarthatósági átmenet technológiai oldalát finanszírozó eszközökről. Cikkünkben azt mutatjuk be és hasonlítjuk össze, hogyan értelmezhető a megtakarítások és a tőke hozadéka a társadalmi-gazdasági rendszer két dimenziójában, tehát pénzügyi és fizikai értelemben, lerántva ezzel a leplet a tőkepiaci folyamatok fenntarthatóságban betöltött valódi szerepéről – a hangzatos finanszírozási köntösön túl.

⁵ <https://kovet.hu/ma-van-a-magyar-tulloves-napja-2021-junius-8/>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Tőkepiac – pénzügyi és fizikai dimenziók

A gazdaságunk termelési és pénzügyi jelenségeinek leírására is folyamat- és állománytípusú változókat használunk (Karcagi-Kováts – Kuti 2012). Mindez jól tükrözi gazdasági szempontból a tőke és más, folyó felhasználású termelési tényezők közötti funkcionális különbséget: a tőke állomány, mely több termelési ciklus során szolgálja a gazdasági rendszert. Kicsit tágabb perspektívában, a tőke mint állomány és a beruházások mint folyamat jelentik a termelési és fogyasztási folyamat infrastruktúráját, annak különböző megjelenési formájában – a szoftverektől a lakóingatlanokig. Társadalmi szempontból számtalan nélkülözhetetlen szolgáltatást biztosítanak a fizikai tőkeelemek, ilyenek például a lakhatás, a társadalmi kapcsolatok, kulturális szolgáltatások, az oktatás vagy éppen a gyógyítás helyszínei.

A gazdasági monetáris indikátorok mintegy tükörképeként elemezhető a gazdaság fizikai dimenziója is. Ebben az értelemben a tőke a társadalom számára rendelkezésre álló felhalmozott anyag, illetve az abba „beépített”, ezek által gerjesztett környezeti hatások, például szén-dioxid emisszió; a beruházások pedig a természeti erőforrások azon részét képviselik, melyek ezen állomány felépítését szolgálják, beleértve a felhalmozási folyamattal felmerülő emissziókat és más környezetterhelést. A továbbiakban a tőke fizikai dimenzióját anyagállományoknak, a beruházásokat pedig állomány-gyarapodásnak (Szabó – Pomázi, 2006) nevezzük.

A piacgazdaság egyik alapvető építőeleme a tőke. Mint látni fogjuk, minden technológiai fejlődés ellenére, továbbra is a munka a gazdasági rendszer legjelentősebb erőforrása gazdasági szempontból, ugyanakkor a természeti környezetünkre kifejtett hatásai a tőkének – mint esszenciális erőforrásnak – sokkal jelentősebbek. Monetárisan a tőkejövedelmek az összes jövedelem mintegy egy-harmadára tehetők globálisan (Koh et al. 2020, Piketty 2015), míg a Világbank adatai szerint a beruházások, tehát a tőkeelemek létrehozására szánt jövedelmi hányad a GDP egynegyedére tehető. Ezzel szemben az emberiség által kitermelt és megmozgatott természeti erőforrások többségét, 61%-át építjük be a gazdasági rendszerbe (Circle Economy 2022, Lengyel et al. 2021), ami arra utal, hogy pénzügyi értelemben a beruházások az összes pénzáram sokkal kisebb részét kötik le, mint amennyit az állomány-gyarapodás igényel az összes megmozgatott anyagból a fizikai dimenzióban. A pénzügyi arányok hosszú távon stabilnak tekinthetők, a fizikai felhalmozás aránya változó: a 20. század elején még csak 20% volt, és meglehetősen gyors felfutást figyelhetünk meg az elmúlt pár évtizedben (Krausmann et al. 2017).

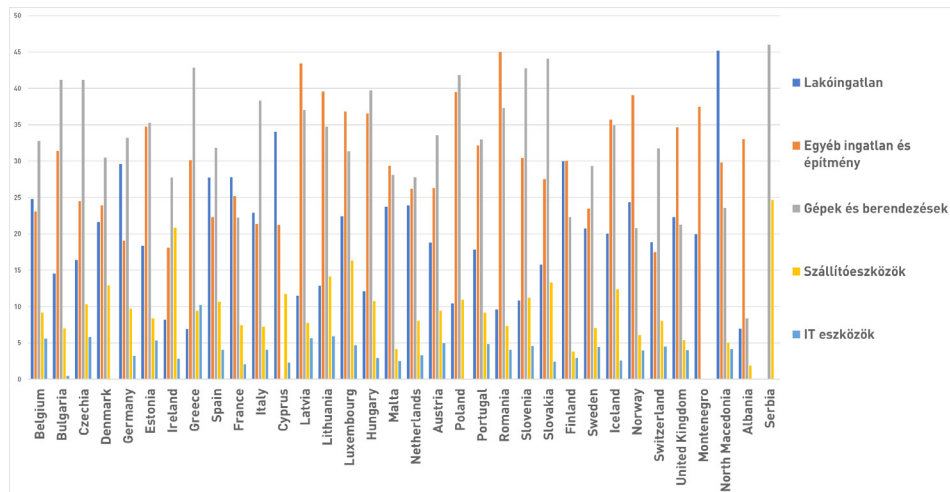
Egyrészt tehát a tőkejövedelmek aránya nagyobb a jövedelemben, mint amennyit évről évre ennek fenntartása és ezek fejlesztésére érdekében áldozni szükséges (bruttó beruházások), másrészt e jövedelem fenntartása a természeti erőforrásaink mára közel két-harmadát leköti. Az üvegházhatású gázok kibocsátásának közel 80%-a a különböző bányászati, gyártási és energiaátalakítási folyamatok során keletkezik, ami elengedhetetlen következménye a tőkeeszközök felépítésének és mű-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

ködtetésének. Ráadásul az anyagállományokat felépítő erőforrásokra sokszor bőségesen rendelkezésre álló, olcsó nyersanyagként gondolunk (például homok, sóder, cement), pedig az ellátási láncuk számos társadalmi és környezeti konfliktussal, illetve fizikai készlethiánnyal terhelt (Torres et al. 2017, Bendixen et al. 2019). Mindezek alapján a fenntarthatósági átmenet központi kérdése e folyamat átalakítása lesz.

1. ábra. Egyes európai országok beruházásainak pénzügyi szerkezete 2018-ban (%)

Forrás: Eurostat, https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_10_a64_p5&lang=en

Egyes országok monetáris tőkeszerkezetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a rendelkezésre álló tőkeeszközök értékét tekintve domináns részük az épületek és gépek kategóriába sorolható. Az EU KLEMS adatbázis alapján az ingatlanok az összes létező tőke 75-80%-át adták 2015-ben, országonként eltérő arányban megosztva ezt lakó-, illetve egyéb ingatlanok között. A gépek, járművek és berendezések értéke az összes tőke 12-15%-a volt, és mindössze a fennmaradó pár százalék tekinthető IT infrastruktúrának. A 1. ábrán megfigyelhető beruházási arányok pedig azt sugallják, hogy ezek az arányok várhatóan nem változnak: a digitalizáció 21. századi szintjén is a teljes bruttó beruházás legfeljebb öt százaléka szolgálja az IT eszközök bővítését.

Mindezek alapján a tőkejövedelmek forrása továbbra is a nagy tégirényű, jelentős természeti erőforrásokat megmozgató épített környezet, illetve az ennek logisztikai és egyéb ellátását végző géppark. A fizikai dimenziót vizsgálva a kép még egyoldalúbb: egyes tőkeeszközök, mint például a szoftverek és adatbázisok szinte egyáltalán nem igényelnek természeti erőforrásokat felépítésükhöz, az épületek és gépek

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

nagyon is. Az eddigi mérések alapján elmondhatjuk, hogy az anyagállományok és az állománygyarapodás esetében az építőipar elsődleges ásványi alapanyagai (kő, homok, aszfalt, cement) 90% feletti részesedést képviselnek (Krausmann et al. 2017, Circle Economy 2022).

TÁRSADALMI SZEREPEK A TŐKEPIACON

Az eddigiekben megismertük a tőke megjelenési formáit fizikai és pénzügyi megközelítésben, és megvizsgáltuk, mely tőkeelemek a legjelentősebbek értéküket, illetve természeti erőforrás-igényüket tekintve. Most bemutatjuk, hogy az egyes társadalmi csoportok milyen módon kerülnek kölcsönhatásba ezekkel a tőkeelemekkel a tőkepiacon. Egyrészt, felmerül a kérdés, hogy vajon milyen arányban fedezik a társadalom beruházásait (így állománygyarapodását is) a saját megtakarításaik, és milyen arányban kell mások megtakarításait igénybe vennünk a tőke növeléséhez?

Magyarországon a háztartások nettó finanszírozási képessége (megtakarítása) az elmúlt évtizedben +4 és +8% között mozgott a GDP arányában, a vállalatok megtakarításai viszont 2016 után negatív tartományba fordultak át. A háztartások megtakarításait a vállalkozások mellett főként az állam szívja fel, 2014 és 2020 között minden évben 1500-2500 milliárd forint közötti értékben (MNB 2021).

Tekintsünk most át a tőkepiac másik oldalára. Az 1. táblázat alapján elmondhatjuk, hogy a társadalom egy része valóban saját állománygyarapodási céljait a saját, rendelkezésre álló erőforrásaiból finanszírozza. Az elmúlt bő évtizedben az új lakások értéke folyamatosan, jelentősen meghaladta a felvett új lakáshitelek értékét. Ez egyrészt még így is felülbecsült arány, hiszen a lakáshitelek egy része használt ingatlanok vásárlását finanszírozza, másrészt viszont az utóbbi egy év adatait árnyalja a Babaváró hitel bevezetése (2. ábra), melynek egy része bizonyosan, egy felmérés⁶ szerint közel fele, lakáscélú beruházást fedez. A vállalati beruházások hitelből történő finanszírozása látszólag alacsonyabb, de láttuk az imént, hogy a vállalati szektor megtakarítása negatív. Az ellentmondás úgy oldható fel, hogy a vállalatok beruházásaihoz az EU-s források jelentősen hozzájárulnak. A támogatási szerződés (Miniszterelnökség 2014) és a tervezési árfolyam alapján (350) csak a GINOP keretében nyújtott támogatások a 2014–2020 közötti beruházások értékének 30%-át fedezik. A vállalati beruházások fennmaradó körülbelül egyharmadának további forrása pedig jelentős részben a tőkebevonás egyéb eszközei lehetnek, például részvénykibocsátás, tulajdonosok bevonása.

⁶ <https://www.portfolio.hu/bank/20200723/a-babavaro-hitelek-első-eve-kik-veszik-fel-es-mire-kol-tik-441990>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

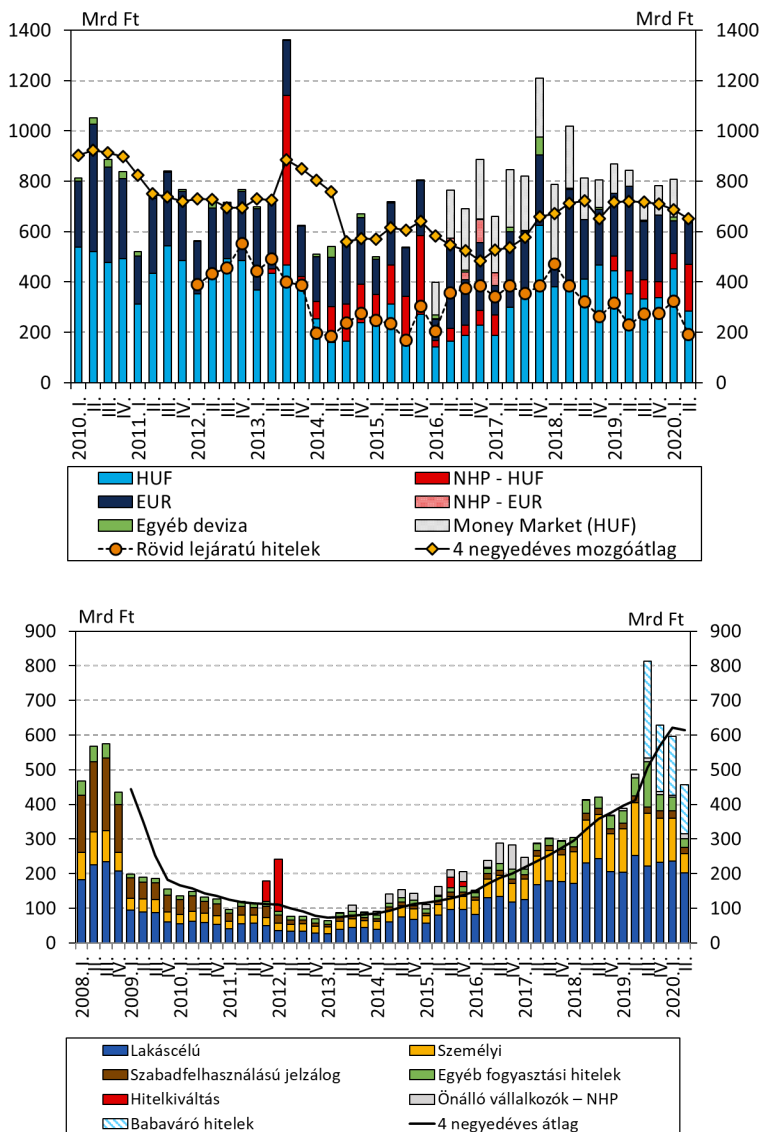
1. táblázat

A lakáscélú és vállalati hitelek aránya a beruházásokban

	Lakáshitelek/ lakásberuházások	Vállalati hitelek/ vállalati beruházások
2008	0,77	0,43
2009	0,30	0,36
2010	0,27	0,35
2011	0,32	0,29
2012	0,23	0,12
2013	0,27	0,14
2014	0,38	0,11
2015	0,43	0,19
2016	0,54	0,17
2017	0,61	0,14
2018	0,66	0,14
2019	0,60	0,43
2020	0,47	0,36

Forrás: Magyar Nemzeti Bank (2021), Központi Statisztikai Hivatal (2021)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

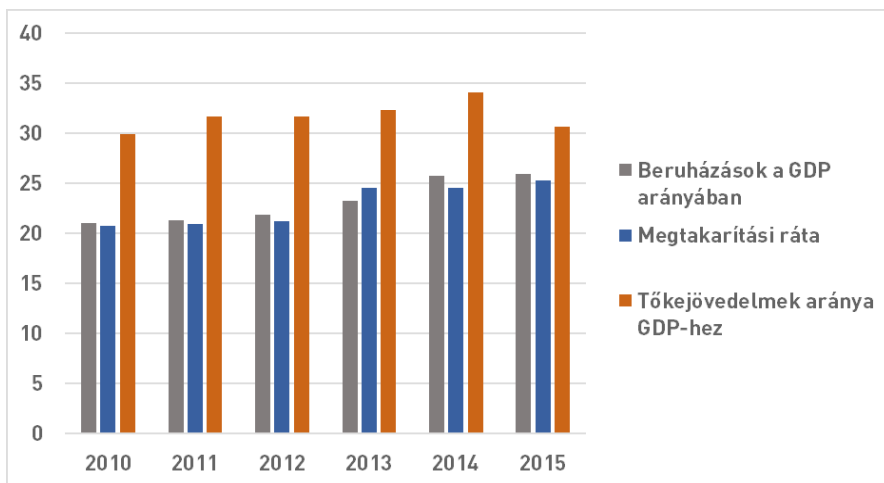
2. ábra. Új vállalati (fent) és lakossági (lent) hitelállomány negyedévenként, Magyarországon
Forrás: Magyar Nemzeti Bank (2021)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

Az itt leírt hazai helyzetképet figyelembe véve tehát a háztartások megtakarításai lehetővé teszik a lakásállomány bővülésének, a vállalatok beruházásainak, sőt, még az állami költségvetés hiányának részleges finanszírozását is. A felsorolt három szektor szereplőinek nagy része viszont ezért kamat, osztalék, lízingdíj, vagy bérleti díj formában közvetlenül, vagy a pénzügyi közvetítőrendszeren keresztül tőkejövedelemhez juttatja a megtakarításokkal rendelkező háztartásokat.

Elemezve a magyar adatokat megállapíthatjuk, hogy hazánkra is érvényes a korábban bemutatott globális jelenség, miszerint a tőkejövedelmek⁷ meghaladják a beruházásokat (3. ábra). A megtakarítások jelentik a beruházások során beépítésre kerülő tőke kínálatát, a hitelezési és más tőkejuttatási folyamatok jövedelme azonban a tőkepiaci tranzakciók (megtakarítások és beruházások) értékét jelentősen meghaladja.

3. ábra. Egyes tőkepiaci mutatók alakulása Magyarországon

Forrás: Saját szerkesztés, EORA, Világbank, Penn World Table adatai alapján

Elemzésünk nem tér ki a tőkepiac nemzetközi vonatkozásaira. Feltételezhetően a tőkejövedelmek részben külföldön keresik a megtérülést, ugyanígy, hazai beruházásokat is finanszíroznak külföldi befektetők. Globálisan ezek a hatások azonban kiegyenlítődnek, így mechanizmusát tekintve bizonyos, hogy a beruházásokat meghaladó tőkejövedelmek évről-évre növelik a rendelkezésre álló tőkekínálatot, és eközben hozzájárulnak a jövedelemegyenlőtlenség globálisan növekvő tendenciájához is (Piketty 2015).

⁷ Ahn, 2003 módszerét követve számítottuk, az EORA ÁKM adatbázis felhasználásával.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

AZONOSSÁGOK ÉS KÜLÖNBBSÉGEK A TŐKE FIZIKAI ÉS MONETÁRIS DIMENZIÓJÁBAN

A 3. ábra azt az alapvető összefüggést igazolja, mely szerint a pénzügyi dimenzióban a tőkepiacon a megtakarítások táplálják a beruházásokat. is. Amíg azonban a tőkepiac ilyen felépítése makroszinten könnyedén értelmezhető és beépíthető a klasszikus gazdasági körforgás modelljébe, a fizikai dimenzióban már problémákba ütközünk, ha a tőkepiacot ezzel analóg módon szeretnénk feltárni. Fizikai értelemben ugyanis a beruházások az anyagállomány-gyarapodásnak felelnek meg, de kínálatuk a gazdasági rendszeren kívülről, a természeti erőforrásokból származik, és nem értelmezhető a jövedelem és a fogyasztás különbségeként, mint a pénzügyi dimenzióban. Mivel a fizikai dimenzióban nem találjuk meg a megtakarítások megfelelőjét, ezért az anyagállomány-gyarapodás hozamát is nehéz értelmezni. Bár a nagyobb anyagállomány több szolgáltatást képes nyújtani az egyéneknek és a társadalomnak, a természetnek ezért nem fizetünk kamatot és egyéb tőkejövedelmeket⁸.

Megközelíthetjük ezt az elsődleges különbséget a két dimenzió viszonyában, ha összefoglaljuk újra a piac két oldalát. Mit kapnak a szereplők? Pénzügyi dimenziót tekintve, a megtakarítással rendelkezők kamat- illetve egyéb tőkejövedelemhez jutnak, a beruházást végzők pedig értékes lakhatáshoz, vagy a tőkeeszközöknek köszönhető magasabb profithoz. A fizikai dimenzióban szemlélve ugyanazt az „ügyletet”, az állománygyarapodás alapanyagait egyszerűen elveszjük a természettől, miközben élvezzük a többlet hozzájárulásokat az anyagállományok szolgáltatásaihoz (például több lakhatás, elkészült termék, elszállított utas).

Az utóbbi időben az ökológiai gazdaságtan dinamikusan fejlődő területe az anyagállományok nyújtotta szolgáltatások elemzése, értékelésükre alkalmas keretrendszerek kidolgozása (Carmona et al. 2020, Haberl et al. 2019, Whiting et al. 2020). Haberl és szerzőtársai (2017) cikkükben arra hívják fel a figyelmet, hogy a gazdaság egészét felölelő társadalmi-metabolizmus kutatási területén szükségszerűvé válik az áramlásokat középpontba helyező megközelítések kiegészítése. Munkájukban ezt a kiegészítést két irányban képzelik el: szükséges figyelembe venni a használatban lévő anyagállományokat és az általuk nyújtott szolgáltatásokat (material services, anyagi szolgáltatások). Ezzel a kiegészítéssel alkotják meg a stock-flow-service nexus, azaz az állomány-áram-szolgáltatás kapcsolatrendszerének fogalmát (továbbiakban az angol betűszóból származó SFS jelölést használjuk), ami lehetővé teszi az állományok létrehozásához, fenntartásához és felhasználásához használt áramlások és a szolgáltatások közötti kritikus összefüggések elemzését (Haberl et al. 2017: 2). Az SFS tehát az áramok, állományok és az anyagi szolgáltatások kapcsolatrendszerét

⁸ Egyes esetekben ezeket a tőkejövedelmeket az állam bevonja a gazdasági körforgásba, például bányakoncessziók adásával, vagy vadászati jog definiálásával. Az előző fejezet végén leírt folyamatos jövedelemnövekedési mechanizmus azonban semmiképp nem értelmezhető.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

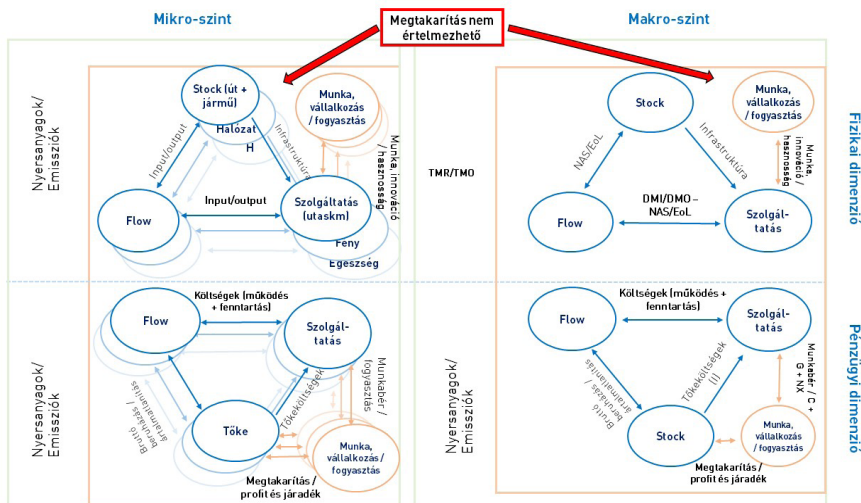
jeleníti meg, ami azonban nem feltétlenül lineáris vagy egyértelműen mérhető (Haberl et al. 2017 in Carmona et al. 2021: 128).

Habár a nexust összetett kapcsolatok azonosítására már számos esetben használták a fenntartható fejlődés koncepciójával kapcsolatban (lásd Carmona et al. 2021: 127–128 gyűjteménye), ezek közül egyik sem vette figyelembe az anyagálmányokat vagy az erőforrás-áramlások és az állományok által nyújtott szolgáltatásokat (Carmona et al. 2021: 128). A nexus értelmezésével olyan információkhoz juthatunk, melyek az öko-hatékonysággal kapcsolatban adnak új tartalmat, továbbá olyan elemzések készítésére nyílik lehetőség, melyek elválasztják a társadalmi jólétet az erőforrásigénytől (Haberl et al. 2017: 2–3); de megjelenik a használhatóság között a fenntarthatósági átalakulások előmozdításának lehetősége is (Haberl et al. 2017: 11).

Érdemes Kalt és szerzőtársai (2021) értelmezésére is felfigyelni, miszerint az SFS-összeköttetés azt hangsúlyozza, hogy általában a készletek és az áramlások kombinációi azok, amelyek meghatározott funkciókat látnak el, és így szolgáltatásokat nyújtanak a társadalmak számára (Kalt et al. 2021: 2). Haberl és szerzőtársai az SFS nexusban helyet kapó anyagi szolgáltatásra úgy tekintenek, mint a haszon (benefits) vagy a jól-lét hozzájárulóinak összessége, készlete (Haberl et al. 2021: 3).

A megtakarítások és beruházások szerepét a fizikai és pénzügyi dimenzióban az SFS nexus szerint értelmezve szemléltettük a 4. ábrán. Az ábrában makroszinten az SNA, illetve az anyagáram-elemzés sztenderd mutatóit használtuk, míg a folyamatokat mikroszinten három példa szemlélteti, szakirodalmi példákra alapozva. Ezek a közlekedés, közvilágítás és egészségügy (Whiting et al. 2020, Carmona et al. 2021, Virág et al. 2021). A pénzügyi és a fizikai dimenziók mutatóinak, a már korábban leírtaknak megfelelően a megtakarítások kivételével, mind megtalálhatjuk a „tükörképét” mindkét dimenzióban.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

4. ábra. Pénzügyi és fizikai mutatók az állomány-áram-szolgáltatás nexusban Carmona et al., 2021 alapján. A zöld objektumok jelölik a természeti erőforrások rendszerhatárait, míg a narancssárga a társadalmi, a kék pedig a gazdasági rendszer elemeit.

Forrás: Saját szerkesztés Haberl et al., 2017 alapján

Felismerésünk jelentősége abban rejlik, hogy a jelenlegi áramlás- és technológia-orientált környezetpolitikai beavatkozások éppen azt a folyamatot hagyják érintetlenül, amely – mint láttuk – a társadalom számára folyamatosan nagyobb jövedelmet biztosít, mint a befektetett pénzügyi erőforrások, miközben a legintenzívebb hatással van a környezethasználatra. Ebből a szempontból a tőkepiaci folyamatok jövőnkre nézve sokkal „veszélyesebbek” és sokkal több figyelmet érdemelnének, mint a termelési és fogyasztási folyamatok önmagukban.

Egyrészt, a legtöbb természeti erőforrás-igény az anyagállományok felépítése során keletkezik, mely a folyamatosan növekvő globális kitermelés (több mint 100 gigatonna 2021-ben) egyre növekvő hányadért felelős – ez tavaly már 61% volt (Circle Economy 2022). Ráadásul – a táplálékkal bevitt energia kivételével, mely az összes kitermelés 20%-áért volt felelős – az összes felhasznált energiát az anyagállományok (épületek, gépek, járművek) alakítják át annak érdekében, hogy a társadalom élvezhesse az anyagi szolgáltatásokat (fűtés, termelés, oktatás, közlekedés stb.).

Másrészt, korábbi munkáinkban azt is bemutattuk már, hogy gazdasági szempontból az anyagállomány-gyarapodás hatékonysága messze meghaladja a fizikai hatékonyság alsó határát (Dombi 2021). Az áramlás- és technológia-orientált környezetpolitika ráadásul azt is figyelmen kívül hagyja, hogy a technológiai fejlődés történelme során egy állandóan jelenlévő átváltás (trade-off) figyelhető meg az

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

erőforrás-hatékonyság és az anyagállományok mérete és komplexitása között (Luderer et al. 2019, Dombi 2019, Chester et al. 2020, Whiting et al. 2020), ami így egy ökológiai értelemben veszteséges átváltást eredményez. Tulajdonképpen ez a két alapvető oka annak, hogy az utóbbi évtizedekben semmi jelét nem látjuk a gazdasági növekedés és a természeti erőforrások felhasználása közötti szétválasztásnak (decoupling) (Wiedmann 2020).

Összegzés

Mint bemutattuk, az ökológiai krízis központi eleme az, hogy a tőkefelhalmozás a megtakarítások bázisán gazdasági szempontból állandó jövedelemforrás, de fizikai értelemben az állomány-gyarapodásnak a beruházásokkal szemben nem kell a rendszer működéséhez megteremteni a „megtakarításokat”, elég csupán felélni a természet készleteit. Amíg a megtakarítások szűkülésével csökkennének a beruházások, addig az állomány-gyarapodás tulajdonképpen a pénzügyi beruházási igények függvénye, ami így a környezeti állapot folyamatos, visszafordítás nélküli degradálódásához vezet. Emiatt nem az a kérdés, hogy milyen technológiákkal próbáljuk kezelni az ökológiai válságot, hanem az, mikor látjuk be, hogy a felhalmozási folyamat, tehát a beruházás a pénzügyi síkon és az állomány-gyarapodás a fizikain, elsődleges forrása a környezet túlhasználatainak.

Természetesen végiggondolva a civilizáció fejlődésének szakaszait beláthatjuk, hogy a tőke szerepe elvitathatatlan volt és várhatóan lesz is az életszínvonal emelkedésében, hiszen ezen keresztül jelennek meg az innovációk az egészségügytől kezdve a közlekedésen át a kapcsolattartásig életünk minden területén. Cikkünkben bemutattuk ugyanakkor, hogy mind pénzügyi mind fizikai értelemben a felhalmozási folyamat domináns részének feltételezhetően napjainkban nincs ilyen hatása, vagy az aránytalanul alacsony a környezeti károkhoz viszonyítva. A két éve kezdődő Covid-19 pandémia kezdeti, szigorú lezárásokkal terhelt szakasza után a gazdaság minden jel szerint mihamarabb a régi vágányba kívánt volna visszatérni – főleg ennek köszönhetjük a mostani inflációs környezetet. Anyaghasználatunk és kibocsátásaink rövid idő alatt visszapattant a korábbi trendekhez. A jövőben várható nagy innovációk, például a mesterséges intelligencia alkalmazása sem biztos hogy csökkenteni majd a környezetterhelést: az eddigi technológiai innovációink eddig is mindig csak tovább fokozták az erőforráshasználatot.

A tőkepiac relevanciája fenntarthatósági szempontból tehát nem az, hogyan tudunk többletforrást teremteni „zöld finanszírozás” céljaira, hanem ellenkezőleg: hogyan tudjuk elérni, hogy a megtakarítások olyan beruházások finanszírozására korlátozódjanak, melyek az ökológiai határokon belül maradván is emelni tudják a társadalom jólétét.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

A fenntarthatóság érdekében a közeljövőben tehát olyan beruházási környezet kialakítására lenne szükségünk, mellyel megtarthatjuk a tőkefelhalmozás pozitív társadalmi hozadékát az anyagi szolgáltatások bővülésén keresztül, miközben az anyagállományok gyarapodását jelentősen fékezni tudjuk, hiszen a környezetterhelés, mint bemutattuk, legfőképpen az állománygyarapodáshoz köthető. Ennek érdekében egyes tevékenységek beruházásainak gazdasági járadékát jelentősen csökkentenünk kell, ami elengedhetetlenné teszi az állam szerepének felülvizsgálatát egyes jelentős természeti erőforrás igényű piacokon a közeljövőben. A magas anyag- és energiaigények miatt biztosan érintenie kell a fenntarthatósági átmenetnek a lakáspiacot, a közlekedési infrastruktúrákat, a várostervezési folyamatokat és a termelő-, illetve szolgáltató infrastruktúrákat.

Irodalom

- Ahn, K. (2003): Are East Asian economies dynamically efficient? *J. Econ. Dev.*, 28(1): 101–110.
- Bendixen, M. – Best, J. – Hackney, Ch. – Lonsmann Iversen, L. (2019): Time is running out for sand. *Nature*, 571: 29–31.
- Carmona et al. (2021): The use of steel in the United Kingdom’s transport sector; A stock–flow–service nexus case study. *Journal of Industrial Ecology*, 25: 125–143. DOI: 10.1111/jiec.13055
- Chester, M. V. – Markolf, S. – Allenby, B. (2020): Infrastructure and environment in the Anthropocene. *Journal of Industrial Ecology* 23: 1006–1015. <https://doi.org/10.1111/jiec.12848>
- Circle Economy (2022): *Circularity Gap Report*. Amsterdam. <https://www.circularity-gap.world/2022#Download-the-report>. (Utolsó letöltés: 2022. 06. 01.)
- Dombi M. (2019): The service-stock trap: analysis of the environmental impacts and productivity of the service sector in Hungary. *Environmental Research Letters* 14(6): 065011. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab15be>
- Dombi M. (2021): The golden rule of material stock accumulation. *Environmental Development*. 41: 100638. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2021.100638>
- Friedlingstein, P. – O’Sullivan, M. et al. (2020): Global Carbon Budget 2020. *Earth Syst. Sci. Data*, 12: 3269–3340.
- Gabnai Z. (2021): Development of the European Union’s environmental policy and its measures for climate protection – a review. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 15: (1–2). <https://doi.org/10.19041/APSTRACT/2021/1-2/8>
- Haberl et al. (2017): The Material Stock–Flow–Service Nexus: A New Approach for Tackling the Decoupling Conundrum. *Sustainability* 9: 1049. doi:10.3390/su9071049

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Haberl et al. (2021): Stocks, flows, services and practices: Nexus approaches to sustainable social metabolism. *Ecological Economics*
- Helmut, H. – Wiedenhofer, D. – Pauliuk, S. – Krausmann, F. – Müller, D. B. – Fischer-Kowalski, M. (2019): Contributions of Sociometabolic Research to Sustainability Science. *Nature Sustainability* 2: 173–184. DOI: 10.1038/s41893-019-0225-2
- Hartley, T. – van den Bergh, J. – Kallis, G. (2020): Policies for equality under low or no growth: a model inspired by Piketty. *Rev. Polit. Econ.*, 32(2): 243–258.
- Hickel, J. – Kallis, G. (2019): Is green growth possible? *New Political Economy*, 25(4): 469–486. DOI: 10.1080/13563467.2019.1598964
- IPCC (2022): Climate Change 2022, Impacts, Adaptation and Vulnerability, Summary for Policymakers. 35. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/downloads/report/IPCC_AR6_WGII_SummaryForPolicymakers.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 07. 28.)
- Kalt et al. (2021): Material stocks in global electricity infrastructures – An empirical analysis of the power sector’s stock-flow-service nexus. *Resources, Conservation & Recycling*
- Karcagi-Kováts A. – Kuti I. (2012): A készletek általános elmélete és a fenntartható fejlődés. *Magyar Tudomány*, 173(2): 216–225.
- Koh, D. – Santaella-Llopis, R. – Zheng, Y. (2020): Labor Share Decline and Intellectual Property Products Capital. *Econometrica* 88(6): 2609–28. <https://doi.org/10.3982/ecta17477>.
- Krausmann, F. – Wiedenhofer, D. – Lauk, C. – Haas, W. – Tanikawa, H. – Fishman, T. – Miatto, A. – Schandl, H. – Haberl, H. (2017): Global socioeconomic material stocks rise 23-fold over the 20th century and require half of annual resource use. *PNAS* 114(8): 1880–1885. <https://doi.org/10.1073/pnas.1613773114>
- Lengyel P. – Bai A. – Gabnai Z. – Mustafa, OMA. – Balogh P. – Péter E. – Tóth-Kaszás N. – Németh K. (2021): Development of the Concept of Circular Supply Chain Management – A Systematic Review. *Processes*. 9(10): 1740. <https://doi.org/10.3390/pr9101740>
- Luderer, G. – Pehl, M. – Arvesen, A. – Gibon, T. – Bodirsky, B. L. – de Boer, H. S. – Fricko, O. – Hejazi, M. – Humpenöder, F. – Iyler, G. – Mima, S. – Mouratiadou, I. – Pietzker, R.C. – Popp, A. – van den Berg, N. – van Vuuren, D. – Hertwich, E. G. (2019): Environmental co-benefits and adverse side-effects of alternative power sector decarbonization strategies. *Nature Communications* 10: 5229. <https://doi.org/10.1038/s41467-019-13067-8>
- Magyar Nemzeti Bank (MNB) (2021): Fizetési Mérleg Jelentés, 2021 április. <https://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/hitelezesi-folyamatok/hitelezesi-folyamatok-2021-szeptember> (Utolsó letöltés: 2022. 07. 28.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Természet, környezet és társadalom

- Miniszterelnökség (2014): Magyarország Partnerségi Megállapodása a 2014–2020-as fejlesztési időszakra. <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=52032> (Utolsó letöltés: 2022. 02. 14.)
- Piketty, T. (2015): About capital in the twenty first century. *American Economic Review*, 105(5): 48–53. <https://doi.org/10.1257/aer.p20151060>
- Szabó E. – Pomázi I. (2006): Az anyagáram-elemzés (statisztikai) módszertani kérdései I. *Statisztikai Szemle*, 84(3): 271–283.
- Tokarska, K. – Matthews, D. (2021): The remaining „carbon budget” specifies the maximum amount of CO₂ that may be emitted to stabilise warming at a particular level – such as the Paris Agreement’s 1.5C target. *Carbon Brief*. <https://www.carbonbrief.org/guest-post-refining-the-remaining-1-5c-carbon-budget>
- Torres, A. – Brandt, J. – Lear, K. – Liu, J. (2017): A looming tragedy of the sand commons. *Science*, 357: 970–971.
- Virág et al.: The stock-flow-service nexus of personal mobility in an urban context: Vienna, Austria; *Environmental Development*. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2021.100628c>
- Whiting, K. – Carmona, L. G. – Brand-Correa, L. – Simpson, E. (2020): Illumination as a material service: A comparison between Ancient Rome and early 19th century London. *Ecological Economics* 169: 106502. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.106502>
- Wiedmann, T. – Lenzen, M. – Keyßer, L. T. – Steinberger, J. K. (2020): ‘Scientists’ Warning on Affluence’. *Nature Communications* 11(1): 1–10. <https://doi.org/10.1038/s41467-020-16941-y>

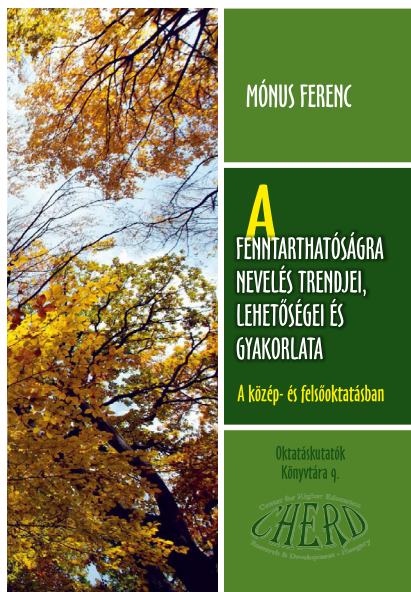

Fenntarthatóságra nevelés az oktatásban

A szervezeti keretek milyen új lehetőségeket nyitnak a környezeti nevelésben?

Mónus Ferenc (2020): A fenntarthatóságra nevelés trendjei, lehetőségei és gyakorlata a közép- és felsőoktatásban. CHERD-H, Debrecen, 198 oldal

BÉRES TAMÁS¹

A fenntarthatóság mint tudományterület ma már nem csak az ökológusok, természettudósok kutatási területe, hanem egyre inkább megjelenik a szociológia, társadalomtudományok, illetve a neveléstudomány vonatkozásában. Hiszen legalább annyira fontos, hogy a diákok, illetve később a felsőoktatási hallgatók is rendszerezett, pontos, tudatosan szerkesztett ismereteket kaphassanak a környezeti fenntarthatóságról, annak társadalmi, gazdasági és szociális-ökológiai jelentőségéről. A fenntarthatóság kérdésköre, az ökotudatosság erősítése az iskolarendszer kiemelt feladata. A fenti területek vizsgálatában, illetve a mai magyarországi oktatási rendszer ökoszemléletének, környezeti fenntarthatóságra való nevelési eszméinek és rendszerének vizsgálatában, bemutatásában nyújt átfogó képet, így hiánypótló kiadvánnyként tekinthetünk Mónus Ferenc könyvére. Áttekintve a hazai és a kapcsolódó nemzetközi irodalmat a fenntarthatóságra nevelés egyes területeit vizsgálva fontos megállapításokat tesz, világos képet rajzol a fenntarthatóságra nevelés hazai színtereiről, illetve az előttük álló feladatokról, célokról.

¹ Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola, Neveléstudományi Doktori Program, e-mail: beres.tamas@nye.hu

RECENZIO – Természet, környezet és társadalom

A szerző Franklin Roosevelttel idézetével ajánlja munkáját: *„Soha eddig nem volt ilyen kevés időnk arra, hogy ilyen sok mindent megtegyünk. (Roosevelt 1942)² Oktatási intézményeink oktatási és nevelési gyakorlatát úgy kell meghatározni és megvalósítani, hogy ezek a környezetéért felelősséget vállaló ember és társadalom felé való átállást szolgálják.”* (Mónus 2020: 1)³ Mónus Ferenc úgy látja, a jövő záloga a gyermekekben rejlik, a fiatalság oktatása, nevelése, így gondolkodásuk formálása kiemelten fontos kérdés. Az emberiség mára, úgy tűnik, visszafordíthatatlan környezetkárosító tevékenysége kihívás elé állítja a jövő generációit. A környezettudatos nevelésben, a fenntarthatóság szemléletének kialakításában, az úgynevezett ökoszocializációs misszióban fontos feladata van az oktatási rendszernek. De vajon így gondolják-e ezt az oktatási rendszer működéséért, irányításáért felelős szakemberek, a tanárok és az oktatók? Tehetjük fel a kérdést a könyvet olvasva.

A könyv céljaként meghatározható, hogy motiválni és szükséges ismeretekkel, jó példákkal kívánja ellátni azokat a középfokú- és felsőoktatásban vagy oktatásfejlesztésben dolgozó szakembereket, akik nyitottak rá, hogy tegyenek valamit a jövő generációk szemléletformálásáért. Segítséget kíván nyújtani tanároknak, oktatóknak, kutatóknak, vezetőknak, oktatásszervezőknek, oktatásfejlesztő és oktatáspolitikai szakembereknek, hogy át tudják tekinteni az egyes képzési szintek szerepét az élhető emberi élet és az emberi társadalmak jövőbeli fenntarthatósága szempontjából. Továbbá elő szeretné segíteni a fenntarthatósági szemlélet szélesebb körű elterjesztését, az oktatás említett szintjei esetében a képzési tartalmakba való integrálását, a várható akadályok leküzdését, illetve ezen gyakorlatok hazai és nemzetközi jó példákon keresztüli megismerését.

„Be kell látni, hogy a következő generációknak más típusú tudásra és a környezethez való teljesen más viszonyulásra lesz szükségük a túléléshez, mint amit a XX. század iskolái nyújtottak.” (Mónus 2020: 1)⁴ – vallja a könyv ajánlójában a szerző.

De melyek is a fenntarthatóságra nevelés színterei? A kötet nyolc fejezetből áll, melyekben sorra veszi a fenntarthatóságra és a környezeti nevelésre vonatkozó legfontosabb hazai és nemzetközi szakirodalmat, megvizsgálja a jelenlegi trendeket, kutatási irányokat. Az első fejezetben a fenntarthatóságra nevelés módszertani megújításának kereteit vizsgálja, illetve azt, hogy a fenntarthatóságra neveléshez kapcsolódó innovatív pedagógiai módszertan milyen lehetőségeket kínál a 21. század kihívásaival teli oktatási-nevelési folyamatokhoz. A második fejezetben a fenntarthatóságra nevelés pedagógiájának eddig elért sikereit, továbbá a jelenkori ember-természet, gazdaság-környezet viszony megváltoztatásának nehézségeit, és az

² Franklin D. Roosevelt: Fireside Chat, 1942. február 23.

³ Mónus Ferenc (2020): A fenntarthatóságra nevelés trendjei, lehetőségei és gyakorlata a közép- és felsőoktatásban. Oktatáskutatók könyvtára, Debrecen, 1. old.

⁴ Mónus Ferenc (2020): A fenntarthatóságra nevelés trendjei, lehetőségei és gyakorlata a közép- és felsőoktatásban. Oktatáskutatók könyvtára, Debrecen, 1. old.

RECENZIO – Természet, környezet és társadalom

ezzel kapcsolatos kételyeit mutatja be a szerző. A harmadik fejezetben definiálja a környezeti- és a fenntarthatóságra nevelés fogalmait a tudományos szakirodalom, illetve a gyakorlati élet (oktatás, nevelés) tapasztalatait is alapul véve. A két terület különállóságával vagy összemoshatóságával kapcsolatos kérdéseket vizsgálja, sorra veszi a hasonlóságokat és különbségeket. A negyedik fejezetben körképet ad a szerző a fenntarthatóságra nevelés hazai hangsúlyairól, fontosabb pontjairól, vizsgálja a közoktatás szabályozásának ide vonatkozó kérdéseit, illetve a közép- és felsőfokú oktatási szinteken alkalmazott pedagógiai módszereket, lehetőségeket. Az ötödik fejezet (*Bepillantás a középiskolai padokba*) a középfokú oktatás fenntarthatósági és környezettudatosságra való nevelésben elindított jó gyakorlatait veszi sorra, így beszél az ökoiskolák rendszeréről, párhuzamot von a hazai és külföldi ökoiskolai rendszerek és a használt módszertanok között, belepillant a környezettudatos gondolkodással és környezettudatos viselkedéssel kapcsolatos hazai és nemzetközi kutatási eredményekbe.

A hatodik fejezet a felsőoktatásé, a *Lassan zöldülő felsőoktatás* címet viseli, mellyel Mónus Ferenc már a címben utal a környezettudatosság, illetve a fenntarthatósági törekvések kapcsán a felsőoktatásban is csak nagyon lassan végbemenni képes változásokra. Itt kerül szóba az oktatás, a gazdaság és társadalom kapcsolata is, így szöves többek között a felsőoktatás speciális szerepéről a fenntartható társadalmakra való áttérés tekintetében. A felsőoktatás és a (regionális) gazdaság kapcsolata nem vitatott, egymásra hatása fontos szerepet játszik az adott térség fejlődésében, így kiemelt és hosszútávú hangsúlyt kaphat a környezeti fenntarthatóság. A fejezetben kap helyet a fenntarthatóságra nevelés lehetséges kiterjesztésének folyamata, elemzése több hazai egyetemről vett jó példával alátámasztva. Láthatjuk, hogy a felsőoktatás hatása egyre erősebb lesz a lokális szinten is, mind gazdasági, mind innovációs potenciálját illetően, szemléletformáló ereje meghatározó a helyi kulturális, közösségi és szociális folyamatok terén is.

A könyv hetedik fejezetében a hálózatok fenntarthatóságra gyakorolt szerepét vizsgálja. „E könyv témája szempontjából legérdekesebb azonban az, hogy hogyan segíthetnek különböző hálózatok a környezetünkért felelős magatartás kialakításában, az ezzel kapcsolatos információk megszerzésében és továbbadásában, illetve hogyan segíthetik bizonyos hálózatok a környezeti- és fenntarthatóságra nevelésben tevékenykedő oktatók, pedagógusok szemléletformálási munkáját.” (Mónus 2020: 148)

A nyolcadik fejezetben összegzi az általa tapasztaltakat, és olyan irányelveket, ajánlásokat fogalmaz meg az oktatás szabályozói, fejlesztői, illetve a középiskolák és egyetemek polgárai számára, amelyek segítségével, megszívvelésével könnyen és hatékonyan megerősíthető a fenntarthatósági szemléletváltás és a környezeti és fenntarthatóságra nevelés az oktatás adott intézményi szintjein.

Mónus Ferenc könyve bemutatja a fenntarthatóság hazai és nemzetközi modelljeit, melyek kapcsán felmerül a kérdés az olvasóban, vajon milyen tudással rendelke-

RECENZIO – Természet, környezet és társadalom

zik ma a fenntarthatóságról a tanár, az oktató? Mi az a tudásbázis, mi az a szemlélet, amit tovább adunk? Mi a vágott cél a fenntarthatóságra nevelés munkájában?

A fenntarthatóság mint szemlélet az elmúlt évtized egyik legdivatosabb szakmai fogalma lett, életünk szinte minden területén jelen van, ugyanakkor a fogalom mögött található, az azt megtöltő szakmai tartalom nagyon sokszínű, sokféleképpen értelmezett. A fenntarthatóság gazdasági és társadalmi jelentősége összefonódik a környezettudatos gondolkodással és a környezetvédelemre való törekvéssel, a mánapság zöld gondolkodásnak hívott cselekvések összességével. Egyre több szakmai fórumon kap teret a téma, tudományos megalapozottsága kétségtelen. A kérdés az, hogy ezek, a kutatók által tényekkel alátámasztott eredmények, mennyire jutnak el a döntéshozók, a gazdasági szféra vezetőinek asztalára, és ha eljutnak, mennyire kerülnek tudatosan beépítésre a gazdasági folyamatokba, elősegítve ezzel a bolygó ki-
zöldítését, a környezetvédelem és a fenntarthatósági szemlélet megerősödését. Nem utolsó szempont az sem, hogy a zöldítési folyamatok valóban kisebb környezetterheléshez, fenntarthatóbb társadalmakhoz járulnak hozzá, vagy csak a mai trendeket meglovagoló 'greenwashing', azaz zöldrefestés folyamatai (Kopnina 2019, de Freitas Netto et al. 2020), vagy a legkisebb ellenállás mentén megvalósított, de várhatóan a fenntarthatósági átalakulás szempontjából kishatású, jelentéktelen folyamatok (Málovics et al. 2016).

A környezeti és fenntarthatósági szemléletformálás fontos terei és jelentős fejlődést mutató színterei lettek a civil szervezetek által indított kezdeményezések. Ugyanakkor a hagyományos színterek, így az oktatási rendszer, a család – mint a nevelés és véleményformálás, ismeretátadás, szemléletformálás első szintje –, majd a munkahelyi közösségek – mint a környezettudatosság, illetve a zöld és fenntartható munkahelyek megteremtésének terepe – szintén elengedhetetlen elemei a folyamatnak.

Mónus Ferenc a fenntarthatóságra nevelésnek két alapvető pilléréről beszél, így fontosnak tekinthető a lexikális információk átadása, a lexikális tudás felépítése. Ez utóbbi nagy szerepet játszik abban, hogy kialakuljon a környezeti érzékenység vagy tudás kompetenciája, azaz az ún. környezeti szocializáció során a személy megtanulja, hogy hol a helye a természetben, milyen folyamatok által függ ő maga a természettől, és milyen negatív társadalmi cselekvésekkel változtat az ökoszisztémán⁵, mellyel felborítja élő rendszereink egyensúlyát. A fenntarthatóságra nevelés másik alapvető pillére a természethez és a lokális és globális élő rendszerekhez való érzelmi viszonyulásunk, melynek történeti megváltozását Mónus az ökológiai szemlélet változásaként, illetve összetett pszichológiai folyamatként ír le. A szerző szerint „a magyar oktatási rendszerben általában az lexikai elemek jelennek meg hangsúlyosabban, míg az érzelmi viszonyulásra ható elemek többnyire kevésbé hangsúlyosak (részben ide sorolhatók a természeti környezetbe tett kirándulások és az erdei iskolai foglal-

⁵ Az ökoszisztéma fogalma itt az élőhely és az ott élő társulások együttese.

RECENZIO – Természet, környezet és társadalom

kozások). A nevelési folyamatok ez utóbbi területen sokkal inkább fejlesztendők.” (Mónus 2018: 99–100)

A kötet arra a kérdésre is választ keres, hogy miért van szükség a környezet-tudatos gondolkodásmód átadására, a fenntarthatósági ismeretek beépítésére az oktatási rendszerbe. Válaszként a kötet több helyen megemlíti ezzel kapcsolatban a hazai környezeti nevelés jelentős vezéralakjainak munkáit, gondolatait is (pl. Fűzné 1997, Havas – Varga 1999, 2006, Gyulai 2008, Kováts-Németh – Bodáné Kendrovics 2015). A fenntartható szemléletet alkalmazó iskolákban cél a diákok kíváncsivá tétele, a téma iránti érzékenyítése, érdeklődésük felkeltése. A szerző megfogalmazza, több szakember gondolatait összegezve, hogy a fenntarthatóság és a környezet-tudatosság szemlélete nyitott iskolát feltételez. A könyv fontos megállapítása, hogy az iskolai környezettudatos gondolkodásmód megteremtésének elengedhetetlen feltétele, hogy lokálisan is helyt álljon és példát mutasson a pedagógus, valamint az iskola is aktív része, formálójá legyen a helyi ökokörnyezetnek, hiszen ezáltal tud hitelessé és eredményessé válni.

A kötet jelentősége abban is megmutatkozik, hogy átláthatóan és rendszerbe foglalva mutatja be a hazai oktatás fenntarthatóságra törekvési eredményeit, illetve átfogó képet kap a szakirodalmi és kutatási eredményekről, azokat strukturáltan véve sorra.

A könyvben szinonimaként használja a szerző a környezeti nevelés és a fenntarthatóságra nevelés fogalmakat. Véleménye szerint „mindkettő lényege, hogy a környezettudatosság (természeti környezetünkkel való felelős gondolkodás és viselkedés, ennek gazdasági és társadalmi vonzataival) kialakítását, megerősítését, illetve végső soron az emberi társadalmak környezeti fenntarthatóságát szolgálja. Szolgálja azt, mivel e természeti környezettől függünk mi emberek, mint egyének, és az általunk alkotott társadalmak is.” (Mónus 2020: 20)

Több hazai tanulmány és kutatás foglalkozik azzal, hogy milyen folyamatok mentén épült be és milyen szinten tart a hazai felsőoktatás zöldítése. Az oktatási intézmények működési folyamataiban egyre több területen jelenik meg a környezettudatosság, illetve formálásának igénye. Továbbá fontos eredmény, hogy egyes felsőoktatási intézmények képzéseibe, illetve tantárgyi hálójában is megjelennek a fenntarthatósági ismeretek, bár ezek elsősorban még a természettudományos szakokhoz (tudományterülethez) köthetők. Fontos cél, hogy a tanárképzésben erősödjön a környezettudatos szemléletformálás, és az ezt segítő módszertani ismeretek megalapozása. Hiszen a fenntarthatóság szemléletének továbbadása a köznevelés szintjein az intézményrendszer folyamatain túl a tanárok feladata, illetve nevelési munkájuk része kell legyen.⁶

⁶ Oktatási Hivatal (2019a): Útmutató a pedagógusok minősítési rendszerében a Pedagógus I. és Pedagógus II. fokozatba lépéshez. (hatodik, módosított változat). Hatályba lépés: 2019. 06. 14.

RECENZIO – Természet, környezet és társadalom

Mónus Ferenc úgy fogalmaz: mind „az oktatás szabályozásában, mind a tanárok valós szemléletében, a környezet terhelésének minimalizálását célzó szemlélet átadásának hatékonyságában, tehát a környezeti nevelés megvalósulásában a hangsúlyok átrendeződésére van szükség. A pedagógusoknak, oktatóknak és az oktatás szabályozóinak fel kell ismerni, hogy nemcsak a technológiai lehetőségek megteremtését és kimerítését lehetővé tévő tudásátadásnak, hanem az életmódunkat, napi döntéseinket, gondolkodásmódunkat befolyásoló szemléletformálásnak is jelentős teret kell biztosítani az oktatási intézményekben.” (Mónus 2020: 46)

A szerző könyvével fontos lépést tesz a felé, hogy a fenntarthatóságra nevelés kiemelt prioritássá váljon, szemlélete érvényesüljön a tananyagszervezésben, a kompetenciafejlesztésben, az operatív tevékenységekben, a menedzsmentben és a különböző távlatú stratégiai tervezésben is.

A fenntarthatósági kompetenciákat tantárgyakon és tudományterületeken átívelő módon a legtöbb tantárgy, illetve kurzus kereteit kihasználva kell kialakítani, aktív szerepet adva ebben a természettudományokon kívül a nem természettudományos tárgyaknak is. Nem a lexikális tudásátadással, hanem főként érzelmi oldalról, illetve problémamegoldás oldaláról közelítve kell megpróbálni a szemléletformáló és a motiváló hatást elérni. A szaktárgyi, lexikális tudásátadásban is növelni kell a hagyományos, frontális oktatástól eltérő pedagógiai módszerek hangsúlyát. Hálózatokba, intézmények közötti és intézményen belüli tapasztalatcserékbe bekapcsolódva biztosítani és motiválni kell a tanárok és oktatók szemléleti és módszertani fejlődési lehetőségeit, a képzők képzése és az egész életen át tartó tanulás koncepciók általános érvényre jutását. A fenntarthatóság gondolatiságát lehetőleg az iskola egész intézményi rendszere (infrastruktúra, rejtett tanterv, társadalmi kapcsolatok stb.) képviselje (lásd például ökoiskola elvek). Több kutatásra lenne szükség a pedagógiai módszertani fejlesztések tudományos megalapozottságával összefüggésben, amelyek vizsgálják, hogy a középiskolákban és a felsőoktatási intézményekben a fenntarthatósággal kapcsolatban mennyire hatékonyan érvényesülnek a nevelési célok az önismeret, a médiaismeret, az életviteli ismeretek, a fogyasztási szokások, a szakmai ismeretek, illetve a társadalmi-gazdasági elvárások területén. Külföldön számos kutatás zajlik e téren, míg a hazai kutatások jelentősen elmaradnak ezek mögött.

Élhető és tudatosan tervezett jövőképünk paradigmája a fenntarthatóság nélkül elképzelhetetlen. A környezettudatosság már ma is életünk szerves része. Ahhoz, hogy valóban hasznosítható és naprakész ismeretek segítsék a környezeti fenntarthatósági ismeretek átadását az oktatási rendszer, a benne oktatók és környezettudományi szakemberek együttműködése szükséges. Ezért is fontos szempont, egyúttal szakmailag is hitelesíti a könyv tartalmát az, hogy a szerző az oktatáskutató és az ökológus kettős nézőpontjából fejt ki álláspontját, így részben a természettudós narratíváján keresztül mutat egyedi képet a fenntarthatósági törekvések, valamint a környezettudatosságra nevelés hazai eredményeiről.

RECENZIO – Természet, környezet és társadalom

A jövő a fenntarthatóságé. Mónus Ferenc rávilágít arra, hogy környezettudatoság nélkül nincs jövő. A szerző optimizmusa áthatja a könyvet, mely az olvasóra is átragad, tenni akarunk és láthatóvá válik a cél, illetve a hozzá vezető út. A könyvben kijelölt elsősorban oktatási, illetve oktatásszervezési feladatok elvégzésének eszköztárához nélkülözhetetlen tudás és szemlélet feltöltéséhez a könyv is hozzájárul. Nyilvánvaló az emberi fajnak – legalábbis jelenkori pazarló és materialista szemléletünknek – újjá kell születnie. Ehhez szolgáló mottóként, motivációként a szerző a könyv utolsó lapján Chris Bright az emberi faj többszöri kulturális megújulásáról írt szavait idézi. „Ami teljesen megszokottnak tűnik valaminek a megtörténte után, az előtte gyakran csodának látszott volna.” (Bright 2003: 21)

Irodalom

- Bright C. (2003): Jövők történelme. In: Varga É. (szerk.): A világ helyzete 2003. Föld Napja Alapítvány, Budapest.
- de Freitas, N. – Falcao Sobral, M. F. – Bezerra Ribeiro, A. R. – da Luz Soares, G. R. (2020): Concepts and forms of greenwashing: a systematic review, *Environmental Sciences Europe* 32.
- Fűzné Kószó M. (1997): Élményközpontú módszerek a biológia tanításában. In: *Biológia tanítása módszertani folyóirat*, 5(2): 27–30.
- Fűzné Kószó M. (2010): Kooperatív módszerek a természetismeret tanításában. In: VIII. Nemzetközi Tudományos Tantárgypedagógiai Konferencia. Eötvös József Főiskolai Kiadó, Baja, 146–150.
- Fűzné Kószó M. (2011): Környezetünkről természetesen tanítani. Módszertani kézikönyv a tanító szakos hallgatók és gyakorló tanítók számára. Szegedi Tudományegyetem JGyPK, Szeged.
- Gyulai I. (2008): Kérdések és válaszok a fenntartható fejlődésről. Magyar Természetvédők Szövetsége, Budapest.
- Havas P. – Varga A. (1999): Pedagógusok a környezeti nevelésről. *Új Pedagógiai Szemle*, 49(5): 96–104.
- Havas P. – Varga A. (2006): A környezeti neveléstől a fenntarthatóság pedagógiai gyakorlata felé. <http://ofi.hu/havas-peter-varga-attila-kornyezeti-nevelestol-fenntarthatosag-pedagogiai-gyakorlata-fele>
- Kopnina, H. (2019). Green-washing or best case practices? Using circular economy and Cradle to Cradle case studies in business education. *Journal of Cleaner Production*, 219, 613–621.
- Kováts-Németh M. – Bodáné Kendrovics R. (szerk.) (2015): A környezetpedagógia elmélete és gyakorlata. Palatia Nyomda és Kiadó, Győr.

RECENZIO – Természet, környezet és társadalom

- Málovics G. – Juhász J. – Hajdu K. – Gyarmati L. (2016): Az egyetemek környezeti fenntarthatóságának megközelítései – a Szegedi Tudományegyetem esetén keresztül. *Vezetéstudomány-Budapest Management Review*, 47(6): 16–29.
- Mónus F. (2018): A környezettudatosságra és fenntarthatóságra nevelés alapvető területei és szinterei. In: Molnár M. – Halász J. – János I. – Hörcsik Zs. – Mónus F. (szerk.): *A biológia aktuális problémái*. Tananyag, Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza.
- Mónus F. (2020): A fenntarthatóságra nevelés trendjei, lehetőségei és gyakorlata a közép- és felsőoktatásban. Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (CHERD), Oktatókutatók könyvtára, 9., Debrecen.
- Roosevelt, F. D.: Fireside Chat, 1942. február 23. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/collections/franklin/?p=collections/findingaid&id=582&rootcontent-id=246681&q=Fireside+Chat#id248228>

KÖZELKÉP

Az önkéntesség karrierépítő szerepe a felsőoktatásban¹

FÉNYES HAJNALKA² – MOHÁCSI MÁRTA³

ABSZTRAKT

Napjainkban a felsőoktatási hallgatók önkéntességének motivációi változóban vannak, és a csak segítő célú altruista motivációk mellett megjelennek a karrierépítő motivációk is (például munkatapasztalat és új ismeretek szerzése, szakmai fejlődés, kapcsolatépítés, életrajzi megjelenítés). Dolgozatunkban a karrierépítő motivációk erősségére ható tényezőket vizsgáljuk lineáris regressziós módszerrel, illetve logisztikus regresszióval elemezzük, hogy mi hat arra, hogy az önkéntesség kapcsolódott-e a tanulmányok jellegéhez egy öt közép- és kelet-európai országot átfogó kérdőíves kutatás (N = 2199) adatai alapján. Hipotéziseinket a szakirodalomra építve fogalmazzuk meg. Eredményeink szerint a karrierépítő célokat erősíti, ha valaki nő, ha külső, nem egyetemi barátokkal szorosabb kapcsolatban van, ha Magyarországon kívüli országban tanul, illetve ha valaki nem műszaki, informatikai, természettudományos pályára készül. A tanulmányok jellegéhez való kapcsolódás pedig gyakoribb, ha valakinek a családja rosszabb anyagi helyzetű, ha az oktatókkal szorosabb a kapcsolata, akik Romániában tanulnak, illetve pedagógia szakosok.

KULCSSZAVAK: az önkéntesség motivációi, felsőoktatási hallgatók, Közép- és Kelet-Európa, kvantitatív elemzés

ABSTRACT

The Career-building effect of volunteering in higher education

Nowadays the motives for volunteering are changing among higher education students, and besides traditional altruistic motives, career-building motives also appear (the acquisition of work experience and professional knowledge, professional development, networking, the presentation of voluntary work in the resume). In this paper, we use data from a survey conducted in five Central and Eastern European countries (N=2,199) to examine through linear regression analysis the factors affecting the strength of career-building motives and to analyse through a logistic regression model the determinants of whether or not volunteering is related

¹ A kutatás a 123847 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

² Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, e-mail: fenyves.zsuzsanna@arts.unideb.hu

³ Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, e-mail: mohacsi.marta@arts.unideb.hu

KÖZELKÉP

to the field of study. Our hypotheses are formulated based on the literature. Our results show that career-building motives are more pronounced among women and students who have a close relationship with external friends outside the university, study outside Hungary, and study something other than engineering, computer science or science. Voluntary work is more likely to be related to the field of study among teacher education students, students with an unfavourable financial situation, those who study in Romania, and those who have a close relationship with faculty.

KEYWORDS: *motives for volunteering, higher education students, Central and Eastern Europe, quantitative analysis*

Bevezetés

Napjainkban egyre többen végeznek önkéntes munkát az egyetemi tanulmányaik mellett, és ez igaz a közép- és kelet-európai térségre is. A fiatalok körében megjelennek az önkéntesség új formái, mint a szabadidős önkéntesség vagy a karrierépítő önkéntesség (Fényes 2021). Tanulmányunkban ez utóbbi önkéntesség-típusra fókuszálunk, ahol az önkéntesség fő motivációi a munkatapasztalatszerzés, a tudásgyarapítás és a szakmai kapcsolatépítés. A hallgatók önkéntességére úgy is tekinthetünk, mint egyfajta egyéni karriermenedzsmentre, hiszen az önkéntesség segítheti a későbbi elhelyezkedést és a jobb állás elnyerését.

A tanulmány elméleti részében bemutatjuk az önkéntesség definícióját, típusait, motivációit, valamint a motivációkra ható tényezőket. Emellett kitérünk az önkéntesség és a karriermenedzsment kapcsolatára is a fiatalok körében. A hipotéziseink megfogalmazása után a dolgozat empirikus felében egy öt közép- és kelet-európai országot átfogó kutatás adatai alapján (N=2199) leválogatjuk az egyetemi éveik alatt önkéntes munkát végző hallgatókat (a hallgatók 46,8%-a), majd egy indexet képezünk a karrierépítő motivációk (munkatapasztalatszerzés, készségfejlesztés, kapcsolatépítés, életrajzi megjelenítés) mentén. Ezután lineáris regresszióval azt vizsgáljuk, mi befolyásolja a karrierépítő motivációk erősségét. Majd logisztikus regresszióval elemezzük azt is, hogy mi hat arra, hogy az önkéntesség kapcsolódik-e a tanulmányok jellegéhez. Háttérváltozóink a diákok neme, kora, anyagi és kulturális háttere, kapcsolati erőforrásai, a képzés országa és a képzés területe.

Korábbi munkánkban (Mohácsi – Fényes 2020a) már vizsgáltuk ugyanebben az adatbázisban az önkéntesség motivációit, de módszereink a klaszterelemzés, a keresztáblaelemzés és a varianciaelemzés voltak. A jelen tanulmányban azonban a karrierépítő motivációkból képzett indexre már többváltozós regressziós módszerrel vizsgáljuk a háttérváltozók hatását, illetve azt is megnézzük, hogy mi befolyásolja, hogy az önkéntesség kapcsolódik-e a tanulmányok jellegéhez.

KÖZELKÉP

Az önkéntesség definíciója, típusai és motivációi

Az önkéntesség hagyományos szociológiai definíciója, hogy ez egy nem kötelező, mások javát szolgáló, fizetség nélküli tevékenység (Wilson 2000). Azonban napjainkban, tágabb értelemben önkéntesség lehet az is, ha a tevékenység kötelező (például a középiskolákban bevezetett iskolai közösségi szolgálat vagy a felsőoktatásban kreditért végzett önkéntes munka). Emellett az önkéntesség a mások jóléte mellett az önkéntes saját jólétét is szolgálhatja (lásd majd az önkéntesség új formáit). Vita van abban is, hogy csak a formális keretekben (szervezeteknél) végzett tevékenységről van szó, vagy ide tartozik az informális keretek között végzett önkéntes munka is (Voicu – Voicu 2003, Wilson 2000).

Az önkéntesség motiváció is változóban vannak, és az altruista motivációk mellett az individualista motivációk is megjelennek. Czike és Kuti (2006) szerint a fiatalokat a gyakorlati–pragmatista motivációk, míg az idősebbeket az altruista–idealista motivációk jellemzik. Czike és Bartal (2005) valamint Perpék (2012) megkülönbözteti a tradicionális (közösségcentrikus és altruista) és az új típusú (individualista) motivációkat. Ez utóbbi esetén a karrier- és kapcsolatépítés, a szabadidő hasznos eltöltése, a szakmai ismeret- és munkatapasztalatszerzés, és végül a személyes pszichológiai fejlődés a hangsúlyos. Stefanescu és Osvat (2011) romániai egyetemistákat vizsgáló kutatásukban rámutatnak, hogy a hallgatók motivációi inkább vegyesek, és az új típusú motivációk mellett is fontos motiváció a segítő szándék.

A motivációk változásával párhuzamosan az önkéntesség olyan új típusai jelennek meg, mint a szabadidős önkéntesség (Kaplan 1975, Stebbins 1996), a posztmodern önkéntesség béke- és zöldszervezetekben (Inglehart 2003), a karrier- és kapcsolatépítő önkéntesség (Bocsi – Fényes – Markos 2017), és végül a forgóajtós önkéntesség, ahol a fiatalok több munkáltatónál is kipróbálják magukat (Hustinx 2001).

Vizonylag kevés kutató vizsgálta az önkéntesség motivációit befolyásoló tényezőket. A demográfiai változók közül a nők motivációi inkább altruisták, míg a férfiaké inkább individualisták, és különbségek vannak az önkéntes tevékenységek típusában, jellegében is (Fényes – Pusztai 2012a). A település típusát tekintve a városi lakosokra inkább jellemző az önkéntesség, mint a falusiakra (Juknevičiūsa – Savicka 2003, Flash Eurobarometer 2019), de Wirth (1973) nyomán feltételezhető, hogy a falusiak motivációi inkább altruisták, míg a városiak körében elterjedtebbek az individualista motivációk. Fényes (2015) eredményei szerint a városi származású egyetemistákra a segítő és egyben új típusú önkéntesség volt a jellemző. Fényes és Pusztai (2012b), valamint Fényes (2015) eredményei pedig azt mutatták, hogy a feltételezésekkel ellentétben a vallásos fiatalokat is inkább a vegyes motivációk jellemzik és nem a tisztán altruisták, akárcsak az egész egyetemista populációt.

Ha a vizsgált térség országai közötti különbségeket tekintjük, elmondható, hogy korábbi vizsgálataink szerint az akkor vizsgált négy országban (Magyarország, Ro-

KÖZELKÉP

mánia, Ukrajna, Szerbia) egyöntetűen a vegyes önkéntes motivációk voltak a jellemzők. Azonban fontos eredmény, hogy Ukrajnában az életrajzi megjelenítés, a barátok és családtagok önkéntessége nem volt fontos motiváló erő (Bocsi – Fényes – Markos 2017).

A karriermenedzsment és az önkéntesség kapcsolata a fiatalok körében

A karriermenedzsment egyéni és szervezeti szinten is értelmezhető (Soós 2007, Koncz 2002). Egyéni szinten fontos tényező a saját szakmai igények kielégítése, és az érdeklődési körnek megfelelő karrier elérése. A fiatalok, karrierjük tervezése során ezeket a szempontokat vehetik figyelembe, de nem biztos, hogy mindenkire jellemző a „karriertudatosság”. A karriertudatosság másik eleme lehet, hogy az egyetemi továbbtanulás során a diák a szakválasztáskor a későbbi jövedelem és előmeneteli lehetőség szerint választ (Tuchman 1974, Molnárné 2014).

Mohácsi és Fényes (2020b) munkájukban karriertudatosnak tekintették azt a hallgatót, aki fontosnak tartotta a felsőoktatás bérelőnyét, a magasabb presztízsű és jövedelmű álláshoz jutást a diploma révén, illetve a könnyebb elhelyezkedési lehetőséget. Ez a fajta karriertudatosság a nőkre, a falusiakra, a jobb anyagi háttérűekre és a gazdasági képzésben tanulóokra volt inkább jellemző.

A karriertudatosság része lehet az is, hogy a fiataloknak az álláskeresés során már legyen munkatapasztalatuk (Soós 2007). Ezt segítheti többek közt az, ha végeznek önkéntes munkát tanulmányaik mellett. Ezt a tevékenységet megjeleníthetik életrajzukban is. Handy és munkatársai (2010) kimutatták, hogy az USA-ban és Kanadában ez egy nagyon fontos szempont volt az önkéntes munkavégzés során. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Közép- és Kelet-Európában a munkáltatók többsége még nem kérdez rá az önkéntes munkavégzésre az állásinterjúkn, bár ez napjainkban változóban van.

A karrierépítés része lehet a már említett forgóajtós önkéntesség (Hustinx 2001) is, hiszen ez segíthet a diáknak a számára legmegfelelőbb állást megtalálni. A forgóajtós önkéntesség során meg is változhatnak a diákok karriertervei, és tudatosabban kereshetik később „álmaik állását”.

A karrierépítő célú önkéntesség során megjelenik a Bourdieu-féle (1986) tőkekonvertálás is. A fiatalok ugyan nem fizetségért dolgoznak, de a hasznos kapcsolatok, a munkatapasztalat szerzés, a szakmai fejlődés később megtérül nekik, a legtöbb esetben egy jó állás és magasabb fizetés formájában. Különösen előnyös ez a hátrányos helyzetű fiataloknak, akik otthonról nem kapják meg ezeket az erőforrásokat, és ők, többek közt az önkéntesség során tehetnek szert ezekre a tőkékre.

Fontos kiemelni emellett a felsőoktatásban az önkéntesség kompetencianövelő hatását. Az önkéntesség segítheti a tanulmányi előmenetelt és szakmai fejlődést (jobb tanulmányi eredmények, nagyobb önbizalom, több extrakurrikuláris munka-

KÖZELKÉP

végzés, a tanárokkal való jobb kapcsolat). Emellett fejlesztheti az életben való boldoguláshoz szükséges kompetenciákat, mint a vezetői készség, team munka készség, konfliktuskezelés, kommunikációs készség. Fejlesztheti az állampolgári tudatosságot és felelősségvállalást is, a méltányosság elfogadását és a politikai aktivitást, valamint növelheti a más etnikumok, kultúrák elfogadását (Fényes – Markos 2016).

Hipotézisek

H1: A szakirodalom alapján feltételezzük, hogy a segítő célok mellett fontosak lesznek a hallgatók körében a karrierépítő célok is (például munkatapasztalatszerzés, készségfejlesztés, kapcsolatépítés és életrajzi megjelenítés) az önkéntesség során (Hustinx 2001, Inglehart 2003, Meijs et al. 2003, Handy et al. 2010, Stefanescu – Osvat 2011, Fényes – Pusztai 2012b, Perpék 2012, Fényes 2015, Bocsi – Fényes – Markos 2017).

H2: A nők és az idősebb diákok körében erősebbek lesznek a karrierépítő célok és jobban kapcsolódik az önkéntesség a tanulmányok jellegéhez (Mohácsi – Fényes 2020b, Fényes 2015, Hustinx 2001).

H3: A diákok társadalmi háttérét tekintve feltételezzük, hogy az anyagi helyzet hatása a motivációkra ellentmondásos, a szülők iskolázottsága nem hat (Fényes 2015, Mohácsi – Fényes 2020b), a kiterjedt kapcsolatok viszont növelik a karrierépítő célok erősségét, és a munka tanulmányokhoz való illeszkedését (Perpék 2012). Végül a városi származás szintén erősíti a karrierépítő motivációk erősségét (Wirth 1973, Fényes 2015).

H4: Azokban az országokban, ahol fejlettebb az önkéntesség kultúrája és a non-profit szektor, az önkéntes munkák szélesebb kínálata miatt erősebbek lesznek a karrierépítő célok a diákok körében (Fényes – Pusztai 2012b, Fényes 2015, Bocsi – Fényes – Markos 2017).

H5: Végül a képzési területet tekintve a segítő szakmák esetén erősebbek lesznek a karrierépítő célok, és az önkéntesség jobban is kapcsolódik a tanulmányok jellegéhez, mint a gazdasági, természettudományos, műszaki és informatikai képzés esetén.

Adatok, módszerek és változók

Az adatok egy 2018/19-es tanévben felvett, nagymintás hallgatói adatbázisból származnak (N=2199). Az adatfelvétel az Európai Felsőoktatási Térség egyik legkeletibb felsőoktatási régiójában, Magyarország keleti régiójának felsőoktatási intézményeiben, valamint négy ország (Szlovákia, Románia, Ukrajna, Szerbia) felsőoktatási intézményeiben történt. A magyarországi minta (N=1034) kvótás, és a karokra, a képzés területére, valamint a finanszírozási formára reprezentatív. A határon túli intéz-

KÖZELKÉP

ményekben a hallgatókat csoportosan, véletlenszerűen kiválasztott egyetemi/főiskolai kurzusokon kerestük fel, ahol teljeskörűen kérdeztük le őket (N=1165). A mintában nappali munkarendű másodéves BA/BSc képzéses és másod- vagy harmadéves osztatlan képzéses hallgatók szerepeltek.

Elsőként leválogattuk azokat, akik végeztek önkéntes munkát valamilyen gyakorisággal felsőfokú tanulmányaik alatt (N=939, a diákok 46,8%-a), majd bemutatjuk a motivációk fontossági sorrendjét (a fontosságot a hallgatók 1–4 skálán jelölték). Ezt követően készítettünk egy összevont mutatót (index) a négy karrierépítő motiváció (munkatapasztalatszerzés, készségfejlesztés, kapcsolatépítés és életrajzi megjelenítés) mentén, összeadva a négy 1–4 értékű változót. Mielőtt indexet készítettünk volna, végeztünk klaszter-, főkomponens- és faktorelemzést is a motivációk mentén, de az eredmények nehezen voltak értelmezhetőek, és a karrierépítő motivációk nem rendeződtek egy mutatóba. A motivációk inkább vegyesek voltak, a segítő célú önkéntesség együtt járt a karrierépítő önkéntességgel. Mivel célunk a karrierépítő motivációk fontossága és az arra ható tényezők meghatározása volt, ezért döntöttünk az index készítése mellett. Az indexkészítést követően lineáris regresszióval vizsgáltuk a karrierépítő motivációkra (az index nagyságára) ható magyarázó tényezőket, és logisztikus regressziós módszerrel megnéztük azt is, milyen háttértényezők befolyásolják azt, hogy kapcsolódott-e az önkéntesség a tanulmányok jellegéhez, mivel feltételeztük, hogy a kapcsolódás szintén összefügg a karrierépítéssel.

Mindkét regressziós modellünkben a vizsgált magyarázó változóink a diákok szociodemográfiai háttere, és a képzés országa, valamint területe voltak. A nem változó megoszlása a mintában a következő: 30,1% férfi és 69,9% nő (1: férfi, 0: nő). Az életkor folytonos változó volt, melynek átlaga 21,6 és szórása 1,62 volt. A társadalmi háttérret Bourdieu (1986) nyomán a tőkefajtákkal való rendelkezéssel mértük. A kulturális erőforrásokat tekintve bevontuk a szülők iskolázottságát, melyet az apa (átlag 12,7, szórás 2,54) és az anya (átlag 12,9, szórás 2,6) elvégzett osztályai számával mértünk. Az anyagi helyzetet négy mutató alapján is vizsgáltuk. A család objektív anyagi helyzetét a tartós fogyasztási cikkek birtoklásával mértük (index⁴ 0–9, átlaga 6,9, szórása 1,63) és a család relatív anyagi helyzete mutató pedig összeveti a család anyagi helyzetét a hallgatótársainak anyagi helyzetével (1–5 skála, ahol az átlagos anyagi helyzet 3 volt, az átlag 3,3, a szórás 0,77). A hallgatók saját objektív anyagi helyzetének feltárása érdekében létrehoztunk egy indexet, mely a tartós javak birtoklását tartalmazza (0–6, átlag 1,8, szórás 1,5)⁵ míg a diák szubjektív anyagi

⁴ Az index elemei: van-e a családja tulajdonában... saját lakás, családi ház, öt évnél újabb autó, plazma TV/LCD TV, asztali számítógép/laptop otthoni internet-hozzáféréssel, táblagép, e-book olvasó; mobilinternet (telefonon vagy táblagépen), mosogatógép, klíma, okostelefon. Az index a 0,1 értékű változók összege.

⁵ Az index elemei: van-e a megkérdezett tulajdonában... saját lakás/családi ház, saját használatú személyautó, átlagnál drágább telefon (pl. iPhone), átlagnál drágább laptop/PC, tablet, e-book-olvasó, lakáskassza-megtakarítás. Az index a 0,1 értékű változók összege.

KÖZELKÉP

helyzetének mutatója azt vizsgálja,⁶ hogy a hallgató megengedhet-e magának jelentős kiadást, vagy még az alapvető költségeket sem képes finanszírozni (1–4, átlag 3,2, szórás 0,62). Végül a 14 éves kori tartózkodási hely változóját (1: város, 0: falu) is figyelembe vettük (62,2% volt városi lakos). A diákok kapcsolati erőforrásainak mérése során négy indexet alkottunk: a szülőkkel (6–30, átlag 19,6, szórás 3,44),⁷ az oktatókkal (0–18, átlag 4,2, szórás 4,19),⁸ a csoport- és egyetemi hallgatótársakkal (0–11, átlag 8,3, szórás 2,84),⁹ illetve az egyetemen kívüli barátokkal (0–11, átlag 7,7, szórás 3,16)¹⁰ való közös tevékenységek gyakorisága alapján.

A képzés országa változóból négy dummy változót készítettünk, ahol Szerbia volt a referencia kategória. A mintában 47,5% magyarországi, 32% romániai, 9,3% ukrainai, 6,4% szlovákiai és végül 4,8% szerbiai diák szerepelt. A képzési területeket öt, közel azonos nagyságú csoportba vontuk össze, melyből szintén dummy változókat képeztünk, ahol az egyéb képzési terület volt a referencia kategória. A mintában bölcsész- és társadalomtudományi területen tanult a diákok 21,5%-a, gazdasági képzésekben 12,7%, természettudományi, informatikai, műszaki területen 15,9%, tanárképzésben 25,7%, végül egyéb területen 24,2%.

Eredmények

Azok körében, akik végeztek önkéntes munkát valamilyen gyakorisággal tanulmányaik alatt (a minta 46,8%-a, N=939) elsőként megvizsgáltuk a motivációk fontossági sorrendjét (1. táblázat).

⁶ 1: Gyakran előfordul, hogy nincs pénzem a mindennapi szükségletek fedezésére. 2: Előfordul, hogy a mindennapi kiadásaimat (élelem, utazás) sem tudom fedezni. 3: Mindenem megvan, ami szükséges, de nagyobb kiadásokat nem engedhetek meg magamnak. 4: Mindenem megvan, jelentősebb kiadásokra is telik (pl. nyaralás, étterembe járás).

⁷ Az egyetemi éveim alatt a szülők beszélgettek velem, tájékoztak, hogyan töltsöm a szabadidejemet, érdeklődtek a tanulmányaimról, vizsgáimról, támogatták anyagilag, szerveztek velem közös programokat, szerveztek velem sportos programokat (a tevékenységek gyakoriságát 1-től 5-ig jelölhették, a Cronbach's Alpha értéke 0,793).

⁸ Van-e olyan oktatója, akivel beszélgetek a tananyagról tanítási időm kívül, akivel a tananyagon kívüli témákról is beszélgetek, akivel szépirodalomról, művészetről beszélgetek, akivel közéleti kérdésekről beszélgetek, akivel magánéleti kérdésekről beszélgetek, akivel a jövőre vonatkozó terveiről beszélgetek, akivel rendszeres e-mail kapcsolatban van, aki odafigyel a pályafutásom alakulására, akivel sportról, egészséges életmódról beszél (1: egy van, 2: több is van, 0: nincs, a Cronbach's Alpha értéke 0,879).

⁹ Van-e olyan csoport/hallgatótársam, akivel megbeszéli a tanulmányaimmal kapcsolatos problémáimat, magánéleti problémáimat, akivel rendszeresen együtt töltöm a szabadidejemet, akivel megbeszéli a jövőre vonatkozó terveimet, aki betegség esetén megkeresi, akitől könyvet, jegyzetet kér kölcsön, akivel tudományos kérdésekről beszélgetek, akivel kultúráról, közéleti kérdésekről beszélgetek, akivel művészetről beszélgetek, akivel együtt tanul, akivel együtt szokott sportolni. (1: van, 0: nincs, a Cronbach's Alpha értéke 0,842).

¹⁰ Van-e olyan egyetemen kívüli barátja, akivel... (1: van, 0: nincs, a Cronbach's Alpha értéke 0,873). (Lásd a csoport/hallgatótársnál lévő tevékenységeket.)

KÖZELKÉP

1. táblázat. Az önkéntesség motivációinak fontossági sorrendje (1–4 Likert skálák átlagai, valamint a fontos és nagyon fontos válaszok aránya az egyes motivációkat tekintve, N=939).

	átlag	fontos és nagyon fontos válaszok aránya
Hogy segítsék másokon.	3,3	90,1%
Munkatapasztalat szerzése.	3,08	79,9%
Új ismeretek szerzése, szakmai fejlődés.	3,07	81,5%
Hogy jobban érezzem magam.	3,05	81,9%
Új ismerősök, barátok szerzése.	2,99	76,1%
Hogy beírhattam az önéletrajzomba.	2,35	44,7%
Hitbéli meggyőződésemmel.	2,28	43,6%
Mert a barátaim, családtagjaim is önkénteskednek.	2,25	39,7%

Forrás: Persist 2019 adatbázis alapján saját számítás

Eredményeink szerint a diákok legfőbb motivációja az önkéntesség során, hogy segítsenek másokon, a diákok 90%-ának ez fontos vagy nagyon fontos szempont. A karrierépítő célok (például munkatapasztalatszerzés, készségfejlesztés, kapcsolatépítés), valamivel kevésbé fontosak (76–82%), sőt az életrajzi megjelenítés, mint motiváció térségünkben csak a diákok 45%-ának volt fontos. Érdekes, hogy még azoknál is, akiknél a karrierépítő célok előtérben voltak, a munkák egyharmada nem a tanulmányok jellegével volt összhangban, tehát elképzelhető, hogy az önkéntes a téves pályaválasztást, szakválasztást kompenzálja az önkéntességgel, és inkább az önkéntes munka során akar tapasztalatokat szerezni későbbi munkájához. Az is elképzelhető, hogy az alanyok úgy gondolják, még ha nem is kapcsolódik a munka a tanulmányokhoz, maga a munkatapasztalatszerzés (egy más területen), a kapcsolatépítés és szakmai fejlődés fontos lehet a későbbi karrier szempontjából.

A továbbiakban a négy karrierépítő motivációból indexet¹¹ képeztünk, és lineáris regresszióval megnéztük a karrierépítő motivációk erősségére ható tényezőket (itt a függő változó folytonos mutató), illetve logisztikus regressziós módszerrel megvizsgáltuk azt is, hogy a vizsgált háttérváltozók hogyan hatnak arra, hogy az önkéntesség kapcsolódik-e a tanulmányok jellegéhez (ebben az esetben a függő változó kétértékű, dummy változó). Regressziós eredményeinket a 2. és 3. táblázatban mutatjuk be.

¹¹ Az index komponensei a munkatapasztalatszerzés, az új ismeretek szerzése és szakmai fejlődés, a kapcsolatépítés és végül az életrajzi megjelenítés voltak.

KÖZELKÉP

2. táblázat. A karrierépítő motivációk erősségére ható tényezők.
Lineáris regressziós béták és a szignifikancia. N=939

	béta	szignifikancia
Nem (1: férfi)	-0,082*	0,036
Kor	0,015	0,700
Anya elvégzett osztályai	0,051	0,247
Apa elvégzett osztályai	0,012	0,783
A család objektív anyagi helyzete (index, 0–9)	0,009	0,831
A család relatív anyagi helyzete (1–5)	0,066	0,128
A diák objektív anyagi helyzete (index, 0–6)	-0,042	0,321
A diák szubjektív anyagi helyzete (1–4)	0,020	0,634
14 éves kori településtípus (1. város)	-0,009	0,807
Kapcsolat a szülőkkel (index)	0,070	0,068
Kapcsolat az oktatókkal (index)	0,025	0,533
Kapcsolat a csoporttársakkal (index)	0,075	0,059
Kapcsolat a külső barátokkal (index)	0,118**	0,003
Magyarország	-0,120*	0,049
Románia	0,009	0,878
Ukrajna	-0,083	0,060
Szlovákia	-0,031	0,472
Bölcsész- és társadalomtudomány	0,025	0,588
Gazdasági	0,016	0,713
Műszaki, informatika, természettudomány	-0,137**	0,001
Pedagógia	-0,019	0,712
A modell magyarázóereje	adj. R-négyzet 0,087	

* jelöli a 0,01 < p ≤ 0,05 szignifikancia szintet és ** jelöli a 0,001 < p ≤ 0,01 szignifikanciaszintet
Forrás: Persist 2019 adatbázis alapján saját számítás

Eredményeink szerint a karrierépítő motivációk szignifikánsan erősebbek a nők körében, akiknek szoros a kapcsolata a külső (nem egyetemi) barátokkal, akik Magyarországon kívül, illetve nem műszaki, informatikai vagy természettudományi területen tanulnak.

KÖZELKÉP

3. táblázat. Az önkéntesség jellegére (kapcsolódik-e a tanulmányok jellegéhez) ható tényezők. Logisztikus regressziós exp(B)-k és a Wald-statisztika szignifikanciája, N=939

	Exp(B)	szignifikancia (Wald)
Nem (1: férfi)	0,741	0,141
Kor	1,085	0,199
Anya elvégzett osztályai	1,050	0,230
Apa elvégzett osztályai	0,978	0,590
A család objektív anyagi helyzete (index, 0–9)	0,870*	0,033
A család relatív anyagi helyzete (1–5)	1,280	0,061
A diák objektív anyagi helyzete (index, 0–6)	1,069	0,338
A diák szubjektív anyagi helyzete (1–4)	1,025	0,882
14 éves kori településtípus (1. város)	1,289	0,169
Kapcsolat a szülőkkel (index)	0,995	0,850
Kapcsolat az oktatókkal (index)	1,057*	0,011
Kapcsolat a csoporttársakkal (index)	1,062	0,129
Kapcsolat a külső barátokkal (index)	1,030	0,370
Magyarország	0,904	0,723
Románia	1,948*	0,017
Ukrajna	0,396*	0,046
Szlovákia	0,377*	0,033
Bölcész- és társadalomtudomány	1,411	0,176
Gazdasági	0,461*	0,012
Műszaki, informatika, természettudomány	0,398**	0,001
Pedagógia	2,216**	0,004
A modell magyarázóereje	Nagelkerke R-négyzet 0,218	

* jelöli a $0,01 < p \leq 0,05$ szignifikancia szintet és ** jelöli a $0,001 < p \leq 0,01$ szignifikanciaszintet
Forrás: Persist 2019 adatbázis alapján saját számítás

Adataink szerint az önkéntesség pedig jobban kapcsolódott a tanulmányok jellegéhez azoknál, akiknek a családja rosszabb objektív anyagi helyzetű, akiknek szorosabb a kapcsolata az oktatókkal, akik Romániában (és nem Ukrajnában vagy Szlovákiában) tanulnak, illetve a pedagógia szakosok körében. Az önkéntesség jellemző-

KÖZELKÉP

en nem kapcsolódott a tanulmányok jellegéhez a gazdasági, műszaki, informatikai és természettudományi képzések esetén.

Policy javaslatok

Tanulmányunk elméleti része rámutat arra, hogy napjainkban a felsőoktatásban az önkéntesség segíti a diákokat a karriertervezésben (például a „forgóajtós önkéntesség” során több területen is kipróbálhatják magukat) és karrierépítésben (hasznos tudás és kapcsolatok szerzése, valamint munkatapasztalat szerzés), illetve egyes esetekben az is elképzelhető, hogyha megszereti a hallgató az önkéntes munkát, esetleg később ott fog dolgozni. Már a Magyarországon 2012-ben a középiskolákban bevezetett iskolai közösségi szolgálatnak is kiemelt célja volt a pályaorientáció. Emellett a felsőoktatásban, ha az önkéntes munka illeszkedik a tanulmányok jellegéhez, ez segít a szakmai kapcsolatok kiépítésében és a szakmai ismeretek gyakorlatban való elsajátításában, ami kiegészítheti a klasszikus egyetemi képzést. Javasoljuk, hogy a fenti előnyök miatt a vizsgált közép- és kelet-európai térségben az egyetemek segítsék jobban a hallgatók önkéntes munkavállalását, akár szervezett formában is, kreditekkel elismerve, bár ezzel kitágítjuk az önkéntesség klasszikus definícióját, mert ez egyfajta „kötelező önkéntesség” (Romániában az önkéntességet 2014 óta elismerik szakmai gyakorlatként, de a többi vizsgált országra ez még nem jellemző).

Fontos lenne emellett például karrierrodákat működtetni az egyes karokon, tanterületeken, ahol a szakmához kötődő, tanulás mellett végezhető önkéntes és fizetett munkalehetőségeket is kínálnak a hallgatók számára. Emellett jó lenne, ha az önkéntesség koordinálására, a tapasztalatok „átbeszélésére” a felsőoktatási intézmények esetleg külön szakembert is alkalmaznának. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az Egyesült Királyságban mért adatok (Anderson – Green 2012, Barton – Bates – O’Donovan 2019, Hoskins – Leonard – Wilde 2020) szerint az önkéntesség karriert segítő jellege nem érvényesült a rossz társadalmi háttérű diákok körében, ha az önkéntesség kötelező volt (azaz beépül a tananyagba), és a munka jellege nem kapcsolódott a tanulmányok jellegéhez. A mi közép- és kelet-európai adataink azonban azt mutatják, hogy épp a rosszabb háttérű diákok esetén kapcsolódott jobban az önkéntesség a tanulmányok jellegéhez, ami egy pozitív eredmény.

További eredményeink szerint elsősorban a nők és a segítő szakmákat tanulók tudják térségünkben kihasználni az önkéntességben rejlő karrierépítési lehetőséget. A felsőoktatásnak nagyobb figyelmet kellene fordítania azokra a hallgatókra is, akik körében még nem érvényesülnek eléggé a karrierépítő célok az önkéntes munka során (például a reál- és gazdasági képzések hallgatói és a férfiak). Emellett maguk az oktatók is segíthetik a diákokat a szakmához kapcsolódó önkéntes munkák felajánlásával, hiszen eredményeink szerint az oktatókkal való szorosabb kapcsolat esetén gyakoribb az önkéntesség és a tanulmányok jellegének illeszkedése.

KÖZELKÉP

Összegzés

A szakirodalom (Hustinx 2001, Inglehart 2003, Meijs et al. 2003, Handy et al. 2010, Perpék 2012) alapján, első hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy az önkéntesség motivációit tekintve a segítő célok mellett megjelennek a karrierépítő önkéntes motivációk is a felsőoktatási hallgatók körében. Adataink azonban azt mutatják, hogy a másokon való segítség motivációja továbbra is a legfontosabb szempont, és a karrierépítő célok (például munkatapasztalat és szakmai tudásszerzés, kapcsolatépítés) valamivel kevésbé fontosak. Ennek magyarázata lehet, hogy térségünkben az önkéntesség motivációi inkább vegyesek. A korábbi adatok szerint a karrierépítő önkénteseknek is fontos volt a segítő szándék (Stefanescu – Osvat 2011, Fényes – Pusztai 2012b, Fényes 2015, Bocsi – Fényes – Markos 2017).

A kérdőívben szereplő négy karrierépítő motiváció mentén egy összevont indexet készítettünk, és lineáris regressziós módszerrel megnéztük, hogy ezek erősségét milyen háttértényezők befolyásolják. Emellett logisztikus regressziós módszerrel vizsgáltuk azt is, hogy mi hat arra, hogy az önkéntesség kapcsolódott-e a tanulmányok jellegéhez.

Második hipotézisünkkel összhangban a karrierépítő célok erősebbek a női hallgatók esetén, az életkor azonban nem hatott a motivációkra, feltehetőleg azért, mert a minta viszonylag homogén volt életkor szerint.

A diákok társadalmi háttérét tekintve, harmadik hipotézisünkkel részben összhangban a diákok családjának rosszabb anyagi helyzete esetén jobban kapcsolódott az önkéntesség a tanulmányok jellegéhez, az oktatókkal való szorosabb kapcsolat esetén pedig szintén jobban kapcsolódott az önkéntesség a tanulmányok jellegéhez. Az erősebb karrieréptő célok pedig a külső, nem egyetemi barátokkal szorosabb kapcsolatban lévőkre voltak jellemzőek.

Negyedik hipotézisünk, miszerint azokban az országokban erősebbek a karrierépítő célok és kapcsolódik jobban az önkéntesség a tanulmányok jellegéhez, ahol fejlettebb a non-profit szektor, és szélesebb kínálata van az önkéntes munkáknak nem teljesült. Eredményeink szerint az önkéntesség jobban kapcsolódott a tanulmányok jellegéhez Romániában, feltehetőleg azért, mert ott szakmai gyakorlatként is elismerik, a karrieréptő motivációk pedig erősebbek voltak a Magyarországon kívüli országokban, melynek oka, hogy a határon túli mintákban elsősorban pedagógus-hallgatók szerepeltek, ami egy segítő szakma.

Ötödik hipotézisünk viszont teljesült, mivel a tanárszakosok esetén, ami egy segítő szakma, kapcsolódott leginkább az önkéntesség a tanulmányok jellegéhez, és csak kevésbé kapcsolódott a gazdasági, informatikai, műszaki és természettudományos képzések esetén. A karrierépítő célok szintén a reál területeken kívüli képzések esetén voltak erősebbek.

KÖZELKÉP

Irodalom

- Anderson, P. – Green, P. (2012): Beyond CV building: the communal benefits of student volunteering. *Voluntary Sector Review*, 3(2): 247–256. <https://doi.org/10.1332/204080512X649388>
- Barton, E. – Bates, E. – O’Donovan, R. (2019): ‘That extra sparkle’: students’ experiences of volunteering and the impact on satisfaction and employability in higher education. *Journal of Further and Higher Education*, 43(4): 453–466. <https://doi.org/10.1080/0309877X.2017.1365827>
- Bocsi V. – Fényes H. – Markos V. (2017): Motives of volunteering and values of work among higher education students. *Citizenship Social and Economics Education*, 16(2): 117–131. DOI: <https://doi.org/10.1177/2047173417717061>
- Bourdieu, P. (1986): The forms of capital. In: Richardson, J. G. (ed.): *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York, NY, Greenwood Press. 241–258. DOI: 10.2307/1175546
- Czike K. – Bartal A. (2005): *Önkéntesek és non-profit szervezetek*. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba – Budapest
- Czike K. – Kuti É. (2006): *Önkéntesség, jótekonyság és társadalmi integráció*. Nonprofit Kutatócsoport Egyesület, Önkéntes Központ Alapítvány, Budapest
- Fényes H. (2015): Effect of Religiosity on Volunteering and on the Types of Volunteering among Higher Education Students in a Cross-Border Central–Eastern European Region. *Acta Universitatis Sapientiae. Social Analyses*, 5(2): 181–203.
- Fényes H. (2021): Az elmúlt tíz év kutatási eredményei a felsőoktatási hallgatók önkéntességéről. *Önkéntes Szemle* 1(1): 56–68.
- Fényes H. – Pusztai G. (2012a): Volunteering among Higher Education Students. Focusing on the Micro-level Factors. *Journal of Social Research and Policy*, 3(1): 73–96.
- Fényes H. – Pusztai G. (2012b): Religiosity and Volunteering among Higher Education Students in the Partium Region. In: Györgyi Z. – Nagy Z. (szerk.): *Students in a Cross-Border Region. Higher Education for Regional Social Cohesion*. Nagyvárad (Oradea), University of Oradea Press, 147–167.
- Fényes H. – Markos V. (2016): Az intézményi környezet hatása az önkéntességre. In: Pusztai G. – Bocsi V. – Ceglédi T. (szerk.): *A felsőoktatás (hozzáadott) értéke. Közelítések az intézményi hozzájárulás empirikus megragadásához*. Budapest – Nagyvárad, Partium – Új Mandátum Könyvkiadó, PPS, 248–261.

KÖZELKÉP

- Flash Eurobarometer (2019): Source: (http://forumfrancaisjeunesse.fr/wp-content/uploads/2019/08/stronger_united_Europe_views-of-young-people.pdf). (Utolsó letöltés: 2020. 12. 09.)
- Handy, F. – Cnaan, R. A. – Hustinx, L. – Kang, C. – Brudney, J. L. – Haski-Leventhal, D. – Holmes, K. – Meijs, L. C. – Pessi, A. B. – Ranade, B. – Yamauchi, N. – Zrinscak, S. (2010): A Cross-Cultural Examination of Student Volunteering: Is It All About Résumé Building? *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 3: 498–523. DOI: <https://doi.org/10.1177/0899764009344353>
- Hoskins, B. – Leonard, P. – Wilde, R. (2020): How Effective Is Youth Volunteering as an Employment Strategy? A Mixed Methods Study of England, *Sociology*, 54(4): 763–781. <https://doi.org/10.1177/0038038520914840>
- Hustinx, L. (2001): Individualization and New Styles of Youth Volunteering: an Empirical Exploration. *Voluntary Action*, 3(2): 57–76.
- Inglehart, R. (2003): Modernization and Volunteering. In: Dekker, P. – Halman, L. (eds.): *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow, Kluwer Academic/Plenum Publishers. 55–70. DOI 10.1007/978-1-4615-0145-9
- Juknevičiūsa, S. – Savicka, A. (2003): From Restitution to Innovation: Volunteering in Postcommunist Countries In: Dekker, P. – Halman L. (eds.): *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow, Kluwer Academic/Plenum Publishers. 127–141. DOI 10.1007/978-1-4615-0145-9
- Kaplan, M. (1975): *Leisure Theory and Policy*. New York, Wiley. DOI: <https://doi.org/10.1080/00222216.1977.11970303>
- Koncz K. (2002): Életpálya és munkahelyi karriermenedzsment. *Vezetéstudomány*. 33(4): 2–14.
- Mohácsi M. – Fényes H. (2020a): Önkéntesség a felsőoktatásban, mint az egyéni karriermenedzsment része. In: Korcsmáros, E. (szerk.): *12th International Conference of J. Selye University. Economics Section. Conference Proceedings*, Komárno (Slovakia), Janos Selye University, 289–299.
- Mohácsi M. – Fényes H. (2020b): A karriertudatosság és az arra ható tényezők a felsőoktatási hallgatók körében. Egy közép- és kelet-európai régióban végzett kutatás eredményei. *TÉR-GAZDASÁG-EMBER*. 8(3): 47–61.
- Molnárné Konyha Cs. (2014): A továbbtanulási tudatosság fogalmi meghatározása és egy lehetséges mérési módszere. In: Piskóti I. (szerk.): *Marketingkaleidoszkóp 2014. Innovációvezérelt marketing*. Miskolci Egyetem, Marketing Intézet, Miskolc, 203–209.

KÖZELKÉP

- Perpék É. (2012): Formal and informal Volunteering in Hungary, Similarities and Differences. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 3(1): 59–80. DOI: 10.14267/issn.2062-087X
- Soós J. K. (2007): Karrier összehangolása egyéni és szervezeti szinten *Munkaügyi Szemle*, (4): 20–24.
- Stebbins, R. A. (1996): Volunteering: A Serious Leisure Perspective. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 25(2): 211–224. DOI: <https://doi.org/10.1177/0899764096252005>
- Stefanescu, F. – Osvat, C. (2011): Volunteer Landmarks among College Students. *The Yearbook of the „Gh. Zane” Institute of Economic Researches*, 20(2): 139–149.
- Tuckman, B. W. (1974): An Age-Graded Model for Career Development Education. *Journal of Vocational Behavior*, 4(2): 193–212. DOI: [https://doi.org/10.1016/0001-8791\(74\)90104-3](https://doi.org/10.1016/0001-8791(74)90104-3)
- Voicu, M. – Voicu, B. (2003): Volunteering in Romania: A Rara Avis. In: Dekker, P. – Halman, L. (eds.): *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow, Kluwer, Academic/Plenum Publishers. 143–160. DOI 10.1007/978-1-4615-0145-9
- Wilson, J. (2000): Volunteering. *Annual Review of Sociology*, 26(1): 215–240. DOI: <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.215>
- Wirth, L. (1973): Az urbanizmus, mint életmód. In: Szelényi I. (szerk.): *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 41–64.

KÖZELKÉP

Hogyan változott a hazai egyetemisták drogfogyasztása a Covid idején?

ARNOLD PETRA¹ – GELENCSÉR ANNA² – ELEKES ZSUZSANNA³

ABSZTRAKT

A Covid-19 kitörése, a karantén mindenkire jelentős hatással bír mentálisan és szociálisan egyaránt. Az életkörülmények, a napi rutin megváltozása, a munkahely elvesztése, a létbizonytalanság jelentős lelki megterhelést jelent az emberek számára, amely növelheti az egészségkárosító magatartások gyakoribbá válását. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a rizikómagatartásban milyen változás figyelhető meg a koronavírus hatására a hazai egyetemisták körében, illetve, hogy ez a változás milyen pszicho-szociális tényezőkkel magyarázható. Az Antwerpeni Egyetem által koordinált Hallgatók Jóléte Nemzetközi Koronavírus Kutatás (Covid-19 International Student Well-Being Study) adatait dolgozzuk fel. A kutatásban közel 26 ország, 75 egyeteme vett részt. Magyarországról a Budapesti Corvinus Egyetem, a Debreceni Egyetem, a Miskolci Egyetem és a Szegedi Tudományegyetem hallgatói töltötték ki online a kérdőívet. A teljes egyetemista populációt céloztuk meg. Az adatfelvétel 2020 tavaszán zajlott le. Eredményeink azt mutatják, hogy az összes egészségkárosító magatartás csökkent a Covid-19 alatt, azonban a vírus előtt már fogyasztók körében nőtt a fogyasztás gyakoriságának az átlaga. Mindez arra utal, hogy a hazai egyetemisták körében feltehetően csökkent a rekreációs használat, és nőtt a problémásabb fogyasztás a pandémia alatt. Eredményeink felhívják a figyelmet arra, hogy a karantén alatti átmeneti helyzetet nehezebben viselő egyetemisták esetében gyakoribbá válhatnak az egészségkárosító magatartások, így fontos prevenció és segítő lehetőségeket biztosítani számukra.

KULCSSZAVAK: Covid-19, fiatalok, egyetemista, drog, alkohol, rizikómagatartás

ABSTRACT

How has university students' drug use changed during Covid-19?

The Covid-19 outbreak and the lockdown have had significant psychological and social impacts on everyone's life. Changing life circumstances and daily routines, job losses, uncertainty, have put a psychological strain on us. As a consequence, we may experience risk behaviours more often than before. The aim of the study is to analyse how risk behaviours have changed due to Covid-19 among university students in Hungary, and to identify the psycho-social factors along

¹ MTA-BCE Társadalomepidemiológiai Kutatócsoport, arnold.petra@uni-corvinus.hu

² MTA-BCE Társadalomepidemiológiai Kutatócsoport, e-mail: anna.gelencser@uni-corvinus.hu

³ Budapesti Corvinus Egyetem Kommunikáció és Szociológia Intézet, MTA-BCE Társadalomepidemiológiai Kutatócsoport, e-mail: zszusanna.elekes@uni-corvinus.hu

KÖZELKÉP

which the shift can be explained. The analysis is based on the data of 'Covid-19 International Student Well-Being Study' – a study initiated and coordinated by the University of Antwerpen involving 75 universities from 26 countries. Four Hungarian universities – Corvinus University of Budapest, the University of Debrecen, the University of Miskolc, and the University of Szeged participated in the study. The survey was conducted among all university students who filled in an online questionnaire in Spring 2020. Our results show that all risk behaviours have declined during the Covid-19 period. However, students who had had consumed drug before Covid-19 have been using them more frequently during the pandemic. Our results suggest that the recreational use have probably declined and the problematic use have probably increased among university students during the pandemic. Our results highlight the fact that students for whom the crisis situation imposed by the quarantine was hard to handle are more likely to use substances more frequently, so offering them prevention and treatment options is crucial.

KEYWORDS: Covid-19, youth, university students, drug, alcohol, risk behaviour

Bevezetés⁴

A Covid-19 kitörése mindenkire jelentős hatással bír. Az életkörülmények, a napi rutin megváltozása, a munkahely elvesztése, a létbizonytalanság, a baráti és családi kapcsolatok fenntartásának a nehézsége, azaz a kollektív rend megbomlása jelentős lelki megterhelést jelent az emberek számára. A koronavírus miatt hirtelen megváltozott élethelyzet egy átmeneti időszaknak tekinthető, egy olyan időszaknak, aminek nem tudni, mikor lesz vége. Az átmeneti időszak, a kiszámíthatatlanság, a tehetetlenség, a megváltozott életkörülmények, a változás mind bizonytalanságot eredményeznek az emberek életében. Ezek a tényezők pedig növelhetik az egészségkárosító magatartások gyakoribbá válását.

A Covid-19 járvány, illetve különösen a karantén jelentősen befolyásolhatja a mentális állapotot. A fertőzéstől való félelem, a karantén hossza, a nem megfelelő ellátás és információhiány is negatívan befolyásolhatják az egyén mentális állapotát (Brooks et al. 2020). A fertőzéstől való félelem megnyilvánulhat egyrészt abban, hogy az egyén aggódik saját egészségügyi állapota miatt, másrészt abban, hogy tart a hozzátartozók megfertőzésétől (Brooks et al. 2020). A megfelelő ellátottság hiánya a pandémia alatti izolált helyzetben szükséges tárgyakat is magába foglalhatja (például védőmaszk, hőmérő hiány); az információ hiánya pedig a nem elegendő tájékoztatás mellett, magába foglalja az egymásnak ellentmondó híreket a járványról és a karanténról (Brooks et al. 2020). Illetve a karantén ténye annak lejátárt követően is negatív hatással lehet az egyénre, ami leginkább két jelenségben nyilvánul meg: az anyagi problémákban, illetve a koronavírushoz társított stigmában (Brooks et al. 2020). Az első jelenséget az magyarázza, hogy sokan a karantén alatt munkaképtelen állapotba kerültek, így jelentős jövedelem kiesésre számíthatnak. A második jelen-

⁴ A szakirodalom gyűjtésben részt vett Bencsik Nóra is.

KÖZELKÉP

ség pedig a társadalom általi gyanakvásban és tartózkodásban nyilvánul meg azon személyekkel szemben, akik már átestek a Covid-19 víruson (Brooks et al. 2020).

A koronavírus hatására a droggeresletben és a drogkínálatában is megfigyelhetőek változások. A drogok beszerzése és fogyasztása más szinterekre helyeződött át: a hozzájutás szempontjából az online tér, a házhozszállítás; a fogyasztást nézve pedig az otthon vált biztonságosabbá (Reynolds et al. 2020, EMCDDA 2021). A Covid-19 hatására a drogpiacra fennakadások voltak az ellátottságban a nem termesztő vagy előállító országokban. A határlezárást, a bárók, klubok, éttermek stb. bezárása és a *social distancing* okozott további nehézségeket, ezzel visszaszorítva a közösségi, nyílt szintereken történő fogyasztást (Reynolds et al. 2020). Azonban nem tűnt el a közös szerhasználat, az továbbra is jelen volt, személyes találkozók vagy online eszközök alkalmazásával (Dumas et al. 2020). A járvánnyal járó stressz és pánik hatására, az élelmiszerekhez, egyéb cikkekhez hasonlóan mind a drog, mind az alkohol esetében is sor került felhalmozásra. Az említettek következtében a drogfogyasztás esetén gyakrabban előfordulhattak túladagolások, a járvánnyal együtt járó bizonytalan helyzet hatására pedig elképzelhető, hogy több, korábban leszokó személy tért vissza a szerhasználatához (Reynolds et al. 2020).

Egy online kutatás (EMCDDA 2021) eredményei azt mutatják, hogy a korábban alkalomszerűen drogot fogyasztók csökkentették a fogyasztásukat vagy abba is hagyták a pandémia alatt, ugyanakkor a korábban rendszeresebben fogyasztók növelték a fogyasztásukat. Azonban a korlátozó intézkedések enyhülése következtében úgy tűnik a rekreációs szerhasználat újra növekedésnek indult (EMCDDA 2021). Egy másik kutatás szerint nőtt az alkohol és kannabisz fogyasztás, ami feltehetően annak tudható be, hogy az országos lezárástok miatt a napirend megtört, a napi rutin megváltozásával pedig előtérbe került a szerhasználat (Dumas et al. 2020).

A Covid-19 járvány az egyetemisták életére is jelentős hatással bír mentálisan és szociálisan egyaránt. Az életkörülmények megváltoztak, így számos kihívással kellett megküzdeniük a koronavírus kitörése kapcsán (Sahu 2020), mint például az online tanulás módszerének elsajátítása, online vizsgarendszerre való átállás, munka elvesztése, így a megélhetési nehézségek, a tandíj fizetési nehézségek, a nemzetközi diákok hazautazásának korlátozása, a családdal, barátokkal való kapcsolattartás korlátozása, esetleg szülők elvesztése a vírus miatt stb. További nehézséget jelentett a növekvő képernyő idő, a tervezett nagy életesemények elmaradása pl. diplomaosztó és az oktatási intézmények bezárása (Branquinho et al. 2020). A diákok sok esetben nagyobb megterhelésről, több feladatról számoltak be az online oktatás során, amelyhez a korábbi iskolai környezet és kortársak motiválása is hiányzik (Chaturvedi et al. 2020). A mentális terheltség mellett kialakulhatnak negatív fizikai tünetek a világjárvány hatására, ilyen lehet a fejfájás, izom fájdalom, amely kialakulásához a fizikai aktivitás hiánya is vezethet (Branquinho et al. 2020).

Az egyetemista korosztály vizsgálata amiatt fontos egyrészt, mert hazai drogepidemiológiai vizsgálatokból (Paksi et al. 2021) tudjuk, hogy a fiatalabb korosz-

KÖZELKÉP

tály szignifikánsan érintettebb egészségkárosító magatartást tekintve, másrészt amiatt is, mert a mai társadalomban megfigyelhető posztadoleszcenszek tömeges megjelenése, akik az egyetemista korosztályból is kikerülnek. A posztadoleszcens életszakasz egy hosszabb átmenet a serdülőkor és a felnőttkor között, amikor a fiatalok bizonyos szempontból még a serdülőkhöz, más szempontból azonban már a felnőttekhez tartoznak (Arnett 2004, Vaskovics 2000). A posztadoleszcens életszakasz a serdülőkor, a serdülőkori normatív krízis és az identitáskeresés időszakának az elhúzódnását is jelenti egyben, amely bizonytalanságot eredményez az egyén életében (Arnett 2004, Somlai 2007, Stone et al. 2012). A hosszabb átmenet egy tartósan „státusz nélküli”, „sehol nem levés” állapot (Gennep 2007), ami szintén bizonytalansággal jár és növeli a rizikómagatartások gyakoribbá válásának az esélyét.

Egyre több kutatás lát napvilágot, amely a koronavírus hatását vizsgálja, de mindezidáig kevés olyan kutatás (EMCDDA 2021) készült, amely azt elemzi, hogyan változott az egészségkárosító magatartás a karantén időszak előtti helyzethez képest, illetve kevés kutatás (Wenjun et al. 2020, Wong – Gao – Tam 2007) elemezte azt, hogy a koronavírus hogyan hat az egyetemisták életére.

Jelen elemzés célja egyrészt annak ismertetése, hogy a rizikómagatartásban (alkohol, dohányzás, kannabisz használat, visszaélés szerű gyógyszerhasználat) milyen változás figyelhető meg a koronavírus hatására a hazai egyetemisták körében. Másrészt célul tűzzük ki annak vizsgálatát, hogy milyen pszicho-szociális tényezőknek tudható be az egyetemisták egészségkárosító magatartásában a Covid-19 hatására bekövetkezett változás. A fentebb bemutatott jelenségek egy része arra utal, hogy csökken a szerhasználat a korlátozó intézkedések miatt (határlezáráások, szórakozóhelyek bezárása), míg más tényezők – mint pl. a Covid-19 hatása a mentális állapotra – a szerhasználat növekedését segíthetik elő. Hipotézisünk szerint a rizikómagatartás nő a pandémia alatt, ami összefüggésbe hozható a pszicho-szociális mutatókkal, mint pl. anyagi nehézségek, depresszió, társas támogatás.

A kutatás módszere

Az Antwerpeni Egyetem koordinálásával 2020 tavaszán valósult meg az a Covid-19 Nemzetközi Diákjóléti Kutatás (*International Student Well-Being Study*) (Van de Velde et al. 2020, Van de Velde et al. 2021), amely célja annak vizsgálata volt, hogy a koronavírus milyen hatással van az egyetemisták életére.⁵ A kutatásban 26 ország 75 egyeteme vett részt, hazánkból a Budapesti Corvinus Egyetem, a Debreceni Egye-

⁵ Jelen tanulmányban nemzetközi eredményeket nem mutatunk be. A nemzetközi kutatásról, nemzetközi eredményekről itt lehet olvasni: <https://www.uantwerpen.be/en/research-groups/centre-population-family-health/research2/covid-19-international/>

KÖZELKÉP

tem, a Miskolci Egyetem és a Szegedi Tudományegyetem vett részt⁶ (Arnold et al. 2020a, Arnold et al. 2020b).

A kérdőívet az Antwerpeni Egyetem dolgozta ki Brooks és munkatársai (2020) cikke alapján, amelyet a Szegedi Tudományegyetem Szociológiai Tanszéke fordított le. A kérdőív angol és magyar nyelven is elérhető volt a diákok számára (mert nemzetközi hallgatók is részt vettek a kutatásban). Minden résztvevő ország saját kérdést is beletehetett a kérdőívbe, amit minden hazai egyetemnek le kellett kérdeznie.

A kutatási projektet az antwerpeni Társadalom- és Bölcsészettudományi Etikai Bizottság hagyta jóvá, és minden hazai egyetemen az arra illetékes személy, bizottság (az intézményi etikai bizottság, kutatási rektorhelyettes, oktatási rektorhelyettes) engedélyezte a kutatás lebonyolítását. A hazai egyetemek nem kaptak anyagi támogatást a kutatás lebonyolítására.

A kutatásban a 2020/21-es tanévben beiratkozott hallgatók vettek részt: magyar és nemzetközi/cserediákok, alap-, mester-, osztatlan és PhD-képzésben résztvevők, valamint speciális képzésben tanulók. Azaz mintavétel nem történt, teljeskörű adatfelvételt céloztunk meg. Az adatfelvétel minden egyetemen egy időintervallumban zajlott: 2020. május 14–28. között. Az adatfelvétel módja online önkitöltős kérdőív volt. Abban eltérés volt az egyes egyetemek között, hogy milyen módon tették elérhetővé a kérdőíveket a hallgatók számára: Neptunon, Facebookon, hírlevélen, e-mailen, Moodle rendszeren stb. keresztül. Minden egyetem azt a csatornát alkalmazta, amelyen leghatékonyabban el lehetett érni a hallgatókat, illetve amire engedélyt kapott. Minden energiabefektetés ellenére elég alacsony lett a válaszolási arány: Corvinus 3,2%, Debrecen 1,7%, Miskolc 8,6%, Szeged 9,7%. Ennek oka feltehetően egyrészt az, hogy a vizsgaidőszak kezdetén zajlott le a kutatás (ezen módosítani nem tudtunk, mert május második felében már mindenhol enyhítések voltak érvényben, a kijárási tilalom megszűnt), másrészt, hogy a hallgatók egyre több kérdőív kitöltésére kapnak felkérést (legyen az társadalomtudományi kutatás, piackutatás vagy értékelő kérdőív), így egyre kevésbé fogékonyak az ilyen jellegű megkeresésekre.

Összesen a négy egyetemen 3353 használható kérdőív volt. Az alábbi táblázatban látható (1. táblázat), hogy a lányok és a BA képzésen tanulók töltötték ki nagyobb arányban a kérdőívet.

⁶ A kutatásban résztvevő kutatók: Arnold Petra, Czibere Ibolya, Csizmady Adrienne, Elekes Zsuzsanna, Lukács Andrea és Vincze Anikó.

KÖZELKÉP

1. táblázat. A hazai minta nem, nemzetiség, képzés típusa szerinti összetétele % N=3353

Nem	férfi	30,3	Képzés	BA	56,2
	nő	69,1		MA	15,4
	x	0,6		osztatlan	16,6
Nemzetiség	magyar	83		doktori	7,9
	külföldi	17		egyéb	3,9

Forrás: Saját szerkesztés

Mint minden kutatásnál, ezen vizsgálat esetében is számos korláttal kell szembeesnlünk. Nem reprezentatív mintán készült a kutatás, és a teljes populációnak csak kis hányada töltötte ki a kérdőívet, így jelentősen torzult a minta és az nem reprezentálja az egyetemek tényleges összetételét. Továbbá korlát az, hogy összesen négy hazai egyetem vett részt a kutatásban, és nem az összes egyetem, így az eredmények nem általánosíthatóak az összes hazai egyetemistára. (A tanulmányban a gördülékenyebb olvashatóság végett hazai egyetemistáknak nevezzük a mintába került hallgatókat.) Ennek megfelelően megállapításaink csakis erre a mintára érvényesek. Az adatbázis súlyozástól eltekintettünk. Továbbá korlátként kell megemlítenünk azt, hogy a korlátozások már enyhültek 2020 májusában, így nem a szigorú karantén alatti helyzet alatt készült az adatfelvétel. (Ez amiatt lényeges, mert vannak kérdések, amelyek úgy szólnak, hogy „jelenleg milyen gyakran fogyaszt”, illetve a koronavírus előtt milyen gyakran fogyasztott). A leíró elemzés korlátja, hogy az a vizsgált négy pszicho-szociális tényező egymásra való hatásának a kiszűrésére nem alkalmas.

Jelen tanulmányban vizsgáltuk a dohányzást, a nagyivást, a kannabisz fogyasztást és a visszaélészerű szerhasználatot, az alábbi módon.

Dohányzás:⁷

- „Átlagosan milyen gyakran dohányozott (cigaretta, szivart, e-cigaretta)?” (1-től 5-ig terjedő skálán)
- „Hány cigaretta szívott el átlagosan egy nap?”

Alkoholfogyasztás – nagyivás:

- „Milyen gyakran fordult elő, hogy egy alkalommal hat vagy annál több pohár alkoholt ivott meg? Poharak száma (pl. egy pohár bor, egy kupica tömény ital, egy pohár sör 2,5–3,3 dl között)” (1-től 5-ig terjedő skálán)
- „Átlagosan hány pohár alkoholt fogyasztott egy héten?”

⁷ A dohányzásra nem tértünk ki a bevezető fejezetben, azonban az elemzésben ezt is vizsgáljuk ezzel kontextusba helyezve a többi rizikómagatartást.

KÖZELKÉP

Visszaélésszerű gyógyszerfogyasztás:

- „Átlagosan milyen gyakran fogyasztott nyugtatót, altatót orvosi javaslat nélkül?”

Kannabisz fogyasztás:

- „Átlagosan milyen gyakran fogyasztott kannabiszt? (marihuána, fű, hasis, ...)?” (1-től 5-ig terjedő skálán)

A rizikómagatartásoknál minden esetben a koronavírus előtti és alatti állapotra kérdeztünk rá az alábbiak szerint.

- „A koronavírus kitörése előtt válasznál gondoljon arra a helyzetre, ami a koronavírus járvány miatt bevezetett első óvintézkedések (pl. távolságtartás) előtti hónapban jellemző volt.”
- „Az elmúlt hét során válasznál gondoljon a kérdőív kitöltését megelőző egy hétre.”

A háttértényezők közül az alábbi pszicho-szociális változókat elemeztük.

- Vírus miatti aggodalmak:
„Mennyire aggódik amiatt, hogy megfertőződik a koronavírussal?”
(0 – egyáltalán nem aggódom 10 – nagyon aggódom)
- Létebizonytalanság:
„Elegendő anyagi forrásom volt a havi kiadásaim fedezésére” a vírus alatt
(1 – teljes mértékben egyetértek 5 – egyáltalán nem érek egyet)
- Társas támogatás:
„Van-e olyan személy, akivel meg tudja beszélni személyes, legbensőbb magánügyeit?” (van – nincs)
- Depresszió:
Depresszió skála (14 item): *Center for Epidemiologic Studies Depression Scale* (Radloff 1977) rövidített változata (Van de Velde et al. 2010) (14–56 értéket vehet fel. Magasabb nagyobb depresszióra utal)

Az elemzés SPSS statisztikai programmal történt. Leíró elemzéseket készítettünk. Szignifikanciát nem számoltunk a fentebb leírt kutatás korlátjai miatt.

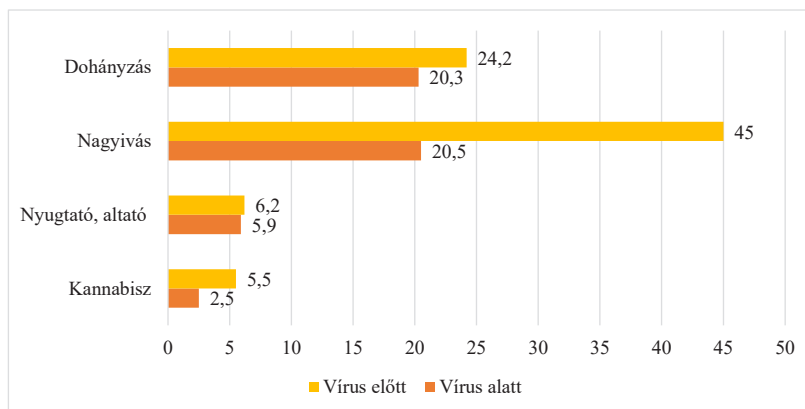
KÖZELKÉP

Eredmények

A fogyasztás gyakoriságának a változása a hazai egyetemisták körében

A vírus előtti időszakban a nagyivás volt a legelterjedtebb a hazai egyetemisták körében, a vírus alatt pedig a dohányzás és a nagyivás együtt szerepel az első helyen. Mind a vírus előtt és a vírus alatt is utolsó helyen a kannabisz használat áll, bár vírus előtt nem sokkal marad el a kannabisz fogyasztás a nyugtató és altató fogyasztása mögött.

Minden egészségkárosító magatartás csökkenést mutat a koronavírus alatt a vírus előtti időszakhoz képest: a legnagyobb változás a nagyivás és kannabisz fogyasztás esetében tapasztalható, amelyek fogyasztási rátája mintegy felére csökkent. Míg a koronavírus előtti időszakban a hazai egyetemisták közel fele fogyasztott hat vagy több italt valamilyen gyakorisággal, addig a koronavírus alatt a diákok ötödével fordult ez elő. A kannabisz esetében 5,5%-ról 2,5%-ra csökkent a fogyasztási ráta. A dohányzás és nyugtató, altató visszaélészerű használat esetében kisebb mértékű csökkenés tapasztalható (1. ábra).

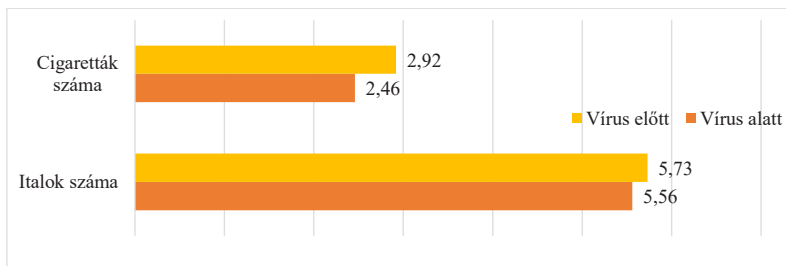

1. ábra. Egészségkárosító magatartások prevalenciája a koronavírus előtt és alatt a hazai egyetemisták körében, %

Forrás: Saját szerkesztés

A fenti fogyasztási rátákkal összhangban az elszívott cigaretták, valamint az elfogyasztott italok átlagos száma is csökkent a vírus alatt a vírus előtti időszakhoz képest (2. ábra).

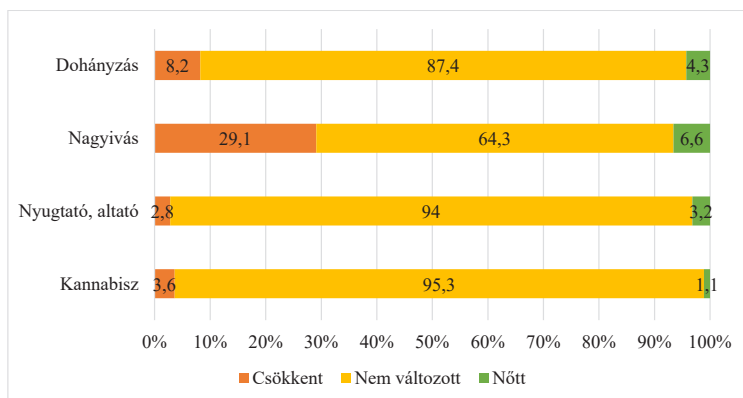
KÖZELKÉP

2. ábra. Elszívott cigaretták és elfogyasztott italok átlagos száma a vírus előtt és vírus alatt a hazai egyetemisták körében

Forrás: Saját szerkesztés

Mindegyik egészségkárosító magatartásban többségében nem változott a fogyasztás gyakorisága a hazai egyetemisták körében. A legnagyobb változás a nagyívás esetében tapasztalható: a hallgatók közel harmadánál csökkent a nagyívás gyakorisága és 6,6%-nál tapasztalható növekedés (3. ábra).

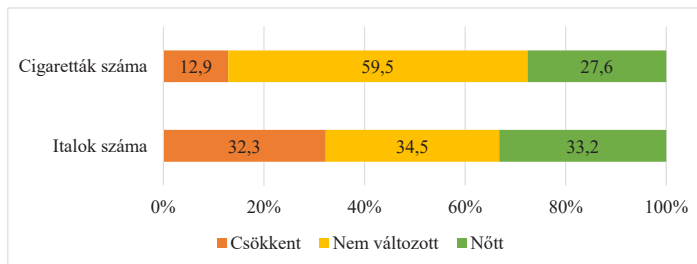
3. ábra. Egységkárosító magatartások változása a koronavírus előtt és alatt a hazai egyetemisták körében, %

Forrás: Saját szerkesztés

Az elfogyasztott italok száma és az elszívott cigaretták száma azonban nagyobb különbségeket mutat a gyakorisághoz képest. Az egyetemisták harmadánál nőtt, és harmadánál csökkent az elfogyasztott italok átlagos száma, az elszívott cigaretták átlagos száma a hallgatók több mint negyedénél növekedést mutat a koronavírus alatt, és több mint tizedüknél csökkent a vírus előtti állapothoz képest (4. ábra).

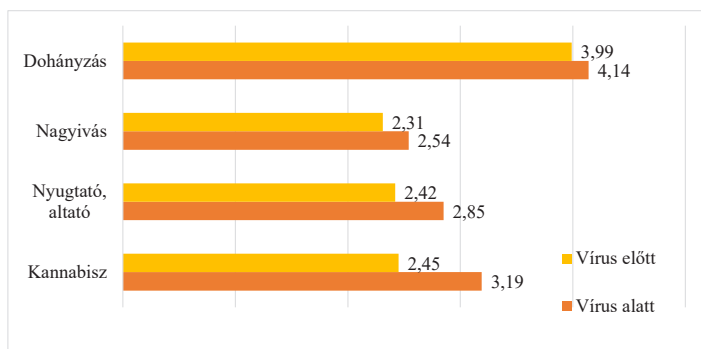
KÖZELKÉP

4. ábra. Az elszívott cigaretták száma és az elfogyasztott italok számának változása a koronavírus előtt és alatt a hazai egyetemisták körében, %

Forrás: Saját szerkesztés

Ha azt vizsgáljuk, hogy a fogyasztók körében hogyan alakult a fogyasztás gyakoriságának átlaga, akkor azt láthatjuk, hogy mindegyik vizsgált egészségkárosító magatartás esetében nőtt a fogyasztás gyakoriságának átlaga. A legnagyobb növekedés a kannabisz, valamint a visszaélészerű gyógyszerfogyasztás esetében figyelhető meg (5. ábra).

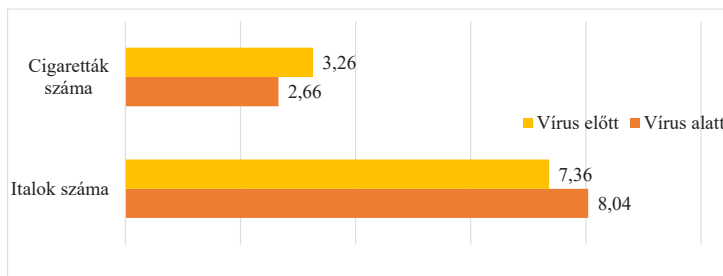
5. ábra. Egészségkárosító magatartások gyakoriságának átlaga a koronavírus előtt és alatt a hazai fogyasztó⁸ egyetemisták körében

Forrás: Saját szerkesztés

Ugyanígy az elfogyasztott italok átlagos száma is nőtt, azonban az elszívott cigaretták átlagos számában csökkenés tapasztalható a dohányzó egyetemisták körében (6. ábra).

⁸ Azokat vettük figyelembe, akik a 1-5-ig terjedő skálán 2-5 értéket jelölték Ritkábban, mint hetente (2) Hetente egyszer (3) Hetente többször (4) (Majdnem) minden nap (5). Azokat nem vettük figyelembe, akik az 1-es értéket (szinte soha) adták meg.

KÖZELKÉP

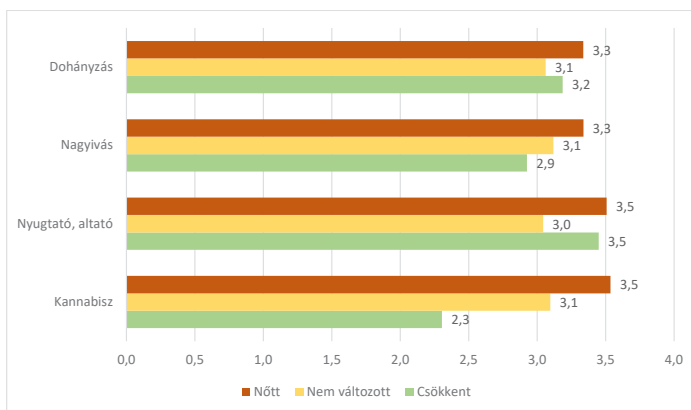

6. ábra. Elszívott cigaretták és elfogyasztott italok átlagos száma a vírus előtt és vírus alatt a hazai fogyasztó egyetemisták körében

Forrás: Saját szerkesztés

A fogyasztás változását befolyásoló pszicho-szociális tényezők

A vírus miatti aggodalom hatása leginkább a kannabisz használatban és enyhébben a nagyívásban mutatkozik meg: azok az egyetemisták, akiknél nőtt a kannabisz fogyasztás vagy a nagyívás a vírus alatt, jobban aggódnak a vírussal való megfertőződéstől, mint azok, akiknél csökkenés tapasztalható a fogyasztásban. A dohányzást és gyógyszer fogyasztást tekintve nem figyelhető meg jelentős eltérés a vírus miatti aggodalomban, a fogyasztásban növekedést, vagy csökkenést mutató diákok között (7. ábra).

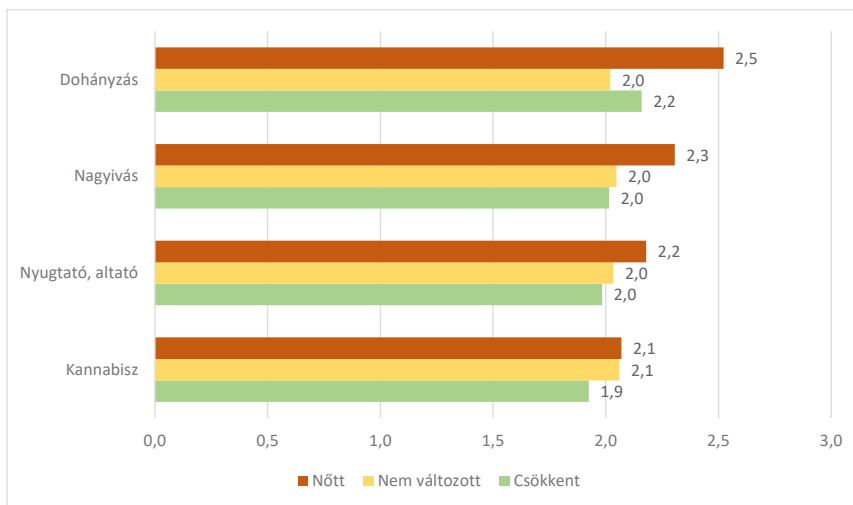
7. ábra. A vírussal való megfertőzés miatti aggodalom skálapontok átlaga az egészségkárosító magatartások változása tükrében a hazai egyetemisták körében

Forrás: Saját szerkesztés

KÖZELKÉP

A létbizonytalanság (anyagi problémák) úgy tűnik kevésbé fejt ki hatását a rizikómagatartásra, csupán enyhe eltérést tapasztaltunk: mind a négy vizsgált egészségkárosító magatartás esetében azoknál, akiknél nőtt a fogyasztás mértéke valamelyest nagyobb mértékű anyagi problémák jelentkeztek azokhoz a diákokhoz képest, akiknél csökkenés volt tapasztalható a fogyasztás gyakoriságában (8. ábra).

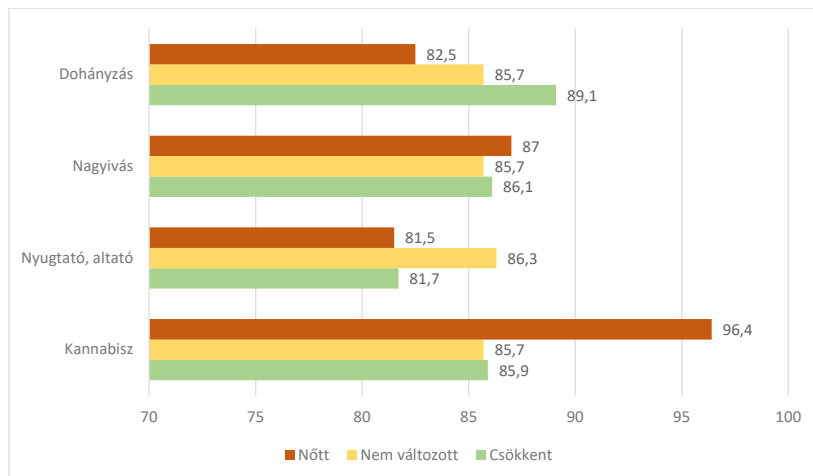
8. ábra. „Elegendő anyagi forrásom volt a havi kiadásaim fedezésére” skálapontok átlaga az egészségkárosító magatartások változása tükrében a hazai egyetemisták körében

Forrás: Saját szerkesztés

A társas támogatást tekintve meglehetősen vegyes kép rajzolódik ki: markánsabb eltérés a kannabisz és a dohányzás esetében figyelhető meg. A nagyivásra és gyógyszerfogyasztásra úgy tűnik nincs jelentős hatással a társas támogatottság (9. ábra).

Míg a dohányzásnál egyértelműen védőfaktort jelent a társas támogatottság – tehát az, hogy van olyan személy az életében, akivel meg tudja osztani a személyes, legbensőbb magánügyeit – ezzel szemben a kannabisz használatnál a társas támogatás megléte épphogy rizikófaktort jelent: azok az egyetemisták, akiknél nőtt a dohányzás gyakorisága a vírus alatt, kisebb arányban jelölték meg azt, hogy van közeli barátjuk, ezzel szemben akinél nőtt a kannabisz fogyasztás gyakorisága, ők lényegesen nagyobb arányban jelölték meg azt, hogy van közeli barátjuk, mint azok a diákok, akiknél csökkent a fogyasztás gyakorisága. Tehát úgy tűnik a kannabiszhasználatban a vírus alatt is érvényesül a társas hatás – inkább fogyasztanak együtt, mint egyedül.

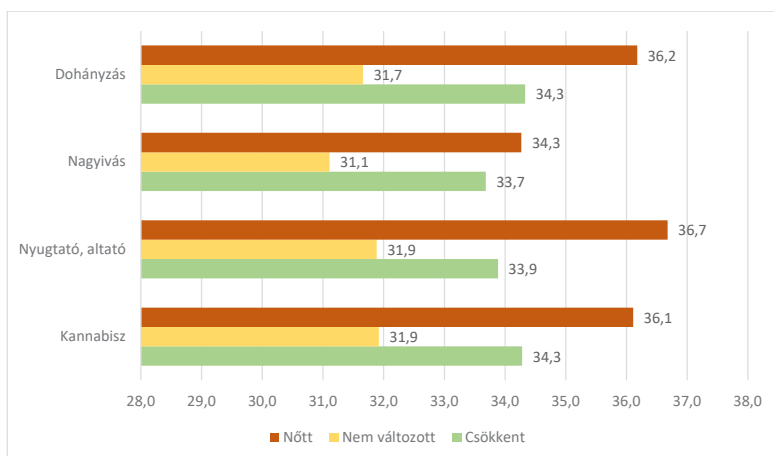
KÖZELKÉP

9. ábra. „Van-e olyan személy, akivel meg tudja beszélni személyes, legbensőbb magánügyeit?” kérdésre „igen”-nel válaszolók aránya (%) az egészségkárosító magatartások változása tükrében a hazai egyetemisták körében

Forrás: Saját szerkesztés

A vírus alatti depresszió hasonló mintázatot mutat mind a négy egészségkárosító magatartásnál. A fogyasztás gyakoriságában növekedést mutató diákok nagyobb mértékű depresszióról számoltak be, mint azok a diákok, akinél csökkent vagy nem változott a fogyasztás gyakorisága. A depresszió tehát egyértelműen rizikótényezőt jelent a fogyasztás gyakoribbá válásában (10. ábra).

10. ábra. Depresszió skálapontok átlaga az egészségkárosító magatartások változása tükrében a hazai egyetemisták körében. *Forrás: Saját szerkesztés*

KÖZELKÉP

Összegzés

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogyan változott a hazai egyetemisták egészségkárosító magatartása a Covid-19 vírus alatt, a vírus előtti időszakhoz képest.

Az összes egészségkárosító magatartás (dohányzás, nagyívás, visszaélészerű nyugtató, altató fogyasztás, kannabisz használat) csökkent a Covid-19 alatt. A legnagyobb változás a nagyívás és kannabisz fogyasztás esetében tapasztalható, amelyek fogyasztási rátája mintegy felére csökkent. Ez feltehetően annak tudható be, hogy ebben a korosztályban a nagyívás és kannabisz használat jellemzően közösségi térben, szórakozóhelyeken, házibuliban stb. történik, olyan színtereken, amelyek „zárva” voltak a koronavírus alatt a korlátozó intézkedések érvénybe lépése miatt. Ez alapján azt vélelmezzük, hogy azok a fiatalok, akik a pandémia előtt rekreációs használók voltak, a korlátozások alatt egyáltalán nem, vagy ritkábban fogyasztottak. Továbbá a csökkenést okozhatja az, hogy a kannabisz beszerzése akadózott a határlezárások miatt.

A kutatásban résztvevő egyetemisták többségénél nem változott a fogyasztás gyakorisága egyik vizsgált rizikómagatartásnál sem. A legnagyobb változás a nagyívás esetében tapasztalható: a hallgatók közel harmadánál csökkent a nagyívás gyakorisága és 6,6%-nál tapasztalható növekedés, amely a fentebb leírt okkal magyarázható.

Mindazonáltal eredményeink azt jelzik, hogy a már fogyasztók körében nőtt a fogyasztás gyakoriságának az átlaga: a legnagyobb növekedés a kannabisz, valamint a visszaélészerű gyógyszerfogyasztás esetében figyelhető meg. Azaz, azok a hazai egyetemisták, akik a Covid-19 kitörése előtt is fogyasztottak kannabiszt, gyógyszert, ittak több mint hat italt vagy dohányoztak, a karantén alatti időszakban átlagban gyakrabban tették ezt, tehát valószínűleg nőtt a problémásabb fogyasztók száma.

Négy olyan tényezőt vizsgáltunk, amelyek hatással lehetnek az egészségkárosító magatartás gyakoribbá válására: a vírus miatti aggodalmat, az anyagi problémákat, a társas támogatást és a depressziót.

A dohányzás, a nagyívás, a gyógyszerhasználat és a kannabisz esetében is a depresszió rizikótényezőként mutatkozik: a fogyasztás gyakoriságában növekedést mutató diákok nagyobb mértékű depresszióról számoltak be. A depresszióhoz hasonlóan kockázati tényezőt jelent a létbizonytalanság mindegyik magatartás esetében, azonban az enyhébb mértékben mutatkozik meg.

A vírus miatti aggodalom hatása leginkább a kannabisz használatban és enyhébben a nagyívásban mutatkozik meg: azoknál az egyetemistáknál, akiknél nőtt a kannabisz fogyasztás vagy a nagyívás a vírus alatt, jobban aggódnak a vírussal való megfertőzéstől, mint azok, akiknél csökkenés tapasztalható a fogyasztásban.

A társas támogatottság jelentősebben a kannabisz fogyasztással és a dohányzással mutat kapcsolatot: míg a dohányzásnál egyértelműen védőfaktort jelent a társas támogatottság, addig a kannabisz használatnál rizikótényezőként mutatkozik, ami

KÖZELKÉP

azt jelzi, hogy a kannabisz használatnál a karantén alatti időszakban is a társas hatás érvényesül.

A fogyasztás prevalenciájának a csökkenése, valamint az, hogy nőtt a fogyasztás gyakoriságának az átlaga arra utalnak, hogy a Covid-19 alatt a hazai egyetemisták körében feltehetően csökkent a rekreációs használat, és nőtt a problémásabb fogyasztás a korábban már ismertetett nemzetközi online kutatáshoz hasonlóan (EMCDDA 2021). Mindez arra utal, hogy a bevezetőben bemutatott tényezők mind a csökkenő és mind a növekedő hatást is kifejtik: csökkent a rekreációs használat feltehetően a *social distance*, a szórakozóhelyek bezárása, a drogok nehezebb beszerezhetősége miatt, azonban a korábban már használók körében növekedés tapasztalható, feltehetően mert őket mentálisan jobban megviselte a Covid-19. Eredményeink arra hívják fel a figyelmet tehát, hogy a karantén alatti átmeneti helyzetet nehezebben viselő egyetemisták esetében gyakoribbá válhatnak az egészségkárosító magatartások: azok az egyetemisták körében, akik nagyobb depressziót mutatnak, anyagi problémákkal küzdenek, jobban félnek a vírustól való megfertőzéstől, illetve kisebb társas támogatásban részesülnek (kivéve a kannabisznál) nagyobb eséllyel lesznek gyakoribbak az egészségkárosító szokások.

Mindezek azt jelzik, hogy kiemelt figyelmet kell fordítani a preventív eszközökre, amelyek védőfaktoroként szolgálhatnak a Covid-19 pandémia által kialakuló rossz mentális állapottal (Serafini et al. 2020), valamint a rosszabb mentális állapottal esetlegesen együtt járó rizikómagatartásokkal szemben. Ilyen a társas támogatottság, az ellenállóképesség és a megelőző stratégiák elsajátítása. A társas támogatottság tekintetében érdemes céltotán foglalkozni a veszélyeztetett csoportokkal, így az egészségügyi dolgozókkal és fertőzöttekkel. Az ellenállóképesség kialakítható azáltal, hogy az illetékes intézmények, szervek megfogalmazzanak a társadalom számára olyan feladatokat, tanácsokat, amelyek a közösségben is betarthatók és az egyén fontosságát hangsúlyozzák. A megelőzés megvalósításához szükséges lenne pszichológiai szolgáltatások és segélyvonalak biztosítására ebben a mentálisan megterhelő időszakban (Serafini et al. 2020). A megelőző stratégiák az egyén szintjén is megvalósulhatnak, ilyen a rutin kialakítás, a családi és baráti kapcsolatok ápolása, valamint olyan tevékenységek/hobbik végzése, amelyek energiával töltenek fel (Branquinho et. al. 2020).

Irodalom

- Arnett, J. J. (2004): *Emerging Adulthood: the Winding Road From the Late Teens Through the Twenties*. Oxford University Press, New York
- Arnold P. – Elekes Zs. – Czibere I. – Vincze A. – Csizmady A. – Lukács A. (2020a): COVID-19 International Student Well-Being Study (C19 ISWS) in Hungary. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 11(2).

KÖZELKÉP

- Arnold P. – Elekes Zs. – Bencsik N. (2020b): Az egyetemisták egészségkárosító magatartása és háttértényezői a koronavírus idején. Egy nemzetközi COVID kutatás első eredményei. „A szociológia egy sikeres évszázad előtt?” A Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely Szociológiai Intézet konferenciája, előadás, 2020. október 8–9.
- Branquinho, C. – Kelly, C. N. – Arevalo, L. C. – Santos, A. C. (2020): „Hey, we also have something to say”: A qualitative study of Portuguese adolescents’ and young people’s experiences under COVID-19. *Journal of Community Psychology*, 48(8). DOI:10.1002/jcop.22453
- Brooks, S. – Webster, R. – Smith, L. – Woodland, L. – Wessely, S. – Greenberg, N. – Rubin, G. J. (2020): The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *SSRN Electronic Journal*, 395(10227): 912–920. DOI:10.2139/ssrn.3532534
- Chaturvedi, K. – Vishwakarma, D. K. – Singh, N. (2020): COVID-19 and its impact on education, social life and mental health of students: A Survey. *Children and Youth Services Review*, 121. DOI:10.1016/j.childyouth.2020.105866
- Dumas, T. – Ellis, W. E. – Litt, D. M. (2020): What Does Adolescent Substance Use Look Like During the COVID-19 Pandemic? Examining Changes in Frequency, Social Contexts, and Pandemic-Related Predictors. *Journal of Adolescent Health*, 67(3). DOI:10.1016/j.jadohealth.2020.06.018
- EMCDDA (2021): *European Drug Report 2021: Trends and Developments*. Publications Office of the European Union, Luxembourg. <https://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/13838/TDAT21001ENN.pdf>. (Utolsó letöltés: 2021. 07. 19.)
- Gennep A. (2007): *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Paksi B. – Pillok P. – Magi A. – Demetrovics Zs. – Felvinczi K. (2021): Az Országos Lakossági Adatfelvétel az Addiktológiai Problémákról 2019 reprezentatív lakossági felmérés módszertana. *Neuropsychopharmacologia Hungarica*, 22(4): 184–207. <https://mppt.hu/magazin/pdf/vol23issue1/v23i1p184.pdf>. (Utolsó letöltés: 2021. 09. 07.)
- Radloff, L. S. (1977): The CES-D Scale: A self-report depression scale for research in the general population. *Applied Psychological Measurement*, 1(3): 385–401. <https://doi.org/10.1177/014662167700100306>
- Reynolds, J. – Wilkinson, C. (2020): Accessibility of ‘essential’ alcohol in the time of COVID -19: Casting light on the blind spots of licensing?. *Drug and Alcohol Review*, 39(4). DOI:10.1111/dar.13076
- Sahu, P. (2020): Closure of Universities Due to Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Impact on Education and Mental Health of Students and Academic Staff. *Cureus* 12(4): e7541. DOI 10.7759/cureus.7541

KÖZELKÉP

- Serafini, G. – Parmigian, B. – Amerio, A. – Aguglia, A. – Sher, L. – Amore, M. (2020): The psychological impact of COVID-19 on the mental health in the general population. *QJM: An International Journal of Medicine*, 113(8): 529–535. DOI:10.1093/qjmed/hcaa201
- Somlai P. (2007): A posztadoleszcsek kora. Bevezetés. In: Somlai P. (szerk.): *Új ifjúság – Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcsekről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 9–45.
- Stone, A. L., Becker, L. G., Huber, A. M., Catalano, R. F. (2012): Review of Risk and Protective Factors of Substance Use and Problem Use in Emerging Adulthood. *Addictive Behaviours*, 37: 747–775.
- Van de Velde, S. – Bracke, P. – Levecque, K. – Meuleman, B. (2010). Gender differences in depression in 25 European countries after eliminating measurement bias in the CES-D 8. *Social science research*, 39(3): 396–404.
- Van de Velde, S. – Wouters, E. – Buffel, V. – Van Hal, G. – Bracke, P. (2020): Study Protocol. University of Antwerp, Belgium, Not published
- Van de Velde, S. – Buffel, V. – Bracke, P. – Van Hal, G. – Somogyi, N. – Willems, B. – Wouters, E. and the C19 ISWS partners (2021). The COVID-19 International Student Well-being Study. *Scandinavian Journal of Public Health*, 49(1). DOI: 10.1177/ 1403494820981186
- Vaskovics L. (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle* (4): 3–20.
- Wong, T.W. – Gao, Y. – Tam, W.W.S. (2007): Anxiety among university students during the SARS epidemic in Hong Kong. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 23(1): 31–35. DOI:10.1002/smi.1116
- Wenjun, C. – Ziwei, F. – Guoqiang, H. – Mei, H. – Xinrong X. – Jiaxin, D. – Jianzhong, Z. (2020): The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psychiatry Research Volume*, 287: 112934. DOI: 10.1016/j.psychres.2020.112934

KÖZELKÉP

Önmagába záródó gyermekvédelem – a nyitás lehetséges útjai

RÁCZ ANDREA¹

ABSZTRAKT

A kvalitatív módszertanra épülő kutatás célja, hogy képet kapjunk arról, hogy a gyermekvédelemben biztosítottak-e külső/kapcsolt szolgáltatások, melyek a gyermekvédelmi problémákkal küzdő szülőket, illetve gyermekeket, fiatalokat célozzák. Célja, hogy megvizsgáljuk, hogy a gyermekvédelem területén mennyire jelenik meg a szolgáltatási-fókusz és az innovatív megközelítésekben való gondolkodás, ebben a civil szervezeteknek hol a helye és mi a szerepe. A 15 szakértői interjúra épülő tanulmány amellett érvel, hogy jelenleg diszfunkcionális működés jellemzi a gyermekvédelmi rendszert, mely önmagába záródó, elszigetelt szociálpolitikai alrendszerként jellemezhető, így nem csak a gyermekvédelem alapvető céljai nem tudnak megvalósulni a gyakorlatban, de sok esetben rejtve maradnak a strukturális hiányosságok és rendszeranomáliák. A gyermekvédelemben szükséges lenne új utak keresésére, melyben az önkéntességnek, civil szervezetek szolgáltatásainak, széles körű partnerségnek is van helye.

KULCSSZAVAK: gyermekvédelem, szolgáltatási-fókusz, új utak, civil szervezetek szolgáltatásai

ABSTRACT

Self-contained child protection – possible ways to open up

The aim of the research, based on a qualitative methodology, is to gain an understanding of whether external/affiliated services are provided in child protection system targeting parents or children and young people with child protection problems. The aim is to examine the extent of a service focused and innovative approaches in child protection, where is the place and what is the role of civil services. The study, which based on 15 expert interviews, argues that child protection is currently characterised by many dysfunctions, as a self-contained and isolated sub-system of social policy, which not only fails to deliver the basic objectives of child protection in practice, but in many cases hides structural deficiencies and systemic anomalies. There is a need to explore new ways of child protection, including the use of volunteering, the services of civil organizations and broad partnerships.

KEYWORDS: child protection, service focus, new pathways, civil organizations' services

¹ ELTE TáTK Szociális Munka Tanszék, e-mail: racz.andrea.aniko@tatk.elte.hu

A szerző részt vesz a témához tematikusan kapcsolódó Menekülés az államtól: privatizáció, exit-stratégiák és alternatív szolgáltatások a gyereknevelésben c. OTKA kutatásban (FK 135215, 2020–2023, Berényi Eszter), illetve a COST Action 19106-Multi-Sectoral Responses to Child Abuse and Neglect in Europe: Incidence and Trends c. projektben az ELTE TáTK Szociális Munka Tanszék képviselőjeként.

KÖZELKÉP

Bevezetés

Jelen kutatás² célja, hogy képet kapjunk arról, hogy a gyermekvédelemben mennyiben érhetőek el azok a külső/kapcsolt szolgáltatások, melyek a szülőket, illetve gyermekeket, fiatalokat célozzák, az intézmények milyen szolgáltatásokat engednek be és milyen szükségletekre reagálnak ezekkel saját kliensrendszerük vonatkozásában. Célja továbbá annak vizsgálata, hogy a gyermekvédelem területén mennyire jelenik meg a szolgáltatási-fókusz és a fejlesztésekben, innovatív megközelítésekben való gondolkodás, ebben a civil szervezetek milyen szerepet kapnak.

Fontos megjegyezni, hogy az 1997-es XXXI. törvény a gyermekek védelméről és gyámügyi igazgatásról³ (Gyermekvédelmi törvény) lehetőséget ad arra, hogy a gyermekvédelem legkülönbözőbb ellátásainak nyújtásában részt vegyenek önkormányzati, állami, egyházi és civil szervezetek is. A gyermekjóléti alapellátás önkormányzati/kistérségi finanszírozású, a gyermekvédelmi szakellátás pedig 2014-es centralizációja óta állami finanszírozásban részesül (korábban a megyei önkormányzat volt a fenntartó). 2021-től jelentős ezen a területen az átalakulás, az állam a nevelőszülői ellátás mintájára az intézményeket is átadja az egyháznak,⁴ mely folyamatot azzal indokolja, hogy az egyházaknak nagy múltjuk van a gondoskodási feladatok ellátásában. Ugyanakkor ez költségesebb is a jobb minőségű szolgáltatásnyújtás reményében, hiszen az 1997-ben megkötött Vatikáni egyezmény értelmében az állami normatíván felül kiegészítő juttatás biztosított az egyházaknak. Ennek mértéke az alapszabvány 168,5 százaléka (Katona 2019). A kutatás nem vizsgálja az állami, egyházi és civil fenntartású intézmények helyzetét és az általuk nyújtott szolgáltatási palettát, hanem a gyermekvédelemmel kapcsolatos értékelő kutatások eredményeit figyelembe véve (például Herczog 2013, Homoki 2016, Darvas et al. 2016a, 2016b, Rác 2012, 2016, Rác – Sik 2020, Rákó 2014, Szikulai 2004, Szilvási 2005), melyek jelentős diszfunkciókra világítanak rá mind a gyermekjóléti alapellátás, mind a gyermekvédelmi szakellátás vonatkozásában, azt kívánja körbejárni, hogy a gyermekvédelem mint szociálpolitikai alrendszer hogyan tud nyitottabb, rugalmasabb szolgáltatói rendszer lenni, hogy a széleskörű és egyre komplexebb gyermeki és családi igényekre reagálni tudjon. Megjegyzendő az is, hogy számos civil szervezet működik oktatási és szociális területen, melyek szolgáltatásaikkal jelen vannak a hazai gyermekvédelem intézményeiben, nem ritka, hogy egy-egy intézménynek, például gyermekotthonoknak saját civil szervezete van vagy bizonyos programokra szerződnek civil szervezettel, erről azonban átfogó képpel nem rendelkezünk. 2019-

² A szerző az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesült 2017-2020 között, melyhez kapcsolódott az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja. A tanulmány alapját képező interjúk ennek a kutatási pillérnek a keretében készültek.

³ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700031.tv>

⁴ https://hvg.hu/itthon/20210605_gyermekvedelem_neveloszulok_tegyesz_szent_agota_szolgáltato

KÖZELKÉP

ben a közel 61 ezer szervezet 33 százaléka oktatáshoz, 16 százaléka tevékenységével szociális ellátáshoz kapcsolódott.⁵

A következőkben a szolgáltatásfókuszú gyermekvédelem koncepcionális megközelítéséből kiindulva körbe járjuk, hogy a gyermekvédelemben dolgozók és a szektorhoz kapcsolódó civil szervezetek hogyan látják a gyermekvédelem működési nehézségeit és azt, hogy milyen új utakra van szükség a megújuláshoz. A tanulmány amellet érvel, hogy jelenleg a diszfunkcionális működés azt a sajátosságot is magával hozta, hogy a gyermekvédelem önmagába záródó, elszigetelt szociálpolitikai alrendszerként jellemezhető, mely nem csak, hogy a gyermekvédelem alapvető céljait nem tudja megvalósítani a gyakorlatban, de el is rejti a hibákat, amely a strukturális változásoknak alapvető gátja lehet. Célul tűzi ki azt is, hogy a Gyermekvédelmi törvény adta keretek és leginkább annak gyermekjogi szemlélete mentén rávilágítson a szükséglet- és szolgáltatásorientációs alapelv szerinti működés fontosságára, az ennek szellemében született innovációkra, melyek területi- és rendszerszintű teljeskörű kiszélesítése jelentős áttörést és szemléletváltást lenne képes indukálni a hazai praxisban. Kiemelt figyelmet fordítunk a civilekkel való együttműködés lehetőségére és az általuk kínált szolgáltatások állami struktúrához való illesztésére.

Szolgáltatásfókuszú gyermekvédelmi megközelítés

A szolgáltatásfókuszú gyermekvédelem abból indul ki, hogy a családnak és a gyermeknek nagyon komplex problémákkal kell megküzdenie, így a segítségnyújtásnak is több rétegűnek, összetettnek kell lennie, mely számos esetben több szolgáltató partnerségének biztosítása mellett lehetséges csak. A gyermekvédelmi helyzetek bonyolultsága miatt alapvető kíváncsóság, hogy a gyermekvédelmi szakemberek megértsék a szülők problémáit és empátikusak legyenek nehéz élethelyzetükkel kapcsolatban. Tisztában legyenek a szülői nehézségek és a csökkent szülői képességek hatásaival, leginkább ezek gyermekekre nehezedő következményeivel (Minuchin et al. 2002, Bromfield et al. 2012, Rácz – Bogács 2019). A partneri együttműködést középpontba állító megerősítésközpontú gyermekvédelem célja az erősségek kiemelése, a családok önbizalmának erősítése, felkészítése stresszhelyzetek kezelésére és a szociális rendszertől való függés csökkentésére (DePanfilis 2006). Maras et al. (2008) tanulmányukban felhívja a figyelmet arra, hogy a családok nagyra értékelik, ha bevonják őket a döntésekbe, van választási lehetőségük és ha látják egy-egy szolgáltatás – jó esetben komplex szolgáltatás – integratív hatását az életükre nézve. Értékelik, ha a programok, programelemek személyközpontúak, ha a szakemberek elérhetőek ezeken kívül is és lehetőség nyílik egy könnyedebb hangvételű beszélgetésre is.

⁵ <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/2019/index.html> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)

KÖZELKÉP

Pozitív számukra, ha haladást élnek meg az esetvitelben és ezáltal más intézményekkel, szolgáltatókkal – például iskola, védőnő – is erősödik a kapcsolat. Kihívást jelent a látszólag együttműködő, nehezen elérhető szülőkkal való munka (ez utóbbi más kontextusban jelenti azokat a szülőket, akikkel nehéz kommunikálni például fogyatékoságuk vagy mentális zavaruk miatt). A nemzetközi szakirodalom egyértelműen hangsúlyozza, hogy figyelmet kell fordítani a nehézségek összefonódására, a szülők életében tartósan fennálló problémákra, melyek eredhetnek a szociális helyzetből vagy a szülők, illetve a gyermekek érzelmi és viselkedésbeli problémáiból. Ugyanígy fontos a védőfaktorok hiányát és a család elszigeteltségét figyelembe venni. Nem szabad alábecsülni a nevelkedési környezetből és az elhanyagoló bánásmódból fakadó negatív hatásokat. A szakemberek ezeket sokszor bagatellizálják, holott kumulatív hatásuk rendkívül káros a gyermekekre nézve (DePanfilis 2006, C4EO 2009, Bromfield et al. 2012). Ennek a megközelítésnek a gyermekvédelmi szakellátásban is tere kell, hogy legyen, ahol a hazagondozás vagy a sikeres társadalmi integráció támogatása a cél a gyermekek személyes kapcsolatainak alakítása, szükségleteinek kielégítése és traumáik, veszteségeik feldolgozása által egy szakmai rendszerben (Domszky 2004).

Módszertani keret

A kutatás keretében 15 egyéni szakértővel készült félig-strukturált interjú az alábbi területeken:

- gyermekjóléti szolgálatok munkatársaival különböző településtípusok esetében (egy kisváros, két megyeszékhely, egy fővárosi kerület) (4 fő),
- kollégium, amely gyermekjóléti problémával érintett, illetve szakellátotti háttérű gyermeket is ellát (1 fő),
- gyermekvédelmi szakellátás különböző területein és különböző fenntartású intézményekben dolgozó szakemberekkel:
 - Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálat (1 fő),
 - gyermekotthoni ellátás (egyházi – állami fenntartás) (2 fő),
 - nevelőszülői ellátás (egyházi – civil fenntartás) (2 fő),
- civil szervezetek, akik a gyermekvédelem különböző szegmenseiben nyújtanak szolgáltatásokat, programokat (4 fő),
- civil szakértő (1 fő).

A megszólított szakemberek esetében az interjú az adott intézmény működési mechanizmusain keresztül az adott ellátási terület (gyermekjólét és gyermekvédelem) diszfunkcióinak, hiányainak a feltérképezését szolgálta, keresve azokat a megoldásokat, ahol innovatív megközelítések tetten érhetők, a civil szervezeteknek van vagy lehet mozgástere plusz szolgáltatási tartalmak közvetítésére. A civil szakértő

KÖZELKÉP

véleményének megismerése azért volt fontos, hogy a szervezetek és az általuk közvetített szolgáltatások állami gyermekvédelmi területen való illeszkedését értelmezni tudjuk, hol van tere a civil szervezetek részvételének, miben tudnak újat hozni, a saját működésüket nehezítő tényezők hogyan nagyítják fel az amúgy is látható gyermekvédelmi problémákat.

Az interjúkat a gyermekvédelmi rendszerre való rálátás és ráhatás, illetve a képviselt intézmény funkciója szerint rendszereztük, az egyes témák kifejtése a következőkben ennek mentén történik.

Strukturális problémák a szakellátás oldaláról

Öt szakembert kérdeztünk meg, akik a gyermekvédelmi szakellátás különböző intézményeiben és szegmenseiben dolgoznak: egyházi és civil nevelőszülői hálózat képviselője, egyházi és állami fenntartásban működő gyermekotthon vezetője, területi gyermekvédelmi szakszolgálat szakembere, aki vezető beosztásban dolgozik.

A KSH adatai alapján 2020-ban a gyermekvédelmi rendszerben közel 24 ezer fő élt, melyből 20734-en voltak kiskorúak.⁶ A 18 év alatti ellátotti létszám az elmúlt 10 évben jelentős növekedést mutat. Az ellátottak közel 70 százaléka nevelőszülőknél él.⁷ A megkérdezett szakértők egyöntetűen a gyermekvédelmi rendszer működési nehézségeiről számoltak be. Általában a gyermekvédelmi rendszerről elmondható, hogy rendszerszinten nincs tervezés, mindig az aktuális felmerülő problémákra igyekszik válaszokat megfogalmazni, és így ezek a válaszok szükségszerűen nem kielégítőek. *„nagy hibája ennek az ellátórendszernek, hogy nem tud tervezni, szóval nincsen benne egy ilyen gondolat, hogy honnan akarok eljutni, hova, hanem hogy mindig reagál az eseményekre, és nyilván mindig szarul reagál.”* (területi gyermekvédelmi szakszolgálatban dolgozó szakember)

A rendszerműködés diszfunkcionalitásának egyik oka a 2014 óta tartó szakellátási intézmények államosítása, az önálló intézményi működés felszámolása, a helyi vezetés centralizálása. Tapasztalatuk szerint a korábbi szakellátási működési sémában a helyi vezetés nemcsak gazdaságilag és szakmailag volt önállóbb, de sokat jelentett megtartó erőként a vezető személye, emberi, szakmai, munkatársi jelenléte is. Szintén fontosnak tartották többen is kiemelni, hogy a hatékony működés egyik legfontosabb alapköve a teammunka, melynek rendszerbe ágyazottsága közel sem elégséges. *„az, hogy állami fenntartásúak lettek az intézmények, az szerintem az egy nagyon-nagyon komoly dolog, nagy változás volt. Ez elsősorban szerintem nem csak a gazdálkodás kompetenciájának az elvesztését jelentette, hanem [...] hogy ott van a*

⁶ https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg013.html (utolsó elérés: 2022. 01. 16.)

⁷ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg009.html (utolsó elérés: 2022. 01. 16.)

⁸ A tendenciákat lásd bővebben: Balogh et al. 2019.

KÖZELKÉP

szakma, akinél van a pénz. Szóval, hogy nem lehet pénz nélkül szakmát csinálni és szakma nélkül pedig a pénzzel nem lehet ellátást csinálni.” (területi gyermekvédelmi szakszolgálatban dolgozó szakember)

A megkérdezettek tapasztalata szerint számos esetben kerül a gyermekvédelmi szakellátásba kliens ügy, hogy megfelelő gyermekjóléti alapellátási támogatással, akár intenzív családgondozással megtartható lett volna a család (Rácz 2016, Bogács – Szikulai 2018). A szakellátási szereplők egyértelműen a prevenciót, a vér szerinti család megsegítését tartják a legfontosabbnak: *„amit ideálisnak tartanék, az a gyermekvédelmi alapellátásnak a megsegítése, illetve a prevenció munkájának a támogatása, ahol nagyon sok gyerek esetében még a vér szerinti családban történhetne a gyerekeknek, illetve családoknak, szülőknek a támogatása. [...] A szakellátásban pedig továbbra is azt, tehát hogy több lehetőség legyen arra, hogy például ne csak a terápiás térben, vagy a vizsgálati helyzetben tudjunk a gyerekekkel találkozni, hanem esetleg jobban betekintést tudjunk nyerni a családok életébe.”* (egyházi gyermekotthon vezetője)

Úgy vélik, hogy a családból való kiemelés procedúrája rendszerszintű anomáliákkal küzd. Így az alapellátás részleges diszfunkciója okozta rendszerprobléma tovább kumulálódik, mivel a szakértői bizottság által megállapított szükségleteknek megfelelő ellátóhely sok esetben nem elérhető. Egyfelől nagy számban érkeznek a szakellátás felé olyan kliensek, akik családban tarthatók lettek volna megfelelő támogatások mellett, és ez a folyamat jelentős többletterhelést jelent a gyámhatóságokra, másfelől a rendszer telítettsége, a férőhelyek alacsony száma miatt az adekvát, a gyermek szükségleteinek megfelelő ellátóhelyen történő elhelyezés sokszor az indokolt beutalások esetén sem lehetséges (Bogács – Szikulai 2018).

A rendszerkritikából következő szemléletváltás egyik aspektusa a szolgáltatási paletta kérdése. A szakemberek amellet érveltek, hogy a gyermekvédelmi ellátórendszer intézményeit szolgáltató jellegű működéssel szükséges elképzelni, és ennek mentén kell működtetni (Rácz – Bogács 2019). *„Meg kell tudni hallani azt, hogy neki mire van szüksége. [...] Lehet, hogy tényleg csak egy meleg ágy, vagy lehet, hogy tényleg csak le akart zuhanyozni, vagy lehet, hogy kialakulóban van egy újabb kapcsolat. [...] És erre nyilván nem lehet úgy reagálni, hogy bezzeg amikor ruhát kell venni, akkor jók vagyunk neked [...] bizalomépítés, bizalomépítés, [...] valami olyan hiteles kapcsolat, ami neki megéri, ami miatt megéri neki újra-újra visszatérni, vagy adott esetben huzamosabb ideig ott is tartózkodni. És hát ebben nyilván benne van egy csomó plusz szolgáltatás is, akár egészségügyi, akár pszichológiai, akár fejlesztőpedagógiai [...]”* (állami fenntartású gyermekotthoni hálózat igazgatója)

Szükséges lenne újrafogalmazni a szolgáltatások bekapcsolásának módszereit is úgy, hogy előtérbe kerüljön a kliensek társadalmi integrációjának szempontja, ehhez leginkább külső szolgáltatásokra lenne szükség. A szakemberek azonban úgy vélik, hogy az alapműködés hiányosságai mellett ezek integrálására nincs elég kapacitás,

KÖZELKÉP

sokszor rálátásuk sincs, hogy az egyes életterületeket hogyan lehetne megtámogatni külső, kapcsolható szolgáltatásokkal, mint például lakhatás, munkavállalás támogatása (FIFTI 2016).

A megkérdezett szakemberek szerint a gyermekvédelmi rendszer rugalmatlan, nem képes a valós szükségletekre reagálni, működésére az elszigeteltség, bezártság jellemző (Rácz 2016). A gyermekvédelmi törvény születése óta eltelt 30 év távlatában azt mondhatjuk, hogy *„van egy rendszer, amiről azt gondoljuk, hogy működik. Mindenki tudja, hogy nem működik, de, hogy azt gondoljuk, hogy működik, és hogy hát nyilván az eljárásrendjeink is arra vannak kitalálva, meg [...] a hangsúlyokat is oda tesszük, ahol azt gondoljuk, hogy ez működik. Szerintem ezt így, ahogy most van, fenntartani, toldozgatni, foltozgatni nem érdemes.”* (területi gyermekvédelmi szakszolgálatban dolgozó szakember)

Innovációk tere a gyermekvédelemben

A rendszerkritikák alapján a fejlesztési irányok vizsgálata érdekében hat interjúút készítettünk különböző nagyságú településen dolgozó gyermekjóléti szakemberekkel (4 fő) és egy speciális gyermekvédelmi intézmény vezetőjével – ebben a kollégiumban gyermekvédelmi problémákkal küzdő gyermekek nevelkednek –, illetve egy olyan innovatív szemléletű alapítványi háttérrel működő programot is bevontunk, amely komplex mentálhigiénés gondozást és egy kiterjedt önkéntes hálózatot működtet a gyermekotthonokban élő gyermekek támogatására.⁹ A hat szolgáltató szervezet közül öt évek óta részt vesz szülői kompetenciafejlesztő programban is, melynek keretében az alapfeladatokra épülve új módszereket fejlesztenek és próbálnak ki a team tagjai (Rubeus Egyesület 2020). Az innovációra törekvésük, kreativitásuk példaértékű. A hatodikként megszólított intézményben ugyan ilyen célzott program nincsen, de a kistépülésnek szerves része a családsegítő szolgálat, a helyi döntéshozók támogatása a megalakulás óta biztosított, így ez önmagában is a helyi szolgáltatások fejlesztésének motorja. *„A mi helyzetünk a településen nem átlagos köszönhetően a város vezetésének és a polgármesternek.”* (család- és gyermekjóléti szolgálat vezetője, kisváros)

Mindannyian a rendszerműködés nehézségéről, a lassú rendszerreakciókról számoltak be, általánosnak tekinthető, hogy fontos szolgáltatások hiányoznak, vagy csak erősen korlátozottan elérhetők (Rácz – Sik 2020). A szolgáltatók többnyire a jogszabályi minimumot tudják csak biztosítani: *„jelenleg az ellátórendszer nagyon hiányos, [...] az egy országos probléma. Ilyen például az adósságkezelés, az addiktív ellátásoknak a bizonyos hiánya, a megyeszékhelyen például nincsen gyermek-*

⁹ A komplex gyermekvédelmi módszer okán ide és nem a civilszervezetekhez soroltuk őket háttérük-től függetlenül.

KÖZELKÉP

pszichiátriai ellátás, [...] ez nagyon komoly problémákat jelent az ügyfelek számára. És hát például mondjuk felnőtt pszichiátriai ellátásunk van, de nagyon kevés a szakember, nagyon nehezen tudunk delegálni, vagy az, hogy ha valaki 1-2 hónapon belül maximum egyszer találkozik a pszichiáterével, az nem túl szerencsés megoldás egy terápiás folyamatban.” (szakmai vezető, megyeszékhelyi humánszolgáltató központ) Számos fejlesztéshez, terápiás megoldáshoz nem jutnak időben a gyermekek, miközben a problémák egyre mélyülnek. „Gyerekeknek nem tudunk terápiát, pszichoterápiát biztosítani. [...] És vannak olyan kiélezett konfliktushelyzetek, vagy hosszan elhúzódó és elmélyült családi konfliktusok, amikor a gyerekeknek szinte égető szüksége lenne arra, hogy terápiára jussanak, de mégis egy fél évig – évig is kell várniuk [...], egy család életében nagyon nagy változások történhetnek akár hónapok alatt is, de hát egy év alatt egy kis gyerekkel nagyon sok minden történik.” (szakmai vezető, fővárosi család- és gyermekjóléti szolgálat és központ) Nem csak a gyermekek esetében hiányzik a megfelelő volumenű szolgáltatás például a mentális problémákkal, pszichoszociális természetű elakadásokkal kapcsolatos segítségnyújtás terén, ezen a fronton a szülők sem jutnak megfelelő szintű ellátáshoz.

Rendszerszintű problémaként jelöli meg több megkérdezett szakember is a kommunikációs nehézségeket, melyek elsősorban abból adódnak, hogy nincsenek részletesen kidolgozott információs utak és protokollok. A szereplők között sokszor elakad az információ. Számos esetben ez nem a résztvevők akaratán múlik, sokkal inkább azon, hogy az egyes részrendszerekben dolgozók nem tudnak a másik területen dolgozók információigényéről, vagy éppen nincs közöttük kiépített kommunikációs csatorna. „Nagyon sokszor azt tapasztaljuk, hogy például az iskolából a pedagógusok nem is ismerik pontosan [...] a gyermekvédelemben, valamelyik folyamatában lévő gyerekeknek a családi hátterét, nem kommunikálnak egymással a szereplők. Nagyon sokszor azt látjuk, hogy a gyám és a nevelők sem kommunikálnak megfelelő szinten szakemberekkel, pszichiáterekkel, pszichológusokkal, [...] töredezett információk, akadályozott információk vannak.” (pszichológus, gyermekotthonok számára komplex mentálhigiénés programot biztosító szervezet)

Hogy mégis mi ösztönözhet innovációkat a területi munkában? Általában a jó gyakorlatok között a megkérdezettek a team-jellegű munkafolyamatokat említik első helyen. Ezek jellemzően az adott intézményben együtt dolgozó kollégák rendszeres esetmegbeszéléseit jelentik, illetve többen kiemelték, hogy a kliensekkel dolgozó különböző intézmények munkatársainak rendszeres találkozási és közös gondolkodása is rendkívül hatékony módszer, ahogyan a szakmaközi megbeszélések is. „Szerintem az nagyon jól működik itt az intézményünkben, hogy minden délután van teamünk. Van az intézménynek is egy nagy team-je heti rendszerességgel, ahol találkozunk mi családsegítők, az iskolai, óvodai szociális segítők, a mentálhigiénés csoport és az intézmény vezetői is jelen vannak. [...] És hogy ha az elakadásaink mondjuk abból adódnak, hogy a társintézményekkel, vagy a jelzőrendszeri tagokkal nem sikerül jól

KÖZELKÉP

megtalálunk [...] a megfelelő beavatkozási módot, vagy lehetőséget, akkor a szakmaközi megbeszéléseinken szerintem nagyon jól szervezi a jelzőrendszeri tanácsadó, tehát az is működik.” (szakmai vezető, fővárosi család- és gyermekjóléti szolgálat és központ)

Jó gyakorlatként említik azt a szolgáltatásszervezési alapelvet, mely a gyermekek és fiatalok igényeit állítja a középpontba a gyermekjóléti szolgáltatások nyújtása során (Rácz – Bogács 2019): *„Nagyon fontos számunkra a mindenféle művészeti ág és az a fajta fordított fejlesztés, a foglalkozások fordítottsága, ami azt jelenti, hogy nem felülről szervezett foglalkozások vannak, tehát hogy kiírjuk, hogy most van, mit tudom én színjátszó szakkör, fotó szakkör, fazekas szakkör, hanem a gyerekek érdeklődésére szervezünk rá szakembereket, foglalkozásokat. És ez egyrészt, mint mondtam, egy indirekt fejlesztés, másrészt nagyon komoly preventív munka is.”* (kollégium igazgatója)

A civil szervezetek bevonása és az önkéntesség mint munkaerő-bővítés az interjúalanyok mindegyike szerint üdvözlendő irány mind az alap-, mind a szakellátás vonatkozásában. Az egyik megkérdezett egy konkrét példán keresztül mutatta be az esetkezelés komplexitását és abban az önkéntesség megoldást katalizáló szerepét: *„nálunk például az egyik önkéntes megszervezte az egyik [...] gyerekotthonos kisgyereknél, aki hat tárgyból állt bukásra, hogy leüljenek beszélni a pedagógusok, [...] az osztályfőnök, a nevelők, és még egy-két szakember, akivel találkozott a gyermek. [...] és kiderült, hogy a pedagógusok nem tudják, hogy mi az az ADHD, nem tudták a gyerek háttérét, hogy nincs se apukája, se anyukája, most engedték ki börtönből a testvéreit. [...] Az önkéntesünk volt az, aki összekapcsolta egyébként a szereplőket és megszervezte ezt az egész [...] Kitaláltak egy olyan megoldást, hogy ki, mit enged, ki mit vár el abban, úgy lett megsegítve a gyerek, hogy semmilyen tárgyból nem bukott meg.”* (pszichológus, gyermekotthonok számára komplex mentálhigiénés programot biztosító szervezet)

Megfelelő prevenciószolgáltatásokkal jelentősen csökkenthető lenne a rendszerterhelés, egyúttal a kliensek traumatizáltságának foka is, amennyiben egy-egy kialakulóban lévő krízis esetében sokkal korábban tudnának beavatkozni a szakemberek. Ehhez a szakemberek meglátása szerint egyértelműen arra van szükség, hogy a gyermekvédelmi rendszer nyisson a társadalom felé, vagyis egyfajta közéleti sürgetnek, elsőként olyan módon, hogy széleskörű és hatékony tájékoztatás segítségével tompítsák a szakmával szembeni idegenkedést, illetve lerombolják azokat a kialakult, negatív hatású toposzokat, melyek a segítő szakmák körül kialakultak. *„Sokkal hatékonyabban lehetne segíteni egy-egy család életében, egy-egy problémán, ha időben el tudnánk kapni és ők önként próbálnának tőlünk segítséget kérni. [...] Szerintem több szabadidős programmal, szélesebb kínálattal, komolyabb szolgáltatásokkal, gyerekcsoportokkal, felnőtt csoportokkal, családi napokkal, közös rendezvényekkel itt valahogy a szilárd alapokat jobban meg lehetne teremteni, hogy az önkéntes segítségkérésbe be tudjunk kapcsolódni. [...] Lehet, hogy érdemes lenne az intézményből kimozdulnunk külső helyszínre, hogy nem hozzánk kell bejönni, hogy*

KÖZELKÉP

ha valamit szeretnének, hanem mi tudjuk őket megkínálni.” (szakmai vezető, fővárosi család- és gyermekjóléti szolgálat és központ) Eredményre vezethetne, ha a médiában nagyobb szerepet kapna a segítő szakmák munkájának, működésének bemutatása, melyre az elmúlt években egy-egy kiváló példát láthattunk is.¹⁰

Összességében a megkérdezett szakemberek a társadalom felé való nyitás fontosságát emelték ki, emellett a szakmai munkában szintén egyfajta belső nyitást, összekapcsolódást, átjárhatóságot tartanak kívánatosnak. Ez utóbbi érdekében elsősorban a rendszeres team, a szakmaközi megbeszélés, általában a klienssel foglalkozó munkatársak egymás közötti kommunikációjának elősegítésére szolgáló csatorna és protokoll kialakítása szolgálhatna eszközként. Ugyanígy fontos a szolgáltatás színvonalának megtartásához és emeléséhez a munkatársak mentális egészségének megőrzése, mely a jelen körülmények között nem minden esetben biztosított, és a fokozódó túlterheltséggel ez kifejezetten aggasztó állapot felé mutató folyamat. *„A kollégáknak a pszichés, mentális állapotának a javítására mindenképpen kellene valamit kidolgozni. Tehát ez most már szerintem olyan égető kérdés, amivel, ha nem kezdenek nagyon rövid időn belül valamit, akkor – nem csak egyébként a szociális területről, de az oktatási rendszerből is – elmenekülnek az emberek, ha nem történik valami.”* (szakmai vezető, megyeszékhelyi humánszolgáltató központ)

A civil szervezetek a szolgáltatáshiányról és saját helykeresésükről

Három civil szervezet munkatársának és egy fő civil szakértőnek – aki ezen a területen a felsőoktatásban is érintett – a véleménye alapján vizsgáltuk a civilek szerepét és helykeresését a gyermekvédelem rendszerében vagy ahhoz kapcsolódóan. Az interjúalanyok legfontosabb tapasztalatai szerint a szektor működése számos problémával terhelt. Mind a működési keretek, mind a finanszírozási rendszer sok tekintetben kritikusan mondható (Nárai 2005, KSH 2019).¹¹ A civil szektor jelenleg az önazonosságát sem találó, bizonytalan státuszban van. A rendszerváltás utáni megváltozott társadalmi környezetben a szociális területen működő civil szervezeteknek nem sikerült pontosan meghatározniuk, hogy mi az elsődleges funkciójuk: a rendszer működési hiányosságait hivatottak pótolni helyettesítő, kiegészítő szolgáltatásokkal, vagy pedig a rendszer kritikáját kell megfogalmazniuk, azaz alapos szakmaisággal rámutatni azokra a pontokra, ahol a szociális szolgáltatások rendszere elégtelenül működik, egyúttal előmozdítani a változást megoldási, átalakítási javaslatok megfogalmazásával. *„A magyar civil szektor az egy határozott krízist élt át a*

¹⁰ Például Esély Labor Egyesület: Közösen! Vegyük észre a szociális munkásokat! 2021-es kampánya <https://eselylabor.hu/hirek/friss-hirek-felhivasok/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)

¹¹ <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit18.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)

KÖZELKÉP

rendszer váltáskor, [...] ez a gyerekvédelmi, illetve szociálpolitikai, illetve szociális munka típusú civiltés, annak kifejezetten kontroll funkciója volt és rés funkciója. Tehát hogy oda mentek, vagy mentünk, ahol nem volt semmi, és akkor egyszer csak a rendszer váltás után az egész dolog úgy tűnt, mint hogyha ennek a szereplő személy szerint is, meg tudás szerint is be tudnának vonulni a rendszerbe. [...] Úgy is, mint hajléktalan-ellátás, meg mint különböző család-, gyerekvédelmi [ellátások]. Tehát akárhova nyúl az a történelemben, ott találok civilben, meg aztán államiban ugyanazokat a szereplőket, akik megpróbálták megújítani a rendszert. [...] És közben meg ugye világos lett, hogy a rendszer, ami felépült, [...] azokra a problémákra nem alkalmas, amire annak idején létrehozták.” (civil szakértő)

Ahogy a megkérdőzött szakértő rámutat, az ideális az lenne, ha lenne egy jól működő állami rendszer, ami a társadalmi problémák túlnyomó többségére adekvát válaszokat képes megfogalmazni szolgáltatások, ellátások formájában, és a civil szektornak e rendszer kiegészítőjeként kellene funkcionálnia. Meglátása szerint azonban ez ma csak elméletben van így, a civil szervezetek ugyanis nem tudják betölteni ezt a szerepet – elsősorban a rendszerkeretek merevsége, az állami és a civil szektor kapcsolódásának ellehetetlenülése, és nem utolsó sorban a pénzügyi problémák miatt. *Nem ártana, ha felépülne egy rendszer, ami – most kifejezetten a gyerekvédelemről beszélünk – ellátná, akit kell, és csak az szorulna civil támogatásra, aki valamilyen módon ebből a rendszerből kiesik. Most úgy tűnik, hogy ez nem így van, hanem úgy van, hogy sem a rendszer, sem a civilek nem tudják ellátni ezt a feladatot [...]. (civil szakértő)*

A civil szféra diszfunkciójának egyik markáns problémája a széttagoltság, az elaprózódás. Párhuzamos szolgáltatások tömege van jelen a szektorban, melyek így ahelyett, hogy kiegészítenék egymást, lényegében redundáns elemekként léteznek egymás mellett. Ugyancsak nagy problémát jelent a gyermekvédelmi rendszer egészére is jellemző, a civil szervezeteknél is jelentős mértékű fluktuáció a humán erőforrás tekintetében. Problematikus a forrásokért való harc tekintetében az egyházi szolgáltatók¹² és a civil szervezetek egymáshoz való viszonya. A civil szektor saját funkciójának meghatározásában mutatkozó bizonytalanság leginkább a szolgáltatás- és kontrollfunkció közötti dilemmában érhető tetten. Ez azonban tünetnek tekinthető, nem a civil szervezetek organikus tehetetlensége keresendő okként a jelenség mögött, hanem az a tény, hogy az állami ellátórendszer diszfunkcionálisan működik, így lényegében nem lehetséges, hogy a civil szolgáltatások eredeti küldetésük szerint kiegészítő, hiánypótló szolgáltatásokat nyújtsanak. „A minisztérium éves pályázataiból tudtuk megnyitni a közösségi terünket. De sajnos erre a forrásra nem lehet támaszkodni, a legutóbbi nyertes pályázatunk kifizetése kicsivel több mint egy évet késett. [...] Mivel kis civil szervezet vagyunk, nincs se elég időnk, se humán erőforrásunk minden lehetséges pályázaton elindulni.” (fiataloknak közösségi teret működtető civil

¹² A gyermekvédelmi szakellátásban az egyházi térnyerés hatásáról, a szakmai munkára kifejtett hatásáról nem rendelkezünk még az idő rövidsége okán átfogó információval.

KÖZELKÉP

szervezet munkatársa) Szintén finanszírozási nehézségekről számol be egy másik, civil szektorban tevékenykedő interjúalany is, ők a főváros egy szegregált területén vannak jelen gyermekprogramokkal. Tapasztalatai szerint a kisebb szervezetek működésében külön probléma, hogy a pályázati lehetőségeknek csak egy kis szelete nyitott számukra, mivel nincs erőforrásuk a pályázatok elkészítésére, a projektek adminisztratív teendőinek menedzselésére.

Rendszerkritikaként fogalmazzák meg, hogy annak, hogy az állami rendszerben nincs elég prevenciót célzó funkció, az az egyik legsúlyosabb következménye, hogy a problémákkal küzdő családok már csak akkor kerülnek a gyermekvédelem látóterébe, amikor a családi, gyermeknevelési krízis jelentős. *„Nagy probléma, hogy a családsegítők leterheltek, nincsenek eszközeik. A jelzőrendszer mindenképp egy jól működő, mindenki számára érthető dolog kellene, hogy legyen, így nem csak akkor tudna bekapcsolódni egy segítő a családok életébe, amikor már irtó nagy gáz van.”* (fiataloknak közösségi teret működtető civil szervezet munkatársa) Ez azt is jelenti, hogy az állami struktúra elsőként nem volt képes elérni őket vagy reakcióideje nagyon lassú a problémák összetettségéhez képest.

A gyermekvédelem szolgáltatási palettája az interjúalanyok mindegyike szerint számos hiányosságot mutat, akkor is, ha kapcsolódik egy-egy szervezet az állami / önkormányzati struktúra helyi lábához. Így például az adományközvetítés tipikusan olyan szolgáltatás, ami az egyes szervezeteknél, intézményeknél csak akkor tud működni, ha a dolgozók személyes erőforrásait, illetve informális kapcsolati hálójukat mozgósítják. Ugyanígy nincs rendszerszintű megoldás a gyermekvédelemben érintett családok egyik leginkább jellemző, egyben legfajsúlyosabb problémájára, az eladósodásra. *„Legutóbb egy koraszülött babának szereztünk ruhákat, az anyukának eszközöket, neki saját magának gyógyszert. Ezt mi facebookon egy csoportba kiírtuk és nagyon sokan jelentkeztek. Jó lenne, ha lenne erre valami felület a gyermekvédelemben, ahol a felajánlások és a kérések találkozhatnak. [...] Sokkal több ifjúsági program kéne, amiben erősítik a gyerekek részvételét.”* (fiataloknak közösségi teret működtető civil szervezet munkatársa)

Egyértelmű álláspontjuk szerint szükséges lenne a gyermekvédelem funkcióját, működési struktúráját transzparenssé tenni a célcsoport számára, hogy valóban segítő, támogató funkciót lássanak benne az érintettek, mert jelenleg elsősorban félelemmel tekintenek a kliensek a civil oldalról érkező segítségre is, félve attól, hogy az állami gyermekvédelemmel rajtuk keresztül összekapcsolódnak, ha láthatóvá válik a szociális helyzetük. *„Ami ideális lenne, hogy az a réteg, aki potenciálisan erre szorul, tisztában legyen azzal, hogy mi is ez. Most valami iszonyatos félelem van egyébként a családokban, akikkel kapcsolatban álltunk/állunk, tehát ez, hogy kiemelik a gyereket, elviszik a gyerekeket ez egy tragédia – és lehet, hogy nem is adataiban ez a félelem, most látva ezeket a gyerekeket, akik bekerültek az intézetbe.”* (gyermekprogramokat működtető szervezet szakembere) A kliensek így sokszor a civilek előtt is rejtőzköd-

KÖZELKÉP

nek, menekülnek, mely azonban sok esetben már a végső megoldás az elhúzódo vagy elaprózódo állami / önkormányzati segítségnyújtás helyett vagy mellett. Ez viszont azt is jelenti, hogy a kapacitáshiányos területeken a helyettesítő szerep sem tud maradéktalanul működni: a segítséget általában félelem övezi a gyermekes családok részéről.

Összegzés

Ahogy a kvalitatív kutatás eredményei jelzik, egyértelműen olyan állami struktúrára van szükség, mely támogató, a családot a különbözőségeivel együtt tiszteletben tartó, önállóságra ösztönző és kreatív. Ehhez jól képzett szakemberek team munkájára van szükség, ahol az intézmények képesek sokszínű és sokrétű igényekre reflektáló szolgáltatásokat nyújtani. Mindemellett fontos a civil szervezetek támogató részvétele és az önkéntesek beengedése, az intézmények kívülág felé való megnyitása, annak biztosítása, hogy a külső, kapcsolható szolgáltatások elérhetőek legyenek, de mindenek előtt legyen erről érdemi információja a helyi szolgáltatóknak és magunknak a gyermekes családoknak. A szolgáltatás, mint gyermekvédelmi koncepció érvényesítése nem csak az alapellátásban, hanem a szakellátásban is nagyon fontos. Részben amiatt, hogy a gyermekek és a fiatalok személyiségfejlődésükben, traumáik feldolgozásában, a különböző életterületi elakadásaikban segítséget kapjanak. Ezek a külső támogatások rekreációs célokat is szolgálhatnak, amiben a külső kapcsolatoknak, programoknak, így magunknak a civil szervezeteknek és önkénteseiknek kiemelt szerepe van.

Mind a gyermekjóléti, mind a szakellátási oldal állami, valamint civil képviselői megfogalmazták, hogy hiányzik a rendszerszemléletű megközelítés a családok támogatásában, a védelemre fókuszálás a hangsúlyos, kevésbé érvényesül a prevenció szemlélet és így a gyermekjólét elsőbbsége, mint alapvető gyermekvédelmi princípium. A rendszer minden szintjén és sok esetben az összes szereplő között szétforgácsolódnak az információk, amelyek jellemzően hiányosak is. Specifikus mentálhigiénés szolgáltatások biztosítására lenne szükség mind a gyermekeknek, mind a szülőknek és a velük dolgozó szakembereknek is. A külső elérhető kapacitások igénybevétele nehezen szervül, különösen a gyermekvédelmi szakellátásban, a lokális térbe záródik az adott intézmény. A rendszerszemléletű szociális munka jegyében a szükséglet- és szolgáltatásorientált működés alkalmas lenne új eszközökként definiálni a szakmai rugalmasságot, kreativitást és innovációt, nyitottságot feltételező szolgáltatásokat.

A kutatás eredményei alapján elmondható tehát, hogy a gyermekvédelmet az önmagába záródottság, izoláltság jellemzi: a jóléti pluralizmus gyermekvédelmi törvénybeli hangsúlyozása ellenére sincs érdemi kapcsolata más társadalmi alrendszerrel, külső szolgáltatókkal. Sajnálatos módon mindez lehetőséget ad a diszfunkciók elrejtésére is. Ahhoz, hogy a gyermekvédelem időben és térben a valós gyermeki

KÖZELKÉP

és családi igényekre válaszolni tudó, szolgáltatási-fókusszal működő rendszer legyen az alábbiak megvalósulására lenne szükség (Delaney et al. 2014: 10–16, Feneyrol 2011, Rácz – Bogács 2019, Wessels 2015):

- A család rendszerének támogatása, szükségletekhez igazított ellátások nyújtása, a szolgáltatás célcsoportjainak bevonása a tervezésbe és kivitelezésbe;
- Rendszerszemlélet, mely a gyermeket teljes valójában, nem a problémái összességéként értelmezi;
- Partnerség, nyitott kommunikáció a gyermekvédelmi szereplők és társágazatok képviselői között;
- Tudatos jelenlét a szakemberek részéről: „*A gondolkozásunk fókuszába a gyakorlati megközelítést helyeztük, mert nincs értelme olyan szavakat, mondatokat hangoztatni, melyeknek nincs bemeneti nyílása, ezáltal eredménye sem (ügyfél oldaláról). Tehát a valóságot kell megkeresni, a többségi valóságot, s abba benneni olyan szakmai gondolatokat, melyek képviselik azt a világot, mely a segítő szakmák bármelyikének alappillére kell, hogy legyen.*” (Szabó – Tolácziné 2020: 25)
- Önkéntesek nagyobb volumenű bevonása, mentorprogramok és egyéb célzott tehetséggyondozó, rekreációs programok támogatása;
- Civil szervezetek szolgáltatásainak összegyűjtése és becsatornázása a helyi gyermekvédelembe alap- és szakellátási szinten egyaránt;
- Jó gyakorlatok, modellprogramok és ezáltal a tudások, tapasztalatok megosztása fenntartói-működtetői háttértől függetlenül a gyermekvédelmi rendszer összes kockázati szintjén (veszélyeztetés – védelembe vétel – nevelésbe vétel) akár helyi, akár regionális vagy országos programokról van szó;
- Párhuzamos ellátások csökkentése, de az egyes kezdeményezések, jó gyakorlatok összeérésének és folytatólagosságának biztosítása fenntartói-működtetői háttértől függetlenül;
- Széleskörű együttműködések – kulcsszereplők pluralitására építve, magában foglalva a családot, szélesebb közösséget, az intézmények, szolgálatok széles körét a társadalompolitikai rendszer teljes szintjén – támogatása egy közös cél és jövőkép mentén mikro-, mezo- és makroszinten egyaránt (adott gyermek és családjának támogatása/gyermekevédelmi rendszer működése/gyermekek támogatása ösztársadalmi szinten);
- Szinergiák támogatása, a rendszer informális és formális elemeinek egymásra hatásának figyelembevételével való tudatos építkezés két szinten: 1) gyermekvédelem társadalompolitikai alrendszerekkel való együttműködésének szintje, mint oktatás, egészségügy, igazságszolgáltatás stb. és 2) együttműködések támogatása a szereplők szintjén;
- A gyermekvédelemmel érintett gyermekekkel és családokkal kapcsolatos sztereotípiák lebontása, helyzetükről egy valós társadalmi kép felvázolása, melyre komplex szolgáltatói válaszok érkeznek a gyermekvédelem oldaláról.

KÖZELKÉP

Irodalom

- Balogh K. – Gregorits P. – Rác A. (2019): A gyermekvédelmi intézményrendszer működési környezetének vizsgálata a 'gyermekvédelem mint szolgáltatás' értelmezési keretrendszer tükrében. *Esély*, 2019/3: 26–47. http://www.esely.org/kiadvanyok/2019_3/26-47_balogh_gregorits_racz.pdf. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Bogács E. – Szikulai I. (2018): Élethelyzetek, problémák, szükségletek a gyermekvédelmi szakellátás fókuszából. In: Rác A. (szerk.): *Átmeneti ellátások fejlesztési lehetőségei a gyermekvédelem különböző szegmenseiből*. Rubeus Egyesület, Budapest, 122–140. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2019/03/atmenetigonozas_2018_Rubeus_FINAL_20181206.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Bromfield, L. – Sutherland, K. – Parker, R. (2012): *Families with multiple and complex needs. Best interests case practice model. Specialist practice resource*. Melbourne, Department of Human Services, Australian Institute of Family Studies
- C4EO (2009): *Effective interventions for complex families where there are concerns about, or evidence of, a child suffering significant harm*. Safeguarding: Briefing 1. November 2009.
- Darvas Á. – Mózer P. – Tánczos É. (2016): Szolgáltatások átalakulóban – Pillanatkép 2016 tavaszáról, *Párbeszéd*, 3(4): 1–26. <https://ojs.lib.unideb.hu/parbeszed/article/view/5904/5520> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Darvas Á. – Farkas Zs. – Kende Á. – Vigh K. (2016): Roma gyerekek a szakellátásban – Gyermekjólét és gyermekvédelem Nógrád megyében. *Esély*, 2016/4: 52–82. http://www.esely.org/kiadvanyok/2016_4/2016-4_3-1_Darvas-Farkas-Kende-Vigh_Roma_gyerekek.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Delaney, S. – Quigley, P. – Mirela Shuteriqi, M. (2014): *Understanding and applying a systems approach to child protection: a guide for programme staff*. Terre des hommes – helping children worldwide / Child Frontiers. https://www.tdh.ch/sites/default/files/tdh_e.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- DePanfilis, D. (2006): Child Neglect: A Guide for Prevention, Assessment, and Intervention. Washington, DC, Child Welfare Information Gateway. <https://www.childwelfare.gov/pubPDFs/neglect.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Domszky A. (2004): A gyermekvédelmi szakellátás értékhatára, a szakellátás alapértékeinek érvényesülését szolgáló biztosítékok, módszerek, technikák. In: Domszky A. (szerk.): *Gyermekvédelmi szakellátás – Segédanyag szociális szakvizsgálóhoz*. Budapest: NCSSZI. 45–49.
- Feneyrol, O. (2011): *Enhancing child protection systems*. Terre des hommes – child relief. <https://www.tdh.ch/sites/default/files/1511bcf6-f0e5-495d-ada6->

KÖZELKÉP

- 74261c45b798_tdh_renforcement_syteme_protection_enfance_en_light_original_0.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Rácz A. (szerk.) (2014): *FIFTI – Fiatal Felnőttek Társadalmi Integrációjának szakmai megalapozása*. Budapest, Rubeus Egyesület. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2016/12/FIFTI_kezikonyv_2016_FINAL_20160723.pdf. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Herczog M. (2013): *Szakellátásban élő gyerekek és korai iskolaelhagyás*. QALL – Végzettséget mindenkinek! című projekt. Budapest: 1–13. http://oktataskesz.tka.hu/content/documents/Projektek/2013/QALL/qall_szakellatas_esl_herczog_maria.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Homoki A. (2016): *Gyermekvédelemben élni a szeretet erejével: A boldogulás elősegítése nehéz helyzetben lévő serdülők körében*. Budapest, Blessed Hope Publishing
- Katona G. (2019): *Szociális és gyermekjóléti szolgáltatások a finanszírozás tükrében, egy évtized távlatában 2006-2018*. <https://www.baptistajogakorlat.hu/wp-content/uploads/2019/10/1h2-Szocialis-es-gyermekjoleti-szolgaltatasok-a-finansziroz-as-tukreben.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Maras, P. – Bradshaw, V. – Croft, C. – Gale, L. – Webb, J. (2008): *Working with Families with Complex Needs. A Multi-Agency Approach*. London, The University of Greenwich, School of Health & Social Care, Avery Hill Campus
- Minuchin, P. – Colapinto, J. – Minuchin, S (2002): *Krízisről krízisre. A szegény családok kezelése*. Budapest, Anumila
- Nárai M. (2005): Civil szervezetek szerepvállalása a szociális ellátás, szolgáltatás területén. *Esély*, 2005/1. 111–133. http://esely.org/kiadvanyok/2005_1/NARAI.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Rácz A. (2012): *„Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer)igények” – Gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedett fiatal felnőttek iskolai pályafutásának, munkaerőpiaci részvételének és jövőképeinek vizsgálata*. Budapest, L'Harmattan
- Rácz A. (2016): *Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Rácz A. – Bogács E. (2019): Towards an Integrative and Inclusive Child Protection Practice. *Investigaciones Regionales – Journal of Regional Research*, 2019/2.143–160. <https://investigacionesregionales.org/wp-content/uploads/sites/3/2019/11/9.-Racz.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Rácz A. – Sik D. (2020): Gyermekes családok és a velük dolgozó szociális szakemberek percepciója a családok jól-létét, társadalmi mobilitását előmozdító szolgáltatásokról. *Metszetek*, 2020/2. 3–28. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_202002.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)

KÖZELKÉP

- Rákó E. (2014): *A gyermekvédelmi intézményekben elhelyezett gyermekek életkörülményei*. Szeged, Belvedere Kiadó
- Rubeus Egyesület, Rácz A. (szerk) (2020): *A szülőség támogatásának új útjai a gyermekvédelemben*. Budapest, Rubeus Egyesület. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2020/10/Rubeus_CSALADTAMOGATAS_UJ_UTJAI_2020_FINAL_KONYV_20201008.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Szabó A. – Tolácziné Varga Zs. (2021): Segítő tudatosság, tudatos segítség – Szekszárdi modellprogram bemutatása. In: Rácz A. (szerk): *Családi egyensúly támogatása a gyermekvédelemben*. Budapest, Rubeus Egyesület. 24–55. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2021/09/BM4_csaladiegyensuly_20210923_FINAL.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Szikulai I. (2004): Az utógondozói ellátásban részesülők főbb szociodemográfiai jellemzői, problémái. In: Domszky András (szerk.): *Gyermekvédelmi szakellátás – Segédanyag szociális szakvizsgálóhoz*. Budapest, NCSSZI. 215–222.
- Szilvási L. (2005): Családok a gyermekvédelem határán. *Kapocs*, 2(17): 1–30. <http://www.ncsszi.hu/kiadvanyok/kapocs-letoltheto--lapszamai/kapocs-2005/103/news> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Wessels, G. M. (2015): Bottom-up approaches to strengthening child protection systems: Placing children, families, and communities at the center. *Child abuse & Neglect*, 43: 8–21. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0145213415001246?via%3Dihub> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)

KÖZELKÉP

A 2011-es választási reform kihatásai a magyar választási eredményekre I.

A reform elméleti aspektusai

NAGY LEVENTE¹

ABSZTRAKT

A második világháborút követő második, majd a hetvenes és a nyolcvanas években megtapasztalható, aztán a Szovjet Birodalom összeomlása utáni harmadik demokrácia-hullám megjelenése egyben a demokratikus választási rendszerek térnyerését hozta magával. Ezzel együtt a választási reformok megközelítése, elemzése, illetve a reformelméletek kutatása is új alapokra helyeződött.

Jelen írás egyik célja a választási reform értelmezése, ezt követően, a reformelmélet néhány aspektusának rövid felfejtése annak érdekében, hogy világosabb képet kapjunk a reform fogalmának belső világáról, annak komplexitásáról, illetve a reformfolyamat többtényezős (előzmények, társadalmi-politikai kontextus, fennálló pártrendszer, választási rendszer inherens vonásai, szereplők kiléte, stb.) voltáról. A tanulmány másik célja annak érzékeltetése, hogy az alapvető elméleti szempontok tanulmányozása hozzájárul(hat) a konkrét reformok mélyebb megértéséhez, az érték és/vagy érdekalapú kezdeményezések „miért?”-jeinek behatóbb feltárásához, illetve a reformfolyamatok megfelelőbb empirikus elemzéséhez.

KULCSSZAVAK: választási rendszer, választási reform, érdekalapú és/vagy érték-centrikus motívációk, reformkezdeményező szereplők.

ABSTRACT

The Effects of the 2011 Electoral Reform on the Results of the Hungarian Legislative Elections I. (Theoretical aspects of the reform)

The second wave of democracy after World War II, followed by the third wave in the 1970's and the 80's – including the historic democratic transitions in Eastern Europe after the collapse of the Soviet Empire – led to the expansion of democratic electoral systems around the world. The design of electoral systems and of the undergoing electoral reforms has become a vital component of the democratization process. The study of the theory and politics of electoral reform led to the adoption of new theoretical and methodological approaches in order to cope with the challenging phenomena.

The main goal of this paper is to interpret the concept of reform, and to unfold some of the theoretical aspects of it in order to identify some of the main components of the concept. With

¹ Debreceni Egyetem, BTK, Politikatudományi Tanszék, e-mail: nagy.levente@arts.unideb.hu

KÖZELKÉP

the theoretical approach we can get a better understanding of the reform itself, and we can demonstrate that electoral reform is a complex process which should not be reduced to a simplistic model in which a few actors driven by a few motives can fully explain the whole phenomenon. The theoretical study of the reform can show that some political events, the established party system (first and foremost the distribution of power between the various parties), the type of the actual electoral system (its advantages and disadvantages) as well as some contingent factors must be taken into consideration in order to have a better understanding of the nature of the political arena in which reform proposals are promoted and the reform itself takes place.

KEYWORDS: *electoral system, electoral reform, interest-based and value-oriented motives, actors as reform promoters*

Bevezetés

A választási rendszer a modern demokráciák talán legelterjedtebb intézménye, és mint ilyen, elválaszthatatlan a demokratikus politizálás világától. A választási rendszer a hatalmat gyakorlók (politikai elit) kiválasztásnak bonyolult mechanizmusa, olyan általános technika, melynek révén előre rögzített szabályok és formulák alkalmazásával a választópolgárok döntései mandátumokban kifejezett kollektív döntésé alakulnak át. E sajátos folyamat nemcsak a vezetők leváltását (vagy megtartását) teszi lehetővé intézményes keretek között, hanem egyben a döntéshozók és a demokratikus politikai rendszer egészének legitimálója is. A választások teremtik meg a társadalom politikai képviseletét, azáltal, hogy a parlamentben megjelenítik a polgárok politikai preferenciáit, ez azonban nem jelenti automatikusan a választásra jogosultak pártpreferenciáinak hű levetülését az országgyűlésben, mint ahogy az sem következik természetesen, hogy az eljárás során a rendszer inherens elemei (is) teljes mértékben eleget tesznek bizonyos (normatív) követelményeknek.

Kenneth Arrow óta tudjuk, hogy egyetlen választási rendszer sem tökéletes, hiszen Arrow lehetetlenségi tétele világosan kimondja, hogy nem létezik olyan választási rendszer, amely egyidejűleg eleget tenne bizonyos normatív feltételeknek (Arrow 1951: 3–17). Ebből egyfelől az következik, az egyéni véleményeket kollektív véleményé aggregáló választási eljárás nem lehet tökéletes, hiszen az egyéni racionális döntéseket összegző mechanizmus irracionális kollektív döntésbe torkollik (Nagy 2018: 304–305). Másfelől, a lehetetlenségi tételből az is következhet, hogy tökéletlenségéből adódóan a választási rendszerek módosítása, „jobbítási” szándékkal történő változtatása logikus fejlemény még akkor is, ha kiderül, hogy e rendszerek megreformálása egyáltalán nem könnyű és kockázatmentes vállalkozás.

Ezen a ponton azonban legalább két kérdés fogalmazódhat meg. Egyfelől, nem világos, hogy milyen szempontok mentén merül vagy merülhet fel a reform gondolata, hiszen (a spontán változástól eltérően) a változtatás tudatosan irányított tevékenységet, tervezett jellegű változást jelent, amelynek során „X” helyzet „Y” helyzeté alakul, annak függvényében, hogy a beavatott szereplők milyen motivációk alapján,

KÖZELKÉP

milyen célok érdekében, és mit tesznek.² A választási rendszerre irányuló, tervezett jelleget öltő változtatás lényege tehát a rendszer korábbi állapotából egy új állapotba történő tudatos átvezetése, amelynek több oka is lehet: a rendszer inherens elemeinek „jobbítása”; a rendszer közvetlen következményének normatív értékek mentén történő módosítása (a pártok mandátumrészesedési arányáról, azaz a képviselői méltányosságról van itt elsősorban szó); ígéretes önérdék-érvényesítési lehetőségek kihasználása. Természetesen, nem elhanyagolható az az átfogó szempont sem, hogy vajon milyen mértékű az ilyen esetekben a külső társadalmi-politikai körülmények megváltozásához való (kényszer)alkalmazkodás.

Másfelől, ha egy rendszer megőrzésében (status quo) vagy megreformálásában fontos szerepet játszanak az érdekek is, akkor elsődleges szempontnak minősül a folyamatot meghatározó szereplők kiléte is. Nem mindegy, ugyanis, hogy az épp hatalmat birtokló párt vagy több, szerény hatalommal bíró kispárt kerül központi szereplőként a figyelem középpontjába.

A hatalma megtartására törekvő kormánypárt például a fennálló rendszer megőrzése mellett érvelhet, de az is megeshet, hogy potenciális lehetőséget lát hatalma további növelésére, ha „megfelelő” módon változtat a választási rendszeren. Ez esetben azonban a reform szükségességéről kell meggyőznie a társadalmat, legalábbis annak többségi részét.

Az ellenzéki pártok a status quo mellett törhetnek lándzsát, ha a fennálló választási rendszer arányos (ez esetben a kispártok zöme úgy véli, méltányos mandátumelosztásban részesül, ezért fölösleges lenne részükre a változtatás). Egy relatív többségi rendszerben viszont a kispártok túlnyomó többségét sújtja a rendszer aránytalansága, nem meglepő, ha e pártok a reform mellett kampányolnak.

Az eddigiek alapján, tökéletlenségükből adódóan a választási rendszerek „jobbitó” szándékkal történő változtatása logikus mozzanatnak tűnik. E változtatás, értelemszerűen a meghatározó szereplők feladata, kérdés azonban, hogy milyen külső körülmények mellett, milyen értékek és érdekek motiválják a beavatottakat a fennálló rendszer megőrzésére vagy megreformálására. E többtényező „játszma” óhatatlanul vezet el bennünket az egyik legalapvetőbb kérdéshez: Mi a választási reform?

Választási reform

Elemi megközelítésben a reform többnyire széles néprétegeket érintő tervezett változás, adott helyzetből való kimozdulás, amelynek eredményeként egy rendszer valamely paraméterei mentén – jellemzői mást mutatnak, mint korábban. A reform

² A változás és a változtatás fogalmak megkülönböztetésének szükségességéről lásd többek között Gál 2016: 259–260.

KÖZELKÉP

következményeként új, vagy újszerű alternatívák kerülnek a rendszer struktúrájába (Gál 2020: 259).

Az Oxford Learner's Dictionary szerint a reform „egy rendszerben vagy szervezetben, jobbítási szándékkal eszközölt változtatás.”³ Lényegét tekintve majdnem azonos definícióval szolgál az Oxford English Dictionary is, melyet Hill Taylor kölcsönzött át, és erre alapozva állítja, hogy a reform „az előnytelen helyzetek módosítással, változtatással történő jobbítása [...], netán visszaélések és hibás dolgok megszüntetése.” (Taylor 2003: 2.2)

Az eddigi definíciók tehát egy új állapotot eredményező változtatást emelnek ki, illetve kötődnek a haladáshoz olyannyira, hogy a reform már-már a fejlődés szinonimájaként⁴ jelenítődik meg. Fejlődésre viszont csak akkor kerülhet sor, ha eleve konkrét célkitűzések fogalmazódnak meg, és a megvalósítandó tervet aktív és hatékony cselekvés kíséri. Természetesen, e folyamatban viták merülnek fel, amelyeket tetteknek kell követniük, akkor is, ha e tettek ellenállásokba vagy ambivalenciákba ütköznek. Ebben a megvilágításban a reform adott állapot jobbítását célzó konkrét célkitűzések megvalósításához szükséges cselekedetek összessége.

Megítélésem szerint ezek a definíciók számos igazságot tartalmaznak, de hiányosak, ugyanis egyik sem fektet hangsúlyt arra, hogy pontosan kik is a „jobbítás” haszonélvezői, illetve, hogy a reformerek milyen motivációk alapján tűzik célul a szóban forgó változtatást. Adott választási rendszer megreformálására vonatkozóan, úgy gondolom, a reform egy sajátos reflexió a külső körülményekre, beleértve természetesen a fennálló politikai és választási rendszert is. E reflexió racionális törekvéssel jár együtt a politikai rendszer és a választási rendszer közötti feszültségek minimalizálására, főleg, ha a választási rendszer nem képes eleget tenni bizonyos normatív elvárásoknak és/vagy alapvető érdekek kielégítésének.

Itt tehát bizonyos szereplőkkel, normatív értékekkel, valamint sajátos érdekekkel szembesülünk. A reform meghatározó szereplői lehetnek mindenekelelt a politikai elit, azon belül is elsősorban a hatalmon lévők csoportja (Renwick 2010, Leyenaar – Hazan 2011), a tömeg (Lutz 2004, Renwick 2010, Le Duc 2011), a bíró-

³ Lásd: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/reform_1

⁴ A „fejlődés” fogalma jelentheti a jóval közismertebb és általánosabb értelemben vett társadalmi-gazdasági haladást. Jelen kontextusban azonban a demokrácia alapvető értékeinek megvalósítása is fejlődésnek minősül. Ha tehát elfogadjuk, hogy a reform és a fejlődés már-már szinonimái egymásnak, akkor kérdéses, hogy a választási rendszer olyan szándékos átalakítása (változtatása), mely többnyire önös érdekeket szolgál és nem, vagy csak kevésbé kapcsolható bármelyik – fentebb említett – fejlődési formához, mennyire nevezhető a szó hagyományos értelmében reformnak. A kérdésselvetés indokolt, mivel azonban nincs teljes ellenőrzésünk a változtatás kimenete fölött, és mivel „nem lehet sem előre látni, sem körülhatárolni a következmények teljes körét” (Oakeshott 2001: 434), nem tudhatjuk biztosra, hogy a rendszer milyen változtatása mennyi pozitívummal és/vagy negatívummal fog járni. Ez esetben viszont bármely választási rendszer átalakítása nevezhető reformnak, hiszen az ilyen változtatásnak lehet „fejlődésnek” minősülő kimenete (Értelemszerűen, a különböző változtatások eltérő mértékű fejlődéséről van itt szó).

KÖZELKÉP

ságok (Cain 2007, Bowler – Donovan 2008, Katz 2011), végül, de nem utolsó sorban a választáseméletbe beavatott szakemberek (Farrell – McAllister 2006, Farrell 2011).⁵ Ami a normatív értékeket illeti, bizonyára a demokrácia alapvető értékeiről van szó (arányos képviselet, szavazatok egyenlő súlya, elveszett szavazatok minimalizálása, felelősségre vonhatóság, képviselő-képviselet szoros kapcsolata, stb.) az érdekek kapcsán pedig a hatalomszerzés, hatalomnövelés, hatalomkonzolidálás kerül a középpontba, ami egyben az ellenfelek hatalomminimalizálásra is irányul. A reformkezdeményezők érdekérvényesítésének sikere vagy kudarca a mandátum-részesedések arányában érhető leginkább tetten.⁶ Az eddigiek alapján logikusnak tűnhet a kérdésfeltevés: „Mi számít reformnak?”

Mi számít reformnak?

A választási rendszer milyen jellegű és mértékű változtatása minősülhet reformnak? Kézenfekvő kérdés, a válasz már nem annyira egyértelmű. Arend Lijphart az arányosság középpontba helyezésével „jelentős” reformnak minősíti a formula, a kerületi magnitúdó, a parlamenti küszöb vagy a parlament létszámának legalább 20%-os változtatását (Lijphart 1994: 1). Figyelemre méltó megközelítés, megítélésem szerint azonban eléggé önkényesnek és túlzottan leszűkítettnek tűnik, hiszen nem világos, hogy a négy alapvető tényező 18%-os változtatás miatt ne minősülhetne reformnak, és arra sem ad magyarázatot LIJHPART, hogy más tényezők (jelölési feltétel, választás kötelezővé tétele, nemi kvóta stb.) változtatása miatt ne lehetnének reformnak minősülő változtatások.

Dieter Nohlen szerint az empirikus kutatásokból az derül ki, hogy a választási rendszerek érdemi változtatására többnyire olyan társadalmakban kerül sor, amelyekben „a történelmi és társadalmi fejlődés mélyreható törése következett be.” (Nohlen 1984: 217)

Vele ellentétben, Richard Katz véleménye, hogy nincs szükség ilyen mélyreható törésre, ahhoz, hogy reformnak minősüljön egy változtatás. Bőven elég egy választási formula kicserélése egy új formulával, amely már önmagában nagy ívű reformnak számít, azzal a feltétellel, hogy e változtatásnak nemzeti (parlamenti) szinten kell megtörténnie (Katz 2005: 58).

⁵ A két legfontosabb szereplő a politikai elit és a tömeg. De, a hatalmat birtokló politikai elit dominanciájának mértéke (az, hogy mennyire képes ellenőrizni és kézben tartani a folyamatokat), közvetlenül szabja meg, hogy a hatalom, a kormányon kívüli politikai elit, a választópolgárok, netán a bíróságok milyen mértékben szólhatnak bele a reformfolyamatokba. Ez, a maga során a választási reform tipológiájának egyik alapvető szempontja (Renwick 2010: 10–17, Nagy 2021: 22–30).

⁶ Az értékek és érdekek részletesebb elemzése és a kettő együttműködése kapcsán lásd: Dunleavy – Margetts 1995, Blais 1999, Renwick 2010, Nagy 2021.

KÖZELKÉP

Ha figyelembe vesszük azonban, hogy a választási rendszernek számos más attribútuma is van, joggal tevéődhet fel a kérdés, hogy a formulán kívüli elemek változtatása miért is ne minősülhetne reformnak. Shaun Bowler és David Farrell szerint „ha az ördög a részletekben van elásva, akkor a részleteket kell megragadnunk.” (Bowler – Farrell 2009: 4) Nem meglepő, ha a részletek beemeléseével a nagyobb lélegzetvételű reformok mellett a kisebb ívű reformok is reflektorfénybe kerülnek. Talán ennek alapján különböztette meg elsőként Katz a nagy (major) és a kis (minor) reformokat, nem húzott azonban világos választóvonalat a kettő közé, mi több, problémásnak ítélte meg a kis reformok, a „jelentéktelen” reformok, illetve reformnak nem is számítható változtatást (Katz 2005: 69).

Mások is próbálkoztak a reformok méretbeli különbségtételével. Bowler és Donovan (2008), illetve Farrell (2011) amellett érveltek, hogy a nemzeti szint alatti (regionális, önkormányzati) választási rendszerekben végrehajtott változtatások kisebb mértékű reformnak számítanak. A probléma ezzel a megállapítással, hogy kevésbé megalapozott, olyan értelemben, hogy aligha került sor olyan empirikus kutatásokra, melyek érdemben vizsgálták volna a helyi szintű választási rendszerek reformját, azok kihatásait (Massicotte 2005: 99–118).

A változtatás mértékén túl a változtatás következményeinek mértéke is figyelemre méltó szempont lehet egy reform „nagyságának” megállapításában, elsősorban a számszerinti megítélés alapján, olyan értelemben, hogy a társadalom tagjainak hány százalékát érint(het) a változtatás (Kolk 2007).

Kristof Jacobs és Monique Leyenaar (2011) társszerzők szerint a választási eljárás „játékszabályainak” egyetlen változtatása már reformnak számít, mint például a jelöltek kiválasztásának procedúrája.

Karen Celis és társai (2011), illetve Alan Renwick (2011) úgy vélik, hogy egy nemi kvóta bevezetése már reformnak minősül. Az előbbieket a választási reform fogalma értelmezési tartományának bővítésével arra jutottak, hogy választási reform lehet minden olyan változás a választási szabályokban, amely változást idéz elő a választási rendszer működésében.

Természetesen, ez nem jelenti azt, amint Fábíán is hangsúlyozza, hogy minden változás reformként értelmezendő, hiszen az olyannyira tág felfogás lenne, hogy a reformelmélet kutatói bizonyára nem tudnák, mit kezdeni vele. Bizonyos változások, figyelmeztet a szerző, inkább technikai, adminisztratív jellegűek, amelyek a politikai arénát kevésbé befolyásolják, ezért nehéz lenne azokat reformként értelmezni (Fábíán 2016).

Úgy tűnik, az elemzőknek nem sikerül konszenzusra jutniuk a reform megítélésének szempontjai körül, nem véletlen, hogy a vélemények pluralizmusával szembesülünk a „Mi számít reformnak?” kérdésre adott válasz terén. Ezért sem meglepő, hogy a reformok előfordulásának számszerinti eredményei is eléggé változóak. Stefano Bartolini és Peter Mair (1990) szerzőpáros például 14 lényegesebb változtatásról beszél európai vonatkozásban 1885–1995 között. Richard Katz ugyancsak

KÖZELKÉP

14 reformról számol be 1950–2005 között, amelyekből ötre ugyanabban a Franciaországban került sor (Katz 2005: 59). Igaz, hogy Arend Lijphart és Bernard Grofman korábban feltették a kérdést, hogy vajon milyen valószínűséggel kerülhet sor reformra (Lijphart – Grofman 1984: 11–12), egy későbbi munkájában Lijphart a reform megítéléséhez használt szempontok alapján (Lijphart 1994: 1) 30 reformról beszél 1945–1990 között (Leyenaar – Hazan 2011: 441).

Miért következik be a reform?

A választási reformok vizsgálata azért is jelent kihívó feladatot az elemzők számára, mert a reform bekövetkezésének kérdése ellentmondásosnak tűnik. Arról van szó ugyanis, hogy logikai és ésszerűségi alapon a változtatásnak nem kellene bekövetkeznie, hiszen a reform sorsáról döntő hatalmon lévők jelentős mértékben a fennálló választási rendszernek köszönhetik pozícióikat, ők tehát e rendszer haszonélvezői és győztesei, ezért komoly érdekek kötik őket a status quo-hoz (Leyenaar – Hazan 2011: 437). Választási reformokra mégis kerül sor, a kérdés, milyen okai lehetnek ennek. Úgy gondolom, egyrészt, sajátos történelmi fejlemények által kiváltott, másrészt, a társadalom egészét átfogó, általános jellegű, értékalapú okok húzódnak meg a jelenség mögött. Harmadrészt, a hatalmi elit szándékai szerinti, illetve szándékain kívüli értékalapú és/vagy érdek-centrikus törekvések lehetnek a választási reform bekövetkezésének okai.

Egyrészt, történelmi perspektívában a reform bekövetkeztének egyik oka lehet a választási rendszeren kívüli, történelmi-társadalmi fejlődésben tapasztalható drasztikus méretű változás. Ilyen törést okozhatott a 19. század második felétől tapasztalható, majd a 20. század első évtizedeiben a választójog általánossá tétele, melynek következtében a politikai elit nagy lendülettel szorgalmazta az arányos rendszerekre való átváltást, annak érdekében, hogy mérsékelje valamelyest a politikába újonnan beemelt „alsóbb osztálybeliek” mennyiségi fölényét (Rokkan 1970: 157).

Lényegében Stein Rokkan álláspontjával összecseng Dieter Nohlen véleménye, melynek értelmében nem véletlen, hogy ritkán került sor nagyobb ívű változtatásra (Nohlen 1984: 219–221), mivel fajsúlyos reform többnyire a történelmi és politikai fejlődés mélyreható törésének, vagy berobbanó szélsőséges erők hatásának tudható be (Nohlen 1984: 217). Lássuk be, ilyen „megrázkodtatásokra” ritkán került sor.

A történelmi és társadalmi fejlődés mélyreható törésének elmélete tartható volt e két szerző munkáinak megszületésekor, és még a 89-90-es közép-kelet-európai forradalmak idején is, az új demokráciák megszületésekor, de az 1990-es évek közepén bekövetkezett reformok⁷ világosan rámutattak arra, hogy a „földcsuszam-

⁷ 1993–94 folyamán négy leülepedett demokráciában (Olaszország, Izrael, Japán, Új-Zéland) került sor nagy ívű reformra úgy, hogy egyik demokráciában sem beszélhetünk semmilyen drasztikus társadalmi-politikai felfordulásról.

KÖZELKÉP

lás"-elméletet újra kell gondolni, hiszen egyáltalán nincs szükség a történelmi fejlődés drasztikus váltására ahhoz, hogy egy-egy reform bekövetkezzen demokratikus keretek között.

Másrészt, a kezdeti logikai és ésszerűségi érvelésből kiindulva, érték alapú magyarázatra gondolhatunk. Ha elfogadjuk Arrow tételét és azzal együtt bármely választási rendszer tökéletlenségét, akkor óhatatlan, hogy valami nincs rendben a fennálló rendszerrel. Ez esetben a reformhoz közvetlenül hozzájáruló inherens (a választási rendszeren belüli) és a reform folyamatát előmozdító külső tényezők széles skálájának bonyolult összjátékáról lehet szó, és a reform fontos determinánsaiként (Shugart 2008: 7–60) ezek a tényezők általános reformszándékot válthatnak ki bizonyos normatív értékek mentén.

Más szavakkal, ha a választási rendszer nem képes eleget tenni bizonyos normatív elvárásoknak, a reform kérdése terítékre kerülhet. Ezt akár racionális megfontolásból is meg lehet közelíteni, de ezek a normatív értékek többnyire a demokrácia erősítésére szolgálnak. A demokráciára való hivatkozással a politikai elit, a bíróságok vagy akár a választópolgárok részéről is elindulhat a kezdeményezés (Dunleavy – Margetts 1995: 13–17, Blais 1999, Katz 2005: 69, Renwick 2010: 37–46, Nagy 2021: 36–46), természetesen nem azonos eséllyel. Az ilyen esetekben nem jelentéktelen kérdés többek között, hogy milyen mértékű és jellegű feszültségek szövik át a politika világát, hogy milyen politikai kultúrával rendelkeznek a meghatározó politikai-társadalmi szereplők e feszültségek „kezelése” terén, illetve, hogy az adott körülmények és a fennálló választási rendszer kölcsönös viszonya tekintetében mely normatív értékek mentén kívánatos a korrigálás.

Az értékek mellett tör lándzsát Andrew Carstairs is, aki az érdekalapú reformtörekvések háttérbe szorítva állítja, hogy inkább érték alapú megfontolásnak köszönhető a „reformkedv”, hiszen a kormányzó pártoknak be kellett látniuk, hogy csak az arányos rendszer biztosíthatja a valós többség hatalomra kerülését, a kisebbségi érdekek tényleges kinyilvánítására, a társadalmi csoportok politikai preferenciájának arányos képviselésére (Carstairs 1980: 3).

Harmadrészt, a reformkezdeményezés egyik legkézenfekvőbb érdek-orientált okának tűnik, ha a hatalmon lévő politikai elit kézben tartja az eseményeket. Ha tehát bekövetkezik a reform, logikus érv lehet, hogy a hatalmat kézben tartó elit mandátumokban kifejezett hatalomnövelési (megtartási vagy konszolidálási) esélyt lát a reformban, ezért célkitűzései között szerepelhet a fennálló rendszer módosítása önnön érdekeivel összhangban. Ha a jogi feltételek is adottak (ha a hatalom 2/3-os parlamenti többséggel bír; ha az alkotmány értelmében elegendő az egyszerű abszolút többség a reform kezdeményezéséhez stb.), a siker majdnem garantált.

Ez a reformszándék azonban azzal a kockázattal járhat, hogy ha a hatalmi elit a „jelenlegi” helyzetére alapozza a reformot, a változtatás visszaüthet rá, egy komoly hatalmi talajvesztés esetén. Másfelől, az önös érdekei által vezérelt kormánypártnak azzal a nehézséggel kell szembesülnie, hogy feltétlenül szüksége van elfogadható ér-

KÖZELKÉP

tékorientált hivatkozási alapra, hogy legitimálni tudja reformkezdeményezési szándékát, hiszen egy esetleges nyílt önérdekalapú érvelés bizonyára a reformpárt népszerűség-csökkenésével járna együtt (természetesen, a kormány teljes ellenőrzése alatti politikai helyzetben az sem kizárt, hogy a hatalomnak értékalapú változtatási szándéka is van, főleg akkor, ha a reform nem sérti hatalmi érdekeit, illetve, ha az ilyen jellegű kezdeményezés népszerűségi indexének növekedésével jár együtt).

Negyedrész, reformkezdeményezési ok lehet, ha a hatalomnak nincs teljes ellenőrzése a fejlemények fölött, hiszen ilyenkor az ellenzéknek⁸ vagy a társadalomnak kínálkozhat esély kezdeményezésre. Ilyen esetekben azért kerülhet tehát sor reformra, mert a fennálló választási rendszerből profitáló hatalom nem rendelkezik teljes ellenőrzéssel a politikai fejlemények fölött. Ez esetben megtörténhet, hogy a reform a hatalmon lévők szándékaival ellentétes irányba hat, de a hatalmon kívüli szereplők súlya megnő, főleg ha alkotmányos keretek között fennáll a reformra vonatkozó népszavazás lehetősége (amelyet akár az ellenzék, akár a társadalom indítványozhat), vagy ha az alkotmánybírósnak érdemi beleszólási lehetősége van egy esetleges reform sorsába. Akár az ellenzék, akár a társadalom részéről jövő kezdeményezésről van szó, mindkettő lehet értékalapú vagy érdek-centrikus, vagy a kettő egyfajta kombinációja.

Annak ellenére, hogy a „lentről” jövő kezdeményezés és sikeres kivitelezés elég ritka (Renwick 2010: 15–16), komoly társadalmi-gazdasági-kormányzási problémák (korrupció, politikai instabilitás, társadalmi elvárásokkal ellentétes kormánypolitika gyakorlás, aránytalan képviselő, kormánykoalíciók létrehozása körüli nehézségek, stb.)⁹ esetében maga a tömeg is hajlamos lehet azonnal a választási rendszert magát hibáztatni a bajokért (Renwick 2010: 7–17, Katz 2005: 68–69), és ha van jogi lehetősége, könnyen elképzelhető, hogy a tömeg él is vele.

Az elmondottak alapján eléggé világosnak tűnik, hogy a külső körülményekbe ágyazott reform elemzése megköveteli többek között a szereplők (hatalom) – érdekek – értékek – kimenet négytényezős tengely (Renwick 2010: 21–24) gondos vizsgálatát. A társadalmi-politikai kontextus, a fennálló választási rendszer inherens tényezői, a szereplők kiléte, a hatalmon lévők szándéka (reform vagy status quo), az érdekek és értékek preferenciális sorrendje, illetve a kettő egyvelege, valamint a

⁸ Az ellenzék törekvései közé tartozhat a hatalmi váltás, az ellenzéki pozícióban mandátumainak szám szerinti növelése. E szándékok a fennálló választási rendszer eltérő változtatását jelenthetik annak függvényében is, hogy milyen sajátos helyzetben van a szóban forgó ellenzék (A példa kedvéért: ha az ország egész területén szétszórt támogatottsággal rendelkező ellenzékéről van szó, nagy valószínűséggel többségi rendszerről arányos rendszerre való áttérést szorgalmazza. Ha viszont egységes, tömbösített támogatottsággal (vallási, etnikai tömb) rendelkező ellenzékkel van dolgunk, akkor az abszolút többségi rendszer szolgálja inkább az ilyen ellenzéki párt érdekeit.

⁹ Az aránytalan képviselő (többségi rendszerek), valamint a politikai instabilitás, illetve az ehhez köthető koalíciós nehézségek (listás rendszerek) orvoslására gyakori a két pólus közötti, mérsékeltbb helyzetet eredményező, vegyes rendszert preferáló reformkezdeményezés (Shugart – Wattenberg 2001).

KÖZELKÉP

reform kivitelezésének és kimenetének mikéntje a választási reform folyamatának komplexitásáról árulkodik.

Összegzésként, a választási reform okait a külső körülményekbe ágyazott választási rendszer, a fennálló politikai berendezkedés, a pártrendszer, a társadalmi-politikai események, valamint a választási rendszer változtatásához hozzájáruló egyéb determinánsok között létrejövő politikai kölcsönhatásokban kell keresnünk. Ilyen értelemben a kontextus és a választási rendszer között bonyolult ok-okozati összefüggések állnak fenn, ezért a reformot magát is dinamikus voltában kell megragadnunk és értelmeznünk. Teljesen bizonyos, hogy a meghatározó szereplők érték-centrikus és/vagy értékorientált motivációkkal rendelkezve kezdeményezik (vagy gátolják) a fennálló rendszer módosítását.

Az esetek többségében, általánosabb jelleggel, hatalmi érdekek érvényre juttatásáért a meghatározó politikai szereplők normatív értékekre hivatkozva kísérlik meg legitimálni a reformot (vagy annak megakadályozását). Az is fennállhat, partikulárisabb esetekben, hogy olyan tervekkel, pártpolitikai elképzelésekkel populista leegyszerűsítéssel megfogalmazott csábító, vonzó narratívákkal áll elő és győzi meg táborát a hatalmi elit, amelyek a széles tömegek szemében nemcsak elfogadhatók, hanem egyenes kívánatosak is. Az ilyen esetekben nincs akkora szükség normatív értékekre hivatkozni a reform igazolására, a hatalmat támogatók széles táborára elegendő legitimációs tényező, ha egy esetleges reform segíti a hatalmat a „szent ügy” megvalósításában.¹⁰

Miért következnek be nehezen a reformok?

Az egyik legáltalánosabb nehézségi tényező, hogy számos demokráciában minősített többségre van szükség a reformkezdeményezésre és annak sikeres kivitelezésére. Erre elvileg sor kerülhet, ha a választási rendszer egyértelműen nem tesz eleget bizonyos normatív elvárásoknak, és az értékalapú változtatás szükségessége kapcsán széles körű társadalmi konszenzus jön létre. Abban az esetben viszont, ha az egyik vagy másik politikai szereplőt (pártot) önös érdekek motiválják a változtatásra, a reform kezdeményezésének minősített többségi támogatottságára nagyon szerények az esélyek, noha van példa erre is, egy párt elsőprő dominanciája esetén.

Továbbá, bármely változás-változtatás együtt jár(hat) a történések folytonosságával-megszakításával, mely fogalompár köthető a stabilitás-instabilitáshoz. A maga során ez viszont azt sugallja, hogy a folytonosságot megszakító változtatás egyben instabilitást is hordozhat magában. Ezt a gondolatot erősíti meg Gál Zsuzsa is, hangsúlyozva, hogy egy adott változásfolyamat modellezésének ábrázolásakor a stabilnak mondható kezdeti („A”) és az új („B”) egyensúlyi állapot közé beékel

¹⁰ A 2011-es magyar választási reformot juttathatja eszünkbe ez a lehetőség.

KÖZELKÉP

változtatást a teljes folyamat instabil szakaszaként kell értelmezni (Gál 2020: 258.). A választási reform kapcsán nem maga a pillanat műveként értelmezett változtatás okozhat elsősorban instabilitást, hanem a reform következménye. Ha a változtatás – ilyen értelemben – instabilitással járhat, a reformkezdeményezés még inkább megfontolandó.

Harmadszor, a reformkezdeményezés egyfajta bizonytalansággal is járhat. Ha elfogadjuk Oakeshott korábban említett gondolatmenetét, amelynek értelmében nincs teljes ellenőrzésünk a változtatás kimenete fölött, és ha nem látható előre a következmények teljes köre (Oakeshott 2001: 434), akkor nem tudhatjuk biztosra, hogy milyen változtatás, mely szereplőkre és mennyi pozitív vagy negatív hozadékkal jár. A változtatással járó instabilitáson túl kockázata is lehet a reformnak bármely kezdeményező szereplő számára.

A változtatással létrehozott új állapot pontos prognosztizálása azért is kihívó feladat, mert előre nem látható, kontingens, „zavaró” tényezők is beléphetnek a folyamatba, és ezek hatásai, értelemszerűen nem jósolhatók meg előre. A világos célkitűzések megfogalmazása, a lehetőségek megfontolt és tudatos mérlegelése, illetve a racionális döntés révén kiválasztott alternatíva sem jelent tehát garanciát a reform által kitűzött célok maradéktalan megvalósítására, főleg, ha rövid idő alatt a pártrendszeren belüli erőviszonyok is megváltoznak. Mindennek fényében úgy tűnik, a meghatározó szereplőknek körültekintőbbeknek kell lenniük, ha szándékukban áll a fennálló választási rendszer megreformálása.

Talán hasonló gondolatokat fogalmazott meg David Farrell is, amikor megkülönböztette a kibontakozó demokráciákban új választási rendszerek bevezetését a bejáratott demokráciákban sorra kerülő választási reformoktól, hangsúlyozván, hogy ez utóbbira viszonylag ritkán kerül sor, többek között „a reform zúrós jellege miatt” (Farrell 2011: 176, Norris 1995: 4).

Ennek fényében, úgy vélem, lélektani tényezők is beleszólhatnak a folyamat elindításába, hiszen az olyan pszichológiai jellegű nehézségek, mint idegenkedés, félelem, vagy a változtatással járó fokozott felelősségtudat (stb.) is „nehezezként” hárulhat a potenciális kezdeményezőkre.

Negyedszer, alapvető kérdésként tételeződik, hogy ha viszonylag ritkák a választási reformok, ami egyben arról is árulkodik, hogy hosszabb ideig fennáll egy-egy választási rendszer,¹¹ akkor miért is kerül sor annak megváltoztatására. Hangot adva a konzervatív mentalitásnak, ha nincs szélsőséges helyzet, és viszonylag stabil az intézményrendszer, akkor eléggé fölöslegesnek tűnik választási reformról beszélni,

¹¹ A hosszabb ideig fennálló választási rendszer utalhat arra, hogy működőképesnek ítélik meg a rendszert, amely viszonylag eleget tesz a társadalom normatív elvárásainak, de jelentheti azt is, hogy a domináns politikai erők inkább a *status quo* fenntartásában érdekeltek, függetlenül az ellenzéki erők szándékától, és így kevésbé kerülhet sor intézményes keretek közötti kezdeményezésre és esetleges kivitelezésre.

KÖZELKÉP

hiszen tökéletlensége dacára a régóta alkalmazott választási rendszer – amely mégiscsak hozzájárult az adott állapotok stabilitásához – jobban eleget tesz a feladatoknak, mint egy új, esetleg előnyösebb inherens vonásokkal rendelkező rendszer (Taagepera – Shugart 1989: 235–236).

Ugyancsak konzervatív megközelítésben, figyelemre méltó Helena Catt idevágó megjegyzése, melynek értelmében minden ami „van”, az „természetes”. Ez tulajdonképpen annak kihangsúlyozása, hogy a hosszú időn át fennálló és működő választási rendszer annak lehet a jele, hogy a rendszer sikeresen illeszkedett a politikai szereplők igényeihez, és viszonylag eleget tett a társadalmi elvárásoknak (Catt 1989). Catt azonban nem ad választ arra, hogy miért jelentett egyfajta normatívát a rendszer változtatásának elvetése a második világháborút követő évtizedekben, annak ellenére, hogy jelentős méreteket öltő elégedetlenségek voltak tapasztalhatók a választások terén számos társadalomban (Dunleavy – Margetts 1995: 9).

Úgy vélem, a reform „zűrös” jellege, illetve a fent említett konzervatív hangvételű vélemények elfogadhatónak tűnnek az 1990-es évekig, a 90-es évek reformjai azonban megkérdőjelezhetik a fent vázolt megközelítéseket. Ettől függetlenül mégis megfogalmazhatjuk, hogy a tervezett beavatkozás (változtatás) során előre kigondolt célkitűzésekről, eltervezett tevékenységekről és tudatos döntésekről van szó. Annak ellenére azonban, hogy az egyik alapvető törekvés a változtatás következményeinek maximális kiszámíthatósága, mégis, olyan esetleges tényezők, „meglepetésszerű” erővektorok léphetnek be a folyamatba, melyek eltorzíthatják az előre prognosztizált állapotot. Ebből az is leszűrhető, hogy a nagy ívű választási reformok „bevállalása” nem kockázatmentes, már azért sem, mert a reform kimenetének pontos előrevetítése középtávon is kérdéses lehet bármely kezdeményező szereplő (párt) számára.

Összegzés

Láttuk, a demokratikus választási rendszerek megváltoztatása nem olyan gyakori jelenség, de egy reform kezdeményezése és kivitelezése nem elképzelhetetlen. Mivel egyetlen rendszer sem tökéletes, a „jobbítás” szándékával történő reformkezdeményezési szándék megfogalmazása tulajdonképpen ésszerű fejlemény. Központi fontosságú azonban a kezdeményező kilétének tisztázása, hiszen a meghatározó szereplők politikai helye és helyzete jelentős mértékben szabja meg a reform mikéntjét, jellegét, a változtatás mértékét, illetve a kivitelezés sikerét

A szereplők kilétén túl a tágabb értelemben vett körülmények-politikai fejlemények, a politikai berendezkedés jellege, a pártrendszer szerkezete, a reformmal kapcsolatos, alkotmányban rögzített jogi lehetőségek (stb.) mind olyan tényezők, amelyek közvetlenül járulhatnak hozzá a reform kibontakozásához. Nem meglepő, hogy kontextusba ágyazott komplex folyamattal van dolgunk, amely dinamikus jellegű

KÖZELKÉP

kölcsönöz a reformnak. Az elemző feladata tehát a választási reformot nem statikus, hanem dinamikus fogalomként megközelíteni és elemezni.

Az elméleti részben elmondottakra támaszkodva egy következő tanulmány tárgyát képező tézisértékű kijelentéssel zárom e tanulmányt: a 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról nagy ívű, radikális, érdekorientált reformnak számít hazai viszonylatban, amelyet a domináns politikai elit egymaga kezdeményezett, dolgozott ki és ültetett gyakorlatba, miközben normatív értékekre hivatkozva legitímálta (tegyük hozzá, elsöprő sikerrel) nagyszabású indítványozását.

Irodalom

- Arrow, K. (1951): *Social Choice and Individual Values*. John Wiley & Sons
- Bartolini, S. – Mair, P. (1990): *Identity, Competition and Electoral Availability*. Cambridge, Cambridge University Press
- Blais, A. (1999): „Criteria for Assessing Electoral Systems” (Presented to the Advisory Committee of Registered Political Parties, Elections Canada, April, 1993) (<https://www.elections.ca/content.aspx?section=res&dir=rec/fra/sys/blais&document=blais&lang=e>) (Utolsó letöltés: 2022. 07. 23.)
- Bowler, S. – Farrell, D. (2009): *Approaches to the Study of Electoral System Design: Devils, Details and „Experts”*. Reform University of Lisbon
- Bowler, S. – Donovan, T. (2008): „Electoral Reform and (the Lack of) Electoral System Change in the USA”. In: Blais, A. (ed.): *To Keep or to Change First Past the Post? The Politics of Electoral Reform*. Oxford: Oxford University Press, 90–111.
- Cain, E. B. (2007): „Reform Studies? Political Science on the Firing Line”. *Political Science and Politics*, 40(4): 635–638. https://www.researchgate.net/publication/231993697_Reform_Studies_Political_Science_on_the_Firing_Line/link/542dc670cf27e39fa94aff5/download (Utolsó letöltés: 2022. 07. 23.)
- Carstairs, A. M. (1980): *A Short History of Electoral Systems in Western Europe*. London George Allen and Unwin
- Catt, H. (1989): „What Do Voters Decide? Tactical Voting in British Politics”. PhD dissertation, London School of Economics
- Celis, K. – Krook, M. L. – Meier, P. (2011): „The Rise of Gender Quota Laws: Expanding the Spectrum of Determinants for Electoral Reform”. *West European Politics*, 34(3): 514–530.
- Dunleavy, P. – Margetts, H. (1995): „Understanding the Dynamics of Electoral Reform”. *International Political Science Review (IPSR)*, 16(1): 9–29.
- Farrell, D. (2011): *Electoral Systems. A comparative Introduction (2nd ed.)*. New York, Palgrave Macmillan

KÖZELKÉP

- Farrell, D. – McAllister, I. (2006): *The Australian Electoral System: Origins, Variation and Consequences*. Sydney, University of New South Wales Press
- Gál Zs. (2020): „Változásmenedzsment alapjai”. *International Journal of Engineering and Management Sciences*, 5(1): 257–267.
- Jacobs, K. – Leyenaar, M. (2011): „A Conceptual Framework for Major, Minor, and Technical Electoral Reform”. *West European Politics*, 3(3): 495–513.
- Katz, S. R. (2011): „Democracy as a Cause of Electoral reform: Jurisprudence and Electoral Change in Canada”. *West European Politics*, 34(3): 587–606.
- Katz, S. R. (2005): „Why are There so Many (or so Few) Electoral reforms?” In: Gallagher, M. – Mitchell, P. (eds.): *The Politics of Electoral Systems*. Oxford, Oxford University Press, 57–76.
- Kolk, H. (2007): *Electoral System Change in the Netherlands: The road from PR to PR (1917–2006)*. *Representation*, 43(4): 271–287.
- LeDuc, L. (2011): „Electoral Reform and Direct Democracy in Canada: When Citizens Become Involved”. *West European Politics*, 34(3): 551–567.
- Leyenaar, M. – Hazan, Y. R. (2011): „Reconceptualising Electoral Reform”. *West European Politics*, 34(3): 437–455.
- Lijphart, A. (1994): *Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies 1945–1990*. Oxford, Oxford University Press
- Lijphart, A. – Grofman, B. (eds.) (1984): *Choosing and Electoral System*. New York, Praeger Publishers
- Lutz, G. (2004): „Switzerland: Introducing Proportional Representation from Below” In: Colomer (2005): „It’s Parties That Choose Electoral Systems (or, Duverger’s Laws Upside Down)”. *Political Studies*, 53(1): 1–21.
- Massicotte, L. (2005): „Canada: Sticking to First-Past-the-Post, for the Time Being” In: Gallagher, M. – Mitchell, P. (eds.): *The Politics of Electoral Systems*. Oxford, Oxford University Press, 99–118.
- Nagy L. (2021): „A 2016-os kanadai választásireform-kísérlet – 1. rész. *Parlamentari Szemle*, 6(2): 5–52.
- Nagy L. (2018): *A többség(ki)választása*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Nohlen, D. (1984): „Changes and Choices in Electoral Systems” In: Lijphart, A. – Grofman, B. (eds.): *Choosing and Electoral System*. New York, Praeger Publishers
- Norris, P. (1995): „Introduction: The Politics of Electoral Reform”. *International Political Science Review*, 16(1): 3–8.
- Oakeshott, M. (2001): „Konzervatívnek lenni”. In: Oakeshott, M. (ed.): *A Politikai racionalizmus*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó

KÖZELKÉP

- Renwick, A. (2011): „Electoral Reform in Europe since 1945”. *West European Politics*, 34(3): 456–477.
- Renwick, A. (2010): *The Politics of Electoral Reform. Changing the Rules of Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press
- Rokkan, S. (1970): *Citizens, Elections, and Parties: Approaches to the Comparative Study of the Process of Development*. Oslo, Universitetsforlaget
- Shugart, M. (2008): „Inherent and Contingent Factors in Reform Initiation in Plurality Systems” In: Blais, A. (ed.): *To Keep or To Change First Past the Post?* Oxford, Oxford University Press
- Taagepera, R. – Shugart, M. (1989): *Seats and Votes. The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven, Yale University Press
- Taylor, H. (2003): „Articulating Reform and the Hegemony Game”. <https://louisville.edu/journal/workplace/issue5p2/taylor.html> (Utolsó letöltés: 2022. 07. 23.)

KÖZELKÉP

Gondolatok az ellenőrzés társadalma kapcsán – Lábjegyzetek Deleuze és Guattari gépéhez^{1, 2}

NYIRI SZABOLCS³

ABSZTRAKT

Jelen tanulmány a Gilles Deleuze és Félix Guattari által megalkotott gép-fogalmat járja körül. Arra vállalkozik, hogy a gép fogalmát a deleuze-i ellenőrző-társadalom koncepcióból kiindulva mutassa be. Így nem a korábbi freudi és lacani vágy fogalmának kritikáján keresztül történik meg a gép mint késő-kapitalista absztrakt ágens bemutatása, hanem a gépies mechanizmus – mint működési logika – egy új szempont szerinti genealógiája kerül felvázolásra. Így tehát a tanulmány nem elsősorban a pszichoanalízis és a kapitalizmus, valamint azok kritikájaként fellépő szkizoanalízist interpretálja, hanem az ellenőrző-társadalom működési logikáját: a kontrolláló szabadság artikulációját. Ez utóbbihoz olyan fogalmak kerülnek megvilágításra, mint az absztrakt gép, de-, illetve reterritoralizáció, valamint a kibernetikai rendszerek működési alapelvei. E fogalom vizsgálatával tehát új megvilágításba kerülhet jelen korunk társadalmi, gazdasági és politikai folyamatainak megértési módozatai.

KULCSSZAVAK: gép, ellenőrző-társadalom, aktuális, virtuális, esemény, potencialitás, deterritorializáció, reterritoralizáció

ABSTRACT

Reflecons on the society of control – Footnotes to the Delezoguattarian machine

The present study revolves around the concept of the Deleuzean machine. It undertakes to introduce the machine from Deleuze's concept of the societies of control. Thus this paper is not a presentation of the critique of the Freudian and Lacanian notions of desire that the machine is introduced as a late capitalist abstract agent, but a genealogy of the machinic mechanism – as a logic of operation – is outlined from a new perspective. The emphasis of the study is not on psychoanalyses and capitalism, and on schizoanalysis as a critique of them, but on the operational logic of the societies of control: the articulation of controlling freedom. For the latter, concepts such as territory, de- and reterritorialization, as well as the operating principles of cybernetic

¹ Jelen tanulmány „A panoptikon rizomatikus elemzése. Avagy a tekintet normalizáló hatásának deleuziánus olvasata” című, 35. OTDK-ra benyújtott dolgozat kiegészítése.

² Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

³ ELTE-ÁJK, Politikatudomány MA, I. évfolyam, e-mail: nyiri.szabolcs.1994@gmail.com

KÖZELKÉP

systems are shed light on. By examining this concept, therefore, the ways of understanding the social, economic and political processes of our time can be shed new light.

KEYWORDS: machine, societies of control, actual, virtual, event, potential, deterritorialization, reterritorialization

Bevezetés

„(...) talán egy napon ez az évszázad deleuziánusként lesz ismert.”
(Foucault 1977: 165)⁴

Gilles Deleuze és Félix Guattari – továbbiakban: Deleuze, illetve Guattari – a kétkötetes *Capitalisme et schizophrénie – L'Anti-Œdipe* (1972), valamint *Mille plateaux* (1980) – művekben egy új megközelítésben gyakorolnak kritikát koruk kapitalista berendezkedésére.⁵ Mindeközben a pszichoanalitikus vágyfelfogás bírálatán keresztül hozzák létre a skizoanalízisnek nevezett kritikai elemző módszerüket. Ezzel újraértelmezik a fennálló diskurzust – mind a vágy hiányjellegét, feltöltve azt pozitív jelentéssel; mind a kapitalizmust és annak működése okozta társadalmi patológiákat. Jelen dolgozatnak a kiindulópontja azonban nem a deleuze-i és guattari-i vágy, valamint az abból felépített vágygépezet-konceptió elemzése, sokkal inkább a gép mint működési logika, a társadalom mechanisztikus működésének megvilágítása.⁶ Így elsősorban – ugyan utalva a vágy értelmezésének Deleuze- és Guattari-féle újdonságaira – a *Post-scriptum sur les sociétés de contrôle* (1990) című esszében foglaltak szempontjából kerül megvilágításra az, hogy az egyén gondolkodása és viselkedése behatárolt. Ezen túlmenően a dolgozat párhuzamot von Michel Foucault *Surveiller et punir* (1975) művével, mely alapvető referenciapontot jelent Deleuze esszéjének vizsgálata kapcsán.⁷

Deleuze és Guattari alapvetően egy mechanisztikus társadalmi működést vázolt fel.⁸ Ahhoz, hogy a késő-kapitalizmust deleuziánus és guattariánus szemüvegen keresztül értelmezhessük, egyrészt szükséges a különböző tényezők – mint a test, tér

⁴ „(...) perhaps one day, this century will be known as Deleuzian.” (Foucault 1977: 165)

⁵ Jelen dolgozat az eredeti művek angol fordításain alapszik (Deleuze, G. – Guattari, F. (2009): *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. New York – London, Penguin; Deleuze, G. – Guattari, F. (1987): *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minnesota, University of Minnesota Press).

⁶ Deleuze és Guattari gép fogalma *absztrak gépként* és *vágygépként* egyaránt értelmezhető (Deleuze – Guattari 1987, 2003, 2009). Az absztrakt gép elsősorban territorializálja a vágyat, konkrét formákra korlátozza azt, meghatározva a létezés módját (Deleuze – Guattari 2003: 86–87).

⁷ Jelen dolgozat az eredeti mű 1990-ben megjelent magyar fordításán alapszik.

⁸ Jelen dolgozat az eredeti mű 1997-ben megjelent magyar fordításán alapszik. Kiegészítésképp megjegyzendő, hogy az *Anti-Oedipus*, valamint *A Thousand Plateaus* sokkal inkább – egy emancipatorikus – politikai projektet rejtenek magukban, szemben a *Postscript on the Societies of Control* című esszével, mely feltáró spekulatív jelleggel rendelkezik. Vö.: Deleuze, G. – Guattari, F. (2013): *Mi a filozófia?* Budapest, Műcsarnok.

KÖZELKÉP

és adat – történeti távlatokon keresztüli értelmezése.⁹ Ehhez Foucault genealógiai vizsgálata nyújt segítséget, amellyel analógiát mutat Louis Althusser (1970) *Idéologie et appareils idéologiques d'État. (Notes pour une recherche)* című munkája a terek mibenléte kapcsán.¹⁰ Másrészt fontos azt is szem előtt tartani, hogy a poszt-strukturalista diskurzus – különösen Deleuze és Guattari tekintetében – nem a társadalmi intézményeket, s nem a társadalmi struktúrákat definiálja újra vizsgálata révén. Másrészt a Deleuze és Guattari által éltre hívott különböző filozófiai fogalmakkal olyan új koncepciók jöttek létre, melyek a jelen gazdasági, társadalmi, politikai folyamatainak komplexebbé és heterogénebbé válása könnyebben feltárhatók. Így Deleuze és Guattari munkásságának egy részének rekapitulálása mellett jelen tanulmány párbeszédet folytat Foucault szövegével, miközben középpontjában a gép fogalma helyezkedik el.

Az ellenőrző-társadalom előzménye

„Miért is csodálkoznánk, hogy a börtön a gyárokra hasonlít, az iskolákra, kasszárnyákra, kórházakra, s hogy ezek egytől egyig a börtönre hasonlítanak?”

(Foucault 1990: 135)

Az *Utóirat az ellenőrzés társadalmához* című esszéjében Deleuze (1997) tézise az, hogy különösen a technológiai fejlődés, valamint a hálózati számítástechnika aláássa a testiség határait, valamint az egyén készségeit, cselekedeti módozatait. Deleuze kiindulópontja – következetesen Guattarival végzett munkásságára építve – az, hogy a világot gépek irányítják. Nem olyan dolgok, mint például a szabad akarat, vagy az ember cselekedeteinek a következménye, vagy éppen a kazualitása (Deleuze – Guattari 1987, 2009). Viszont mit is jelent ebben az esetben a gép?

A gép nem pusztán hagyományos értelemben vett számológépre, autóra vagy számítógépre értendő. Deleuze számára a gép általánosságban olyan információfeldolgozó rendszert jelent, amely sajátos logikája szerint értelmezi és alakítja át a világot. A társadalom sok ilyen gépből tevődik össze: társadalmi, politikai, bürokratikus stb. gépekből (Deleuze – Parnet 2016: 86-87). Így Deleuze esetén az iskolai rendszer oktatási gépként, míg a jogrendszer jogi gépként értendő. A gépek pedig programok segítségével értelmezhetik és kategorizálhatják az egyéneket: „A” tanuló, „B” tanuló, „C” tanuló. Polgár kontra bűnöző stb. Deleuze és Guattari egészen pontosan így definiálták a gépet:

⁹ A történelmi korszakok felvázolása Foucault és Deleuze egyesített tipológiáján alapul. Vö.: Galloway, A. R. (2004): Protocol. How Control Exists after Decentralization. Massachusetts, Massachusetts Institute of Technology, 27. oldal

¹⁰ Jelen dolgozat az eredeti mű 1971-ben megjelent angol fordításán alapszik.

KÖZELKÉP

„A gép meghatározható megszakítások rendszereként (...) Olyan folyamatok mentén működnek, amelyek attól függően változnak, hogy melyik aspektusukat vesszük figyelembe (...) Minden gép az áramlás megszakításaként funkcionál ahhoz a géphez képest, amelyhez csatlakozik, de mindeközben a gép maga az áramlás, vagy az áramlás előállítása is egyben.” (Deleuze – Guattari 2009: 32)¹¹

A gép Deleuze és Guattari által megalkotott definíciójáról legalább három megálapítást tehetünk. Elsősorban a gépek nem dolgok, sokkal inkább folyamatok. Beérkező adatot – inputot – feldolgozni képesek, illetve kimenő adatot – outputot – produkálók; önmagukban absztrakt gépeknek tekinthetők. Másrészt különbséget tevők az információ feldolgozása révén – így kategorizálni képesek. A gépek ilyenformán a világ részei, melyek olyan más részekkel állnak kapcsolatban – és gyakorolnak rájuk hatást – amelyekkel érintkeznek. Harmadrészt pedig egy gép outputja általában egy másik gép inputja. Ebbe az absztrakt gép-definícióba helyezve az egyén is csupán gépek gépezete: emésztő, szenzoros, motorikus gép stb. Mindegyik produktív abban a tekintetben, hogy információt kap, formál és visszacsatolást küld. Gépként pedig az egyén a társadalmi gépek részét képezi. Az egyén által előállított információ az input az oktatási rendszer számára. Így az egyén a gépi információfeldolgozás és kategorizáció alapján lehet jó, közepes vagy rossz tanuló. Minden gép esetében tehát az egyénnel kapcsolatos adatok különbségeken és megkülönböztetéseken alapulnak, amelyeket az egyén viselkedése, cselekvése abban a környezetben hozott létre, amelyből az információ ered. Ha az egyén folyamatosan megteszi azt, amit a gépek alkotta rendszer elvár tőle, például, hogy jó tanuló legyen, akkor tisztában van vele, hogy a feladatai elvégzésére szánt erőfeszítések alapján valóban jó tanulóvá válik, melyet a kapott érdemjegy, a gép outputja tükröz (Deleuze – Guattari 1987, 2009). Ez triviálisnak tűnhet, de a *gépek megjelenése* nagy elmozdulást jelent, ha más intézményeket, különösen múltbéli intézményeket vizsgálunk meg.

Az *Utóirat az ellenőrzés társadalmához* című esszé azt sugallja, hogy új típusú gépek irányítják az egyént, melyeknek az alá is veti magát (Deleuze 1997). Ahogyan egy korábbi tanulmányban bemutatásra került, alapvetően három típusú társadalom különböztethető meg: a *szuverenitás társadalma*, a *fegyelmi társadalom*, valamint az *ellenőrzés társadalma*¹² (Deleuze 1990, Nyiri 2021). Az első kettő között

¹¹ „A machine may be defined as a system of interruptions (...) They operate along lines that vary according to whichever aspect of them we are considering (...) Every machine functions as a break in the flow in relation to the machine to which it is connected, but at the same time is also a flow itself or the production of a flow.” (Deleuze – Guattari 2009: 32)

¹² Az 1997-ben megjelent magyar fordítás uralkodói hatalomként fordítja a „sociétés de souveraineté”-t, amely politikatudományi tekintetben intézményre utalhat; valamint uralkodóként szokás fordítani a szuverén kifejezést. Azonban a posztstrukturalista közegben – mind Foucault, mind Deleuze és Guattari munkásságában – nem egy személyt, vagy intézményt jelöl a „szuverenitás” kifejezés, sokkal inkább egy

KÖZELKÉP

Michel Foucault tett különbséget, aki külön elméletet alkotott a szuverenitás társadalmának átalakulásáról, ennek eredményeként a fegyelmi társadalmak megjelenéséről, dominánssá válásáról (Foucault 1990). A Deleuze által alkotott ellenőrzés társadalma egy új, a fegyelmi társadalmat követő, társadalmon belüli működési logikára mutat rá. Foucault ugyan nem élte meg az ellenőrzés társadalmáról szóló esszé megjelenését, mindazonáltal kései munkája a fegyelmi társadalmon túlra mutatott: áttért az úgynevezett *biohatalom* és a *gouvernementalitás* vizsgálatára (Foucault 1978, 1985, 1986, 1991).¹³

A szuverenitás társadalma az egyéneket a halál szabályozásával tartja egy helyben. Foucault kiemelte, ha az egyén nem engedelmeskedett, az uralkodónak joga volt megölni azt, egyébként azonban az bármit csinálhatott mindaddig, amíg az adókat fizette. Ekképpen a szuverén a test fölött abszolút döntési joggal bírt (Foucault 1990). A fegyelmi társadalomban azonban megfordult a szabályozó-logika, amely alapján működött a társadalom:

„Véleményem szerint éppen az volt a XIX. századi politikai jog egyik legmélyrehatóbb újdonsága, hogy ezt az ősi uralkodói jogot (...) végül az előzővel ellentétes joggá, illetve, sokkal inkább, az előzővel ellentétes hatalommá válik: az »élni hagyni« és »halálra ítélni« hatalma átalakul az »élni segíteni« és a »halni hagyni« hatalmává.” (Foucault 1992: 45–46)

Kiss Balázs lényegre törően mutat rá a foucault-i fegyelmi társadalomban artikulálódó hatalomkonceptióra, amely a szuverenitás társadalmához képest immár „a testek mozgásának rejtett irányítását célozza (...)” (Kiss 1994: 50) „(...) a lélek megdolgozásán keresztül (...)” (Kiss 1995: 296) oly módon, hogy „(...) mindenki bezáródik egy-egy térrészbe, ahol jól ellenőrizhető, megfigyelhető, s ez önmagában is fegyelmez.” (Kiss 1994: 50)

Az ellenőrzés társadalma ezzel szemben nem a testet vagy a teret, hanem a hozzáférést szabályozza (Galloway 2014: 106) oly módon, hogy az egyén még ha akarna se volna képes dacolni a gépekkel, a gépies mechanizmusokkal. Ez nagyrészt a magas szintű technológiai automatizálásnak köszönhető (Deleuze 1997, Deleuze – Guattari 1987, 2009).¹⁴ Jelen tanulmány a továbbiakban erre az utóbbi két társadalmi modellre fog összpontosítani – ámbár a gépet helyezve a vizsgálat középpontjára

hatalmi konstellációt, társadalmi formát, egyben társadalom-szervező metódust (Foucault 1990, Deleuze 1990, 1997). Deleuze eredeti, francia nyelvű esszéjében az alábbi kifejezésekkel él: „*sociétés de souveraineté*”, „*sociétés disciplinaires*”, illetve „*sociétés de contrôle*” (Deleuze 1990)

¹³ Vö.: Ocskay Gy. (2003): A panoptikon totalitása. In: Loboczky J. (szerk.): Filozófiai diskurzusok. Eger, Líceum Kiadó, 288–295., illetve Han, Byung-Chul (2020): Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnika. Budapest, Typotex.

¹⁴ Ennek példája az autópálya, melyet Deleuze (1998) az internet metaforájaként írt le.

KÖZELKÉP

ba –, mivel ez az az átmenet, amelyet Deleuze megpróbált feltérképezni élete végén megjelentett rövid, de annál tartalmasabb esszéjében.¹⁵

Kétségtelen, hogy napjainkban még mindig megfigyelhetők a foucault-i *fegyelmi terek*, amelyek működését az idő vagy a tér szabta keretek és határok definiálják. Ezek a terek rendelkeznek olyan elemmel, vagy elemekkel, amelyek autoriter jelleggel bírnak. E komponensek lehetnek a hatóságok – vagy akár maguk az egyenruhák, mint szimbólumok –, az orvosok, az őrök, a tiszték, a tanárok, akik döntenek arról, hova mehet az egyén, vagy hová nem (Foucault 1990). Így a fegyelmi tér legfőbb kérdése: az egyén hol helyezkedik el és mit csinál a saját testével: „Álljon fel!” „Üljön le!” „Maradjon a helyeden!” „Maradjon az ágyban!” „Maradjon a cellájában!” „Csak fél órászünetet tartson!”

Itt felmerülhet az analógia Louis Althusser koncepciójával, az ideológiai állomapparáttussal kapcsolatban. Különösen az iskolák működése a kiemelkedő modell – vagy *praxis* – ebben a hasonlóságban, ugyanis az iskola szükséges mind személyes, mind össztársadalmi tekintetben. Azonban Althusser úgy vélte, hogy az iskolában nem pusztán olvasni, írni és számolni tanul meg az egyén, hanem engedelmessé válni is (Althusser 1971). Így a – szigorúan althusseri értelemben vett – *ideológia* internalizálása révén fennmarad a status quo – azaz a praxis hatása érvényesül. Mind a térbeli mozgási lehetőségeket, mind az időt a tér és az ütemezés – vagy időbeosztás¹⁶ – határolja és az autoritások fellépése korlátozza; ideértve a tanárokat, a börtönőröket, vagy a kórházi ügyeleteseket. A fegyelmi társadalom lényegi sajátossága tehát az önfegyelem. Foucault arra mutatott rá, hogy a hatalom érdekében áll, hogy az önfegyelem kialakuljon az egyénben. Az egyén, miután kialakul benne az önfegyelem, tulajdonképpen önként engedelmessé válik, mely mondhatni racionális döntésének eredménye (Althusser 1971, Foucault 1990). „Időben jelenjen meg az irodában!” „Tartsa be a határidőt!” „Ne ássa alá feletteseit!” „Engedelmeskedjen a rendőrségnek!” Mindegyik esetben csak az önszabályozásra van lehetősége az egyénnek, különben a kirúgástól kezdve a verésen át a büntetésvégrehajtásig bármi lehet következménye az engedelmesség megtagadásának. Az egyéntől tehát elvárt, hogy felelősséggel gondolkodjon és cselekedjen: tudatában kell lennie a környezetével és helyzetével; folyamatosan ellenőrizze: hogy ül, hol jár, hol áll stb. Így az államnak – vagy bárminemű más autoritásnak – akkor kell beavatkoznia az egyén életébe, amikor az megszegi a szabályokat. Foucault-i terminológiával élve az egyén *szubjektívált* tehát, azaz tisztában van helyzetével – gondolkodás –, de *normalizált*

¹⁵ A fegyelmi társadalom, valamint az ellenőrzés társadalmának komparatív elemzéséhez – mely vizsgálatnak központjában a szimbólum és a tér szerepeinek változása állt – lásd: Nyiri Sz. (2021): A panoptikon rizomatikus elemzése. Avagy a tekintet normalizáló hatásának deleuziánus olvasata. Kézirat.

¹⁶ „Mi csodálkozni való van azon, hogy a modern büntetőrendszer eszköze a cellákra osztott börtön lett, ritmikus időbeosztásával, kötelező munkavégzésével, felügyeleti és feljegyző szerveivel, a normalitás uraival, akik átveszik és meg is sokszorozzák a bíró funkcióit?” (Foucault: 1990: 135)

KÖZELKÉP

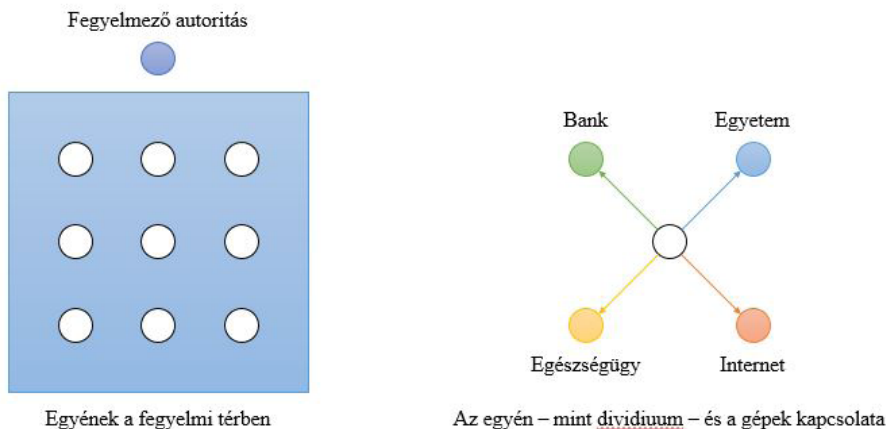
is – a fennálló hatalmi konstelláció szabályait követve cselekszik (Foucault 1990).¹⁷ E társadalomfelfogás – mind Althusser, mind Foucault esetén – azonban statikus nézőpontot, statikus vizsgálati alanyokat és vizsgálati tárgyakat feltételez. Ezzel ellentétben Deleuze esetén mást láthatunk.

Az ellenőrzés mint új hatalmi technika

„A társadalom valójában valami folyékony vagy ami még rosszabb, valami gáz. Michel számára építmény volt.”

(Deleuze – Rabinow 1998: 73)

A világ Deleuze számára áramlások, energiák és vektorok összessége, ahol mindig minden mozgásban, úton van valami más felé. Így maga az ellenőrzés – ennek értelmében a hatalom bármilyen mű artikulációja – sem különbözik ettől (Deleuze – Guattari 1987, 2009). Az ellenőrzés társadalmában pedig az egyén már nem individuum – foucault-i terminológiával élve szubjektum –, sem az individuumok tömegének tagja egy térben, akit fegyelmezni kell.

1. ábra. Az egyén helye a fegyelmi társadalomban és az ellenőrzés társadalmában

Forrás: Saját szerkesztés

¹⁷ Ahogyan Foucault sem represszív hatalmat vél felfedezni a fegyelmi társadalomban, hanem „teremtő jellegűt”, úgy Althusser is két állami apparátust különböztet meg: a *represszív államapparátust* (például rendőrség), mely akkor avatkozik bele az egyén életébe, amikor az *ideológiai államapparátus* (például iskola) – mindennapos érvényesülése során – mégsem képes az egyént kontrollálni (Althusser 1971, Foucault 1990).

KÖZELKÉP

Az egyén Deleuze értelmezésében már sokkal inkább *dividuum* (Deleuze 1997), ami azt jelenti, hogy más információforrásként interpretálódik attól függően, hogy melyik rendszerrel kommunikál, melyik gépnek ad át információt cselekedete révén. Következésképp az egyént is különböző információáramlások alkotják. A bankrendszer szempontjából az egyén pusztán annak hitelképessége. A felsőoktatás számára a leckekönyvébe beírt eredmények összessége. Az egészségügy számára az egészségügyi kockázata, az internet, vagy egy weblap számára pedig a böngészési előzménye. Ezek az intézmények Deleuze számára sokkal gyakoribbak az ellenőrzés társadalmában, mint a fegyelmi terek – vagy fegyelmező intézmények – a későkapitalizmus korában, így nagyobb hangsúllyal is bírnak esszéjében (Deleuze 1997). Ennek értelmében a gépek mindegyike információt gyűjt az egyénről. Automatikusan értelmezik az egyént, s besorolják azon adatok alapján, amelyek egy géphez az egyénektől jutott el. Azonban az egyén annak értelmében is *dividuum*, hogy egy gép az egyénnek pusztán egyetlen vetületét ismerheti meg, mégpedig azt, amely kapcsán információhoz jutott magáról az egyénről. Ilyen értelemben egy egyén több, saját földrajzi meghatározottságán kívül eső, *elvonatkoztatott testtel* rendelkezik. Azaz egyszerre több adatbázisban szerepelhet, azonban ezen adatbázisok egyenként az egyénnek csak és kizárólag az aktuális, hozzájuk tartozó vetületét ismerik (Deleuze 1997, Williams 2005). Ilyen értelemben tehát „*az individuumok »dividuumokká«, a tömeg mintává, adattá, piaccá vagy »bankká« lett.*” (Deleuze 1997: 6)

Ami azonban e gépek újdonsága, sajátossága a fegyelmi terekhez képest, hogy immáron az egyéntől nem elvárt, hogy „jó” legyen. Nem elvárt az, hogy önfegyelmező legyen, ugyanis az engedelmessége sem önkéntes – illetve racionális – döntés, hanem automatikus. Deleuze és Guattari ezt alapvetően abból eredezteti, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedés – mint vágógépek összessége – nem pusztán termékeket, de vágustruktúrákat is termel, s ilyen értelemben meghatározza, hogy az egyén *hogyan vágyjon* (Foucault 1990, Deleuze – Guattari 1987, 2009, Kiss 2018).

A fegyelmi társadalomban tehát az egyén rendelkezik saját testével a fegyelmi terek egyikében, ahol a többi egyén teste is megtalálható. Körzeti orvosi ellátás igénybevétele esetén be kell mennie az orvoshoz – *elzárás* –, aki megvizsgálja – *felügyelet* –, majd megmondja, mit kellene és mit nem szabadna tennie – *fegyelmezés* (Foucault 1990). Az ellenőrzés társadalmában azonban az okosóra révén az egyén értesítve van arról, hogy hány lépést kell megtennie, hány kalóriát kell naponta elégetnie annak érdekében, hogy az egészségét megőrizhesse. Ez pedig azokon az adatokon nyugszik, melyek az okosórához – így tehát az egészség-géphez – kerülnek annak viselésével.¹⁸ Így tehát megfigyelhető az automatikus visszacsatolás – mobili-

¹⁸ Természetesen Deleuze idején még nem létezett okosóra, ugyanakkor e könnyen megfogható példa rávilágít a technológiai fejlődésre – egyben a társadalmi átalakulásokra, továbbá a technológiára való ráutaltságunkra és ezek következményeire – melyben fellelhető a Deleuze és Guattari által leírt mechanisztikus folyamatok összessége.

KÖZELKÉP

tást elősegítő lehetőségek képében (Galloway 2014) –, melynek teljesítése az egyén számára immáron rutin: automatikusan – és nem önkéntesen – engedelmeskedik a *géphatalomnak*, betartva annak szabályait.

Hasonló az engedelmesség átalakulása – történelmi perspektívában – a büntetésvégrehajtásban: a halálbüntetést – *halálra ítélni* – felváltotta a börtön – *fegyelmi tér* – (Foucault 1990), majd korunkra megjelent és bevett szokássá vált a lábra rögzíthető nyomkövető használatával a háziőrízet (Deleuze 1997). A *tér* szerepét e társadalmi működési logika megváltoztatta, azaz a gépies logika kialakulása révén a *tér* szerepét az *adat* vette át. Az egyén nem önfegyelműző, nem önmagát szabályzó immár, hanem automatikusan szabályozott, deleuze-i terminológiában: *ellenőrzött*.

Felmerülhet azonban, hogy az Internet of Things, 5G vezeték nélküli hálózat, ipar 4.0 – és más technikai és technológiai vívmányok – megjelenése – a mesterséges intelligencia fejlesztésekkel egyetemben – még inkább teret engedünk a deleuze-i *ellenőrzés* megnyilvánulásának. Az olyan egyedi tulajdonságok, mint a név, test, nemiség – melyek az individuum mibenlétének alapját képezik –, individualitástól megfosztott adathalmazzá válnak: pusztán genetikai kockázati tényezőket, hitelképességet, tanulmányi eredményeket tartalmazó információvá lesznek. Ilyen értelemben Deleuze esszéje a gép fogalmának, valamint az ellenőrzés társadalmi koncepciójának tekintetében poszthumanistának tekinthető.

Mi következik tehát mindebből? Az ellenőrzés társadalmában a szabályok automatikusan érvényesülnek – az azonnali visszacsatolásnak köszönhetően – azon adatok alapján, melyek az absztrakt géphez kerültek az egyén magatartási mintázatai révén. Az egyénnek nem szükséges szabályoznia saját viselkedését, mert a rendszeren belüli lehetőségek előre meghatározottak, mielőtt az egyénnek döntést kellene hoznia. Ezek a rendszerek, azaz a deleuze-i gépek az egyén adatai alapján modulálják az egyén lehetőségeit. A rendszer ugyanakkor a hozzáférés révén csatornázza az egyén viselkedését, aki ilyen módon nem képes helytelenül viselkedni ebben a poszthumán kibernetikai rendszerben. Továbbá ebben a gépies mechanizmus nem pusztán az egyén pillanatnyi lehetőségeit, hanem jövőbeni életútját is befolyásolja, már-már meghatározza. Ezen a ponton viszont az elméleti fejtegetés megköveteli, hogy más, a géphez kapcsolódó fogalmak kerüljenek vizsgálat alá.

KÖZELKÉP

Aktualitás és virtualitás, esemény és potencialitás, de- és reterritorializáció – a kapitalizmus mint moduláló gép?

„Az alkotó az a személy, aki megteremti saját
lehetetlenségeit és ezáltal lehetőségeket teremt.”
(Deleuze 1998: 48)¹⁹

A lehetőség fogalmát Deleuze – Bergson nyomán – egy sajátos temporális dimenzióon keresztül vizsgálta. Véleménye szerint a lehetőség maga csakis utólag, a valóság alapján bontakozhat ki. Ennek értelmében a lehetőség a múlt artikulációja a jelenben; szelekció, így a lehetőség maga a lehetőségek sokaságának korlátozásaként jön létre. Ugyanakkor ezt a sokaságot kiegészíti a *virtuális*, mely ugyan nem volt elképzelhető, mégis *aktuálissá* válhat, elvégre *valóságos*: „A lehetségesnek nincs valósága (noha lehet aktualitása); és megfordítva, a virtuális nem aktuális, ám mint olyan rendelkezik realitással.”²⁰ (Deleuze 1988: 96) A virtualitás ily módon szintűgy nem egy statikus elemként van jelen Deleuze filozófiájában, hanem a keletkezés, a valamivé válás intenzitását, mozgását jelöli.

Ennél fogva a virtuális és az aktuális fogalompárhoz szorosan fűződik az eseménykor – a folyamatok megszakításaként – artikulálódó potencialitás. A jelenben aktualizálódó tényezők képesek felszabadítani, vagy akár újraformálni, átalakítani a társadalmi szinten működő, a társadalom tagjainak viselkedését szabályozó kódokat. Deleuze és Guattari az *Anti-Oedipus*ban azt állapítja meg, hogy a későkapitalizmus korában a vágógépek a korábbi szokásokat átalakítják oly módon, hogy képesek az egyének vágystruktúráit kialakítani. Ezt elsősorban a tőke és az áruterelés általánossá válásához kötik, ugyanis ezzel a későkapitalizmus képessé vált a dekódolásra. Ez pedig azt jelenti, hogy minden korábbi minőségi jelleget mennyiségi jelleggé alakított, ezzel biztosítva az értékesíthetőséget, azaz az áruk és a tőke szabad áramlását (Deleuze – Guattari 2009).

Azonban Deleuze és Guattari gondolatai nem pusztán a marxi jellegű fogalmak tekintetében érhetőek tetten. Kettejük értelmezése alapján a különböző *miliók* rendelkeznek *kódokkal* (Deleuze – Guattari 1987: 322). Deleuze egy előadásában meglepő módon a divat kapcsán is kitér a gépek formabontó szerepére. A fiatal lányok, a férjes asszonyok, valamint az özvegyek – mint miliók – más és más kódokkal rendelkeznek. E kódok azonban a kapitalizmusban szintűgy árucikké, semmint jelölökké válnak (Shores 2021: 138). E gondolatot Kiss Viktor konkretizálva idéz fel: „A hajviselet példájánál maradva: a kapitalizmusban a női szerepek, az életkor és a lakóhely tradicionális kódrendszerét a divat, a stílus és a társadalmi presztízis fragmentált, műlékony és fluid kódjai váltják fel.” (Kiss 2018: 214)

¹⁹ „A creator is someone who creates their own impossibilities, and thereby creates possibilities.” (Deleuze 1998: 48)

²⁰ „The possible has no reality (although it may have an actuality); conversely, the virtual is not actual, but as such possesses a reality.” (Deleuze 1988: 96)

KÖZELKÉP

Mindez azt jelenti, hogy a „gazdaság-gép” – jelen esetben a későkapitalizmus – dekódolta az egyén egy aspektusát, azaz az egyén vagy a csoport szokásrendszerét. Fogalmait újra értelmezte, felszabadítva korábbi korlátai alól, így egyben *deterrioralizációt* (Deleuze – Guattari 1987: 333, 339) hajtott végre a *dekódolás* mellett (Deleuze – Guattari 1987: 322). Így az adott territóriumtól – a hajviseleti szokásoktól – fosztotta meg a korlátokat.²¹ Ugyanakkor ez csupán *relatív deterritorializáció*, ugyanis ezt követően a gazdaság-gép újrakódolta, *reterritorializálta* az egyén hajviseletének szabadságát. Más megfogalmazásban kontrollt alakítva ki alárendelte a hajviseleti szokásokat a tőke logikájának, így új „hatalmi” konstellációt hozott létre (Deleuze – Guattari 1987, 2009).

Fontos megjegyeznünk, hogy nem a gépek megjelenése alakította a későkapitalizmust, hanem éppen fordítva: a késő-kapitalista gazdasági rendszer hozta el a „gépek korát” (Deleuze – Guattari 2014). Mivel az absztrakt gépek Deleuze és Guattari érvelése szerint a társadalom egészében fellelhetők, a de-, illetve reterritorializációs folyamatok az egyén – mint *dividuum* – összes aspektusa kapcsán megjelennek. (Deleuze – Guattari 2009: 35–37)

Ahogy Foucault elemzése kapcsán sem a kényszeren, hanem az önfegyelmézésen volt a hangsúly, az ellenőrzés társadalma sem kényszeríti az egyént. Ugyanakkor amint információt szolgáltat magáról az egyén a rendszer számára, automatikus a visszacsatolás. Ezzel modulált az egyén viselkedési, magatartási módozata az ellenőrzés társadalmában. Nick Land gondolatai analógiát mutatnak Kiss Viktor (2018: 214) megállapításával:

„Mire a globális történelem felfedhetővé válik, az árucikké történő transzformáció felforgatja a történelmet, a társadalmat dezorganizáló apparátussá szervezi át, így a rituálék és a törvények axiomatikus szabályokká olvadnak össze.” (Land 1995: 199)²²

Így tehát míg a foucault-i fegyelmi társadalom neutralizálta a különbözőséget és reprodukcióra idomított. Ennél fogva elválasztotta a szubjektumot a virtualitástól, megakadályozva a *sokaság* kialakulásának lehetőségét – elvégre a virtualitás aktualizálása individuális teremtés, valami új létrehozatala, nem pedig pusztán reprodukció (Deleuze 1988). A foucault-i fegyelmi társadalom paradigmaváltását Deleuze speku-

²¹ „A *deterrioralizációval* bennszülött szimbólumok merő *relatívumokká, differenciális viszonyokká* válnak, vagyis immár csak egymáshoz képest tesznek szert jelentésre. Ezzel azonban maga a struktúra, amelyben e viszonylagos jelentések aktiválódnak, ugyancsak *relatívummá* válik, amely önnön variációs sorozatain terül szét.” (Moldvay 2016: 52). Ennek értelmében a folyamatos *deterrioralizáció* instabilitást okoz az adott miliőn belül. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Deleuze és Guattari filozófiájában a *deterrioralizáció* mindig *reterritorializáció* követi. Így az adott miliő instabilitása a *reterritorializáció* révén áll helyre, azonban már más módon (Farkas 2016: 87).

²² „By the time global history comes up on the screen commoditization has berserked history, reorganizing society into a disorganizing apparatus that melts rituals and laws into axiomatic rules.” (Land 1995: 199)

KÖZELKÉP

latív esszéje a különbség és sokaság fogalmak manifesztációjával és azok elterjedésével alapozza meg, melyek megragadásának, kontrollálásának módja a *moduláció* (Deleuze 1997, Hui 2015).²³ Ez alátámasztja azt a gondolatot, hogy Deleuze (1997) esszéjével folytatni kívánta Foucault (1990) genalógiai vizsgálatát.

A szubjektum tehát, melyhez kötődik a deleuze-i virtualitás, egyben különbözőség és sokaság, nem zárt térben, hanem nyitott térben értelmezhető, így új hatalmi konstellációban szubjektíválhatók.²⁴ Ilyen formán a gép megszületésével párhuzamosan deterritorializáció ment végbe a társadalom egészében, melynek eredményeként az egyének alkotta kategóriák közötti egyértelmű határok elmosódtak.²⁵ Ennek értelmében kijelenthető, hogy a gép megengedő a Deleuze által heterogénnek tekintett formációk kialakulása kapcsán – például *rizóma* –, ámbár azokra is ki kívánja terjeszteni befolyását, hatalmát – a reterritorializáció révén.

Gép = Kapitalizmus? Gép = Big Data?

„Eddig még csak a proto-kapitalizmus volt bíráltnak kitéve.”
(Land 2011: 340)²⁶

A késő-kapitalizmus – Deleuze és Guattari értelmezése szerint – a huszadik század második felére tehát rendelkezik felszabadító potenciállal, azonban az egyéneket, így a társadalmat tekintve kontrolláló tényezőként artikulálódik – deterritorializál. Ámbár az egyénekről begyűjtött információ alapján reterritorializál is egyben (Deleuze – Guattari 2009: 35–37). Ugyanakkor e mechanizmus nem az egyént szabályozza és nem is a teret; sokkal inkább az egyént körülvevő környezetre reflektál és reagál, ugyanis a rendelkezésre álló információ alapján és a lehetőségek révén kínálja a hozzáférést az egyén számára. Axiomatikusan működő automatikus modulációja így preventív és proaktív egyszerre, mellyel az egyén lehetőségei – előre – meghatározottak.

Ellenben a deleuze-i gép esetén nem a Big Data elnyomó uralma (Creemers 2018, Helbing et al. 2019), vagy Shoshana Zuboff megfigyelő-kapitalizmus elmélete (Zuboff 2019), vagy az orwelli 1984 (Orwell 2020) kell, hogy eszünkbe jusson. E koncepciók közös eleme a tömeges megfigyelés következtében felgyűlő óriási adatmennyiség. Gazdasági aspektusban hasonlóságuk a személyes adatok kommodifikációjában áll,

²³ Yuk Hui egymással szembeállítva elemzi az öntőforma – moule - és moduláció – modulation – kifejezéseket. Ezen túlmenően a Deleuze által használt moduláció kifejezés simondoni eredetét részletezi (Hui 2015; Deleuze 1990).

²⁴ A szubjektíváció és a tér kapcsolatáról bővebben egy korábbi tanulmányban foglalkoztam: Nyiri Szabolcs (2021): A panoptikon rizomatikus elemzése. Avagy a tekintet normalizáló hatásának deleuziánus olvasata. Kézirat.

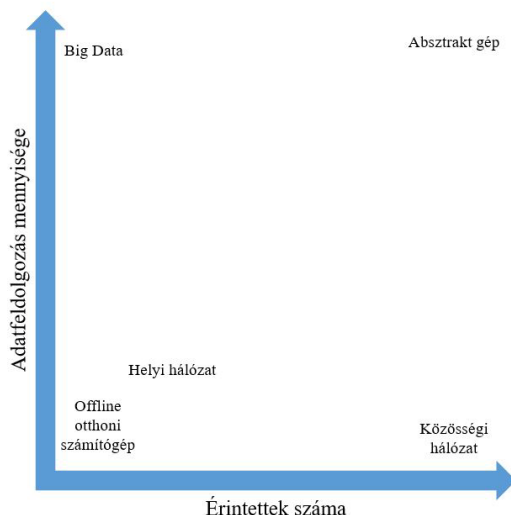
²⁵ Ilyen például az osztályok eltűnése, a társadalmi rétegek összemosódása, konkrétan nem definiálható csoportok megjelenése (posztadoleszcensek, prekariátus).

²⁶ „Only proto-capitalism has ever been critiqued.” (Land 2011: 340)

KÖZELKÉP

azaz azok értékesítésében és vásárlásában, felhasználásában. Ugyanakkor e koncepciók nem azonosíthatók a Deleuze és Guattari-féle géppel.

Offline és online tér

2. ábra. A deleuze-i absztrakt gép ábrázolása az adatfeldolgozás mennyisége és az érintettek száma alapján. *Forrás:* Saját szerkesztés

Mint látható, az otthoni számítógép – offline állapotban – egyetlen felhasználóval bír. Például helyi hálózatra – LAN – csatlakozva azonban már több egyénnel is kapcsolatba léphet: az érintettek száma és a beérkező – egyben feldolgozható – adatmennyiség is növekszik. Ha az érintettek számát kiterjesztjük, akkor akár eljuthatunk – az internet segítségével – napjaink egyik legnagyobb közösségi platformjáig, a Facebookig. Ugyanakkor, ha a cselekvő alanyok száma helyett az adatfeldolgozás mennyiségét jelölő oszlop mentén haladunk, megpillanthatjuk a Big Datát, ahol elhanyagolható számú egyének óriási adathalmaz birtokosai, elemzői. Ilyen értelemben a Deleuze és Guattari nevéhez fűződő absztrakt gép különbözik e fogalmaktól abban a tekintetben, hogy egyszerre szerez és dolgoz fel óriási adatmennyiséget. Eközben – output előállítás révén – visszacsatolást küld és jelentősen befolyásolja a társadalom összes tagjának magatartását. Következésképpen nem úgy képez hatalmi tényezőt, mint a Big Data elemzési eszközként történő, autoriter jellegű felhasználása – elvégre kisajátíthatatlan működési mechanizmus. Továbbá Deleuze és Guattari gép-fogalma túllendül a marxi kiindulóponton. Ennek értelmében nem a szükségletek kielégítéséről, termékek és szolgáltatások előállításáról, az egyenlőtlen termelési viszonyokból eredő konfliktus körül összpontosul. Legfőbb kérdés e

KÖZELKÉP

fogalom esetén az, hogy az egyének hogyan illeszthetők be a késő-kapitalista társadalomba, mely konfliktusok sokaságával teli (Deleuze – Guattari 1987, 2009).

Deleuze és Guattari gép-fogalma nem a gazdasági dimenzióban figyelhető meg kizárólagosan. A gép az emberi nem összes dimenzióját áthatja (Deleuze – Guattari 2009: 340). Emellett egy absztrakt gépről van szó egyben, nincs materializálódott formája. Folyamatnak tekinthető annak értelmében is, hogy működési logikát ír le vele a szerzőpáros (Deleuze – Guattari 1987, 2009). Így mint az ellenőrzés társadalmának működését meghatározó áramlás (Deleuze – Guattari 2009: 32), kizárja azon autoritást is, amely működtetné a gépet, s amellyel kapcsolatba lépve az egyén függő viszonyba kerülne. Ahogyan Zsupos Norbert írta:

„A hatalom e politikai kontextus figyelembevételével eseményként aktualizálódik. Tehát a hatalom nem a testek által létrehozott viszonyrendszer (nem egy hierarchikus struktúra), hanem a testeket határoló viszonyok folyamatos mozgása, tulajdonképpen valamivé válása szerint artikulálódik (vagyis sorozatok egymás mellé rendeződésével).” (Zsupos 2015: 62)

A hatalmi viszonyok így virtuálisak, instabilak, valamint nem helyhez köthető potencialitások; hanem interakciók lehetőségeit és valószínűségeit határozza meg. A fennálló társadalmi, gazdasági és politikai intézmények azok, melyek az aktualizáció folyamán stabilizálják – reterritoralizálják – az egyén környezetét, egyszerre integrálva és differenciálva az egyént. A sokféleség gépies úton végbemenő bináris kódolása a multiciplitás visszazorításaként értendő. Így tulajdonképpen a virtualitások neutralizációjáról van szó. Deleuze és Guattari ebben is meghaladják a marxi kiindulópontot, valamint a strukturalista iskolát: a hegeli dialektika végtelenül leegyszerűsítően, reduktívan hat egy olyan környezetben – ez Deleuze és Guattari (1987, 2009) kiindulópontja –, melyben a társadalmi konfliktusok sokaságát feltétezhethetjük és nem két szembenálló osztályt – mely utóbbi konfliktus alapja az egyenlőtlen termelési viszonyrendszer.²⁷

Összegzés

Norbert Wiener, a kibernetika megalapítója szerint meghaladtuk az óra és a gőzgép korszakát, melyet „a kommunikáció és a kontroll”²⁸ (Wiener 1963: 30) kora váltotta fel. A kibernetika önmagában „az entrópia visszacsatolás általi ellenőrzése”²⁹

²⁷ A marxizmus és a strukturalista iskola sajátosságaira jól rámutat Farkas Géza írása Louis Althusser gondolkodása kapcsán. Lásd: Farkas G. (1985): Louis Althusser ideológia- és történelemelmélete. *Magyar Filozófiai Szemle*, (3–4): 426–474.

²⁸ „communication and control” (Wiener 1963: 30)

²⁹ „to control entropy through feedback.” (Wiener 1989: 26)

KÖZELKÉP

(Wiener 1989: 26). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Wiener kontroll alatt a kibernetikai kontroll-fogalmat érti, azaz elsősorban az információ áramlásának szabályozását, mellyel például a munkafolyamatok stabilitását és azok optimális elvégzését teszik lehetővé (Goffey 2015, Wiener 1963). James R. Beniger azonban arra a megállapításra jutott, hogy e kibernetikai kontroll-fogalom szétterült a társadalomban a technológiai fejlődés következtében. Beniger szerint ez járult hozzá az információs társadalom kialakulásához, melyet „a kontroll forradalma”³⁰ teremtett meg (Beniger 1986: 432–433).³¹

Összességében elmondható, hogy Deleuze (1997) esszéje – egyben a Guattari-val írt kétkötetes *Capitalisme et schizophrénie* művekben – a kibernetika, a társadalomtudományok, valamint a filozófia keresztmetszetén viszi végbe vizsgálatát. Egy olyan környezetet vizsgál, amelyben a társadalom egésze strukturálatlan hálózatban lelhető fel, így tagjait új módszerekkel nyomon lehet követni a kommunikáció és az észlelés kiterjedt eszközei révén. Sőt, befolyásolható viselkedésük, magatartásuk, így cselekedeteik és jövőjük kanalizálható. Így a deleuze-i gép kapcsán – mely azonosítható az egyént körülvevő társadalmi, gazdasági és politikai környezet egészével is – teljesedik ki az aktuális és virtuális fogalom pár, a hozzájuk köthető eseményben artikulálódó potencialitással. A deleuze-i gép tehát kibernetikai hurkokat alkalmaz, így az egyén által előállított információ az, amely meghatározza az egyén lehetőségeit. Éppen ezért válik a moduláció axiomatikussá automatikus működése mellett.

A tizennyolcadik századra a test látványos manipulálásának helyét átvette az élet panoptikussá formálása (Foucault 1990). Az ellenőrzés társadalmának gépies működése – egyben a Deleuze és Guattari-féle gép – nem pusztán meghaladta a test idomítását (Foucault 1990), hanem az egyénre irányuló organikus tendenciákat, a biopolitikát (Foucault 1978, 1985, 1986) is. Így a „bio” kategóriákat felváltották az „inorganikus” folyamatok; virtuális modulációként írható le az új hatalmi technika, azaz a gépies működési logika. Ilyen értelemben pedig az ellenőrzés a dividuum lelkében aktualizálódik, majd a testében valósítja meg önmagát. Az ellenőrzés társadalmának új eljárásai és folyamatai tehát rátelepedtek a fegyelmi társadalom statikus elemeire, eszközeire, s a későkapitalista tőkefelhalmozás elengedhetetlen elemévé váltak (Deleuze 1997, Deleuze – Guattari 1987, 2009). Ámbár felmerül a kérdés, hogy lehetséges-e az ellenőrzés társadalmának elkerülése, ellensúlyozni tudjuk-e a hatást gyakorló modulációs folyamatokat.

³⁰ *the control revolution*” (Beniger 1986: 432–433)

³¹ Deleuze és Guattari szempontjából azért fontos felidézni e két szerzőt, mert egyrészt ők maguk is merítették Wiener munkásságából (Guattari 1995), másrészt Beniger megállapításai analógiát mutatnak Deleuze és Guattari megállapításaival – különösen az *arboreszcens* és *rizomatikus* elrendeződések tekintetében (Deleuze – Guattari 1987, Galloway 2004, Goffey 2015, Nyiri 2021).

KÖZELKÉP

„De melyik a forradalmi út? Van ilyen? Kivonulni a világpiaconról, ahogyan azt Samir Armin tanácsolja a harmadik világ országainak, a fasiszta »gazdasági megoldás« érdekes felélesztésével? Vagy az ellenkező irányban lehet? Vagy hogy még tovább menjek, a paici mozgásokban, a dekódolásban és a deterritorializációban van? Persze az áramlások még nem deterritorializáltak, nem dekódoltak eléggé egy olyan teória és gyakorlat felől megközelítve, mely erősen skizofrén jelleggel bír. Nem kivonulnunk kell a folyamatból, hanem továbblépni, »felgyorsítani a folyamatot«, ahogyan Nietzsche fogalmazott: ha úgy vesszük, az igazság az, hogy még nem láttunk semmit.” (Deleuze – Guattari 2009: 239–240)³²

Alapvetően egy olyan koncepcióról van szó, melynek kulcseleme a visszacsatolás, vagyis a kommunikáció. Ugyanakkor, mint látható volt, Deleuze és Guattari munkássága arra mutat rá, hogy a gépies logika megszállja az emberi kommunikációt és viselkedést, torzítva azt. Deleuze válasza erre a kérdésre az, hogy olyan nonkommunikatív módon kerülhetők el, mellyel megtörik a gépies visszacsatolás logikája (Deleuze 1995). Ámbár ez igencsak nehéz próbálkozás lenne, ugyanis kommunikációra ösztönző környezet veszi körül az egyént (Csepeli 2020, Deleuze 1995, Han 2019, 2020). Az *Utóirat az ellenőrzés társadalmához* is pusztán egy pár oldalas szelete Deleuze kibernetikus álmának.

Irodalom

- Althusser, L. (1971): Ideology and Ideological State Apparatuses. (Notes towards an Investigation). In: Althusser, L. (1971): *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York – London, Monthly Review Press, 127–188.
- Beniger, J. R. (1986): *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Csepeli Gy. (2020): *Ember 2.0. A mesterséges intelligencia gazdasági és társadalmi hatásai*. Budapest, Kossuth Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete
- Creemers, R. (2018): *China's Social Credit System: An Evolving Practice of Control*. New York, Rochester
- Deleuze, G. (1988): *Bergsonism*. New York, Zone Books

³² „But which is the revolutionary path? Is there one? – To withdraw from the world market, as Samir Amin advises Third World Countries to do, in a curious revival of the fascist »economic solution«? Or might it be to go in the opposite direction? To go further still, that is, in the movement of the market, of decoding and deterritorialization? For perhaps the flows are not yet deterritorialized enough, not decoded enough, from the viewpoint of a theory and practice of a highly schizophrenic character. Not to withdraw from the process, but to go further, to »accelerate the process,« as Nietzsche put it: in this matter, the truth is that we haven't seen anything yet.” (Deleuze – Guattari 2009: 239–240)

KÖZELKÉP

- Deleuze, G. (1990): Post-scriptum sur les sociétés de contrôle. *L'autre journal*, n° 1, mai 1990. https://infokiosques.net/imprimersans2.php3?id_article=214 (Utolsó letöltés: 2022. 01. 13.)
- Deleuze, G. (1995): Control and Becoming. In: Deleuze, G. (1995): *Negotiations, 1972–1990*. New York, Columbia University Press, 169–176.
- Deleuze, G. (1997): Utóirat az ellenőrzés társadalmához. In: Sugár J. (szerk.): *Buldózer. Médiaelméleti antológia*. Budapest, Média Research Alapítvány, 5–8.
- Deleuze, G. (1998): *Essays Critical and Clinical*. London – New York, Verso
- Deleuze G. (1998): Having an Idea in Cinema (On the Cinema of Straub-Huillet). In: Kaufman, E. – Heller, K. J. (eds.): *Deleuze & Guattari. New Mappings in Politics, Philosophy, and Culture*. Minneapolis – London, University of Minnesota Press, 14–22.
- Deleuze, G. – Guattari, F. (1987): *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis – London, University of Minnesota Press
- Deleuze, G. – Guattari, F. (2003): *Kafka. Toward a Minor Literature*. Minneapolis – London, University of Minnesota Press
- Deleuze, G. – Guattari, F. (2009): *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. New York – London, Penguin
- Deleuze, G. – Guattari, F. (2013): *Mi a filozófia?* Budapest, Múcsarnok
- Deleuze, G. – Guattari, F. (2014): The Civilized Capitalist Machine. In: Mackay, R. – Avanessian, A. (eds.): *#ACCELERATE. The Accelerationist Reader*. Falmouth, Urbanomic, 147–162.
- Deleuze, G. – Parnet, C. (2016): *Párbeszédék*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék
- Deleuze, G. – Rabinow, P. (1998): Foucault és a börtönmozgalmak. *Magyar Lettre Internationale*, 28. sz. (1998. tavasz), 72–73.
- Farkas G. (1985): Louis Althusser ideológia- és történelemelmélete. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985/3–4. szám, 426–474.
- Farkas H. (2016): E mint Ellenállás. (Deleuze és az Ellenállás). *Tiszatáj*. LXX/9., 82–89.
- Foucault, M. (1977): *Theatrum philosophicum*. In: Bouchard, D. F. (ed): *Language, counter-memory, practice*. Ithaca – New York, Cornell University Press, 165–198.
- Foucault, M. (1978): *The History of Sexuality. Vol. I. The Will to Knowledge*. New York, Pantheon Books
- Foucault, M. (1985): *The History of Sexuality. Vol. II. The Use of Pleasure*. New York, Viking

KÖZELKÉP

- Foucault, M. (1986): *The History of Sexuality. Vol. III. The Care of the Self*. New York, Vintage
- Foucault, M. (1991): Governmentality. In: Burchell, G. – Gordon, C. – Miller, P. (eds.): *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. Chicago, University of Chicago Press, 87–104.
- Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön rövid története*. Budapest, Gondolat
- Foucault, M. (1992): Életben hagyni és halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei. *Világosság*, (1): 45–53.
- Galloway, A. R. (2004): *Protocol. How Control Exists after Decentralization*. Massachusetts, Massachusetts Institute of Technology
- Galloway, A. R. (2014): *Laruelle: Against the Digital*. Minnesota, University of Minnesota Press
- Goffey, A. (2015): Towards a rhizomatic technical history of control. *New Formations: A journal of culture, theory, and politics*, Vol. 84/85: Societies of Control, Winter 2014/Summer, 58–73.
- Guattari, F. (1995): *Chaosmosis. An Ethico-Aesthetic Paradigm*. Bloomington – Indianapolis, Indiana University Press
- Han, B. (2019): *A kiegész társadalma*. Budapest, Typotex
- Han, B. (2020): *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnika*. Budapest, Typotex
- Helbing, D. et al. (2019): Will Democracy Survive Big Data and Artificial Intelligence? In: Helbing, D. (ed): *Towards Digital Enlightenment. Essays on the Dark and Light Sides of the Digital Revolution*. Springer, Cham, 73–98.
- Hui, Y. (2015): Modulation after Control. *new formations: a journal of culture/theory/politics*, (84–85): 74–91. DOI: 10.398/NewF:84/85.04.2015
- Kiss B. (1994): Michael Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle*, III/1. 43–70.
- Kiss B. (1995): Michel Foucault és a szimbolizáció. In: Kapitány Á. – Kapitány G. (szerk.): *Jelbeszéd az életünk: A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest, Osiris Kiadó, 289–300.
- Kiss V. (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Land, N. (1995): Meat (or How to Kill Oedipus in Cyberspace). *Body and Society*. 1(3–4): 191–204.

KÖZELKÉP

- Land, N. (2011): Machinic Desire. In: Mackay, R. – Brassier, R. – Land, N. (eds.): *Fanged Noumena. Collected Writings 1987–2007*. London – New York, Urbanomic – Sequence Press, 319–344.
- Moldvay T. (2016): E mint Esemény. *Tiszatáj*. LXX/9., 46–60.
- Nyiri Sz. (2021): A panoptikon rizomatikus elemzése. Avagy a tekintet normalizáló hatásának deleuziánus olvasata. Kézirat.
- Ocskay Gy. (2003): A panoptikon totalitása. In: Loboczky J. (szerk.): *Filozófiai diskurzusok*. Eger, Líceum Kiadó, 288–295.
- Orwell, G. (2020): *1984*. Budapest, Helikon Kiadó
- Shores, C. (2021): *The Logic of Gilles Deleuze*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney, Bloomsbury Academic
- Wiener, N. (1963): *Cybernetics: Or, Control and Communication in the Animal and the Machine*. Cambridge, MA, MIT Press
- Wiener, N. (1989): *The Human Use of Human Beings. Cybernetics and Society*. London, Free Association Books
- Williams, R. W. (2005): Politics and Self in the Age of Digital (Re)producibility. *Fast Capitalism*, vol. 1.1, 104–121. DOI: 10.32855/fcapital.200501.008
- Zsupos N. (2015): A géphatalom: A hatalom eseménye Gilles Deleuze (politika)filozófiájában. In: Bíró Gy. (szerk.): *Szakkollégiumi füzetek 2.: A Móra Ferenc Szakkollégium évkönyve*. Szeged, SZTE Móra Ferenc Szakkollégium, 61–72.
- Zuboff, S. (2019): *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York, Hachette

RECENZÍÓ

Magasztos emlék, személyessé vált városrész, múlандó családtörténetek

Egy Újpest-világ értékmércéje Ladányi Jánostól

A. GERGELY ANDRÁS¹

Lassan évtizedekben lesz mérhető, hogy a magyar társadalom (s persze az egyetemes memoárium irodalom csakúgy) egyre több hagyatékot, visszaemlékezést felmutató készlettel el, s ezáltal a megélt történelem iránti elköteleződés kiadványaival gazdagodik. E „retrospektív” folyamat, avagy inkább szemléletmód, jobbra családtörténeti keretekbe illeszkedik, nemegyszer a személyes vallomás társadalomtudományi emlékezetbe illő változataiban mutatkozik. S amiként Gyáni Gábor (több kötetében is) valamiképp „a történelem mint emlék(mű)” ideát megalkotta, úgy kínálkozik módunk a kortárs visszaemlékezések egyre gyarapodó tudástárát mint valami élő idolt fölismerni. Különösen izgalmas ez akkor, ha az emlékezők köre nem csupán az emlékezés felelősségéért és örömeért választja téma-

körét, hanem az áttekintő és elemző belátás céljával tárja föl önnön élményvalóságát. S talán ilyen szándékú könyv Ladányi János *Lassú elszakadás* című monografikus kötete is.² A társadalomtudós, aki kötete hátsó fülszövege helyett szakmai életműve kötetformán megjelent műveinek listájával pontosítja tudományos kilétét, ebben a munkájában nem a szakterületének számító opuszt kínálja, hanem ehelyett az életkorba (és aktualitásként: a covid-víruskorszak bezártságot tükröző kényszerébe) szervesen beleillő visszatekintést ad „szülővárosa”, az egykori Újpest személyes történetéről. Belső tájakról, ott élő emberekről, hentesről és suszterről, autószerelőről vagy buszsofőről, grundokról és Duna-partról, gyárakról és lakóházi miliőről, haverokról és rokonokról ír – a látszat szerint. De amiről még sokkal inkább, az éppen a szuverén emlékek, a szubjektív város-élmény, a meccsek vagy megélhetési küzdel-

¹ ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék, e-mail: andrasgergelya@gmail.com

² Ladányi János (2021): *Lassú elszakadás*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 128 oldal

RECENZÍÓ

mek, iparfejlődési trendek, sikerek és bukások világa, s ami ezektől nem független: mindezeknek saját családtörténetbe gyökerezési tartalmai. S nemcsak tartalmai, hanem értékei, normái, örökségei és kínjai is ugyanott szerepelnek, amikor a saját családtörténet beillesztését, saját értékrendek és közösségi értéknormák jellegzetességeit beszéli el. Mert nem „elemzés” ez a szó szocio-szakmai elvárásrendjével, hanem jóleső, mintegy „sztorizgató” szubjektív társadalomtörténet.

Csupán „hangolásként” ím egy részlet a műből:

Eleinte csak ritkán jártam a Szentendrei-szigeten és a Duna nagy ágában szemben elhelyezkedő üdülőhelyekre. Inkább csak elsiklottunk az egyre jobban kiépülő terület mellett, amikor valamelyik nagyobb túra vagy szigetkerülés alkalmával erre eveztünk.

A nagy fordulat akkor következett be, amikor – úgymond a második szemeszter utáni vizsgaidőszakra készülve – kirándulás közben legalább tízen beültünk a Vörös Meteor bejáratánál levő igen remek, Duna-parti étteremként is szolgáló kocsmába. Az étel pompás, a sör kivételesen friss és hideg volt, úgyhogy igen nyitottan fogadtuk az éttermet bérlő gebines üzleti ajánlatát, mely szerint van neki egy közeli, éppen üres turistaháza nyolc-tíz kis szobával, ahol akár ingyen is lakhatnánk, cserébe azért, hogy hétvégeken és amikor a forgalom megkívánja, annyian pincérkedünk az étteremben, ahány segítségre csak szükség van. Az alkuba később még az is belefoglaltatott, hogy az egész társaság annyi csapolt sört ihat ingyen, amennyit csak akar.

Az volt ám az igazán remek élet! Rendszeresen kijártunk tanulni, de meglehetősen meleg lévén nem nagyon forszíroztuk a dolgot. A turistaház viszont mindig üres volt, az egész csak a mi rendelkezésünkre állt – állítólag valahogy elvesztette a Turistaházakat Kezelő Vállalat. Gyönyörű, hatalmas kert óriási fákkal – azóta kivágták majdnem az összes fát és az épületre is csak bajosan lehet ráismerni –, a kertben megbúvó ház közepén egy nagyobbacska társalgó, benne csodálatos festett parasztbútorok, innen nyíltak a picinyke szobák, emeletes vaságyakkal és vaslábakon álló lavórtartóval. Rendesen mosakodni pedig a Dunában lehetett.

A gebines úr – ahogy akkoriban mondták – nagy spíler volt. Élettársa, egy deklaszálódott grófnő nem kevésbé. Rendszerint előre tudták, hogy mikor várható az ilyen-olyan szervtől érkező ellenőrzés, és a prevenció, úgy tudom, mindössze egyetlen kivétellel, jól is működött. Akkor viszont homokszem csúszhatott a gépezetbe. Váratlanul megérkezett egy magányos – már ez is érthetetlen volt, mert mindig párosan jártak –, hallgatag úriember, tüstént rendelt egy „fél vodkát”, majd valami ketyerével nekilátott alkoholszintet mérni. És itt következett a grófnő. „Mi az isten f...-át csinál maga itt?” – indította a társalgást. Mire szerencsétlen, csendes népi, vagy milyen ellenőrünk valami olyant kezdett hebegni, hogy ő most a vodkájával van elfoglalva. „Hogy beszél maga, itt hölgyek is van-

RECENZIO

nak, az isten b... meg magát!" – üvöltötte a grófnő, majd megragadta a még teli poharat és mérhetetlen felháborodásában a földhöz csapta – amitől persze a bizonyíték is megsemmisült. Én Újpesten, egy kocsmá fölött nőttem fel, de ilyent addig még sosem láttam. Rögtön megértettük a konzolidált kádárizmus 'vendéglátóiparának' a lényegét. (9. fejezet, Pincérkedésünk története)

S mint ebből a korafelnőtt kori élményleírásból is látszik: a szubjektív önéletírásnak mindig számos oka, módja, korszaka, stílári árnyalata van, ezektől függően is vonzhat (önmagában jobbára körülhatárolható, de mindig rejtekező) olvasótábort, szakmai érdeklődést, további elemzési metódusokat, helytörténeti felhangokat, kortörténeti és társadalomtudományi feldolgozásokat, reflexivitást is. Hol szerzői önelszámolás ez Ladányinál, hol korszellem, máskor divattá váló emlékezet-felhalmozás raktári készlete, máskor épp ennek forgalmazása, felmutatása, vagy impozáns gyűjteménnyé építése. Ám lényegileg mindegyik tartalma a megőrzés. Ki sajátját tartósítja, ki a többiekét, kevesebben a társadalomét, sokkal többen a Családét mentik, oly verbális érték formájában, melynek utóbb még helyet sem könnyen talál a környezet, ha nem éppen ezt a műformát.

Ilyesféle összegző szemlézés tehát Ladányi műve, aki mint a hazai szociológia egyik legismertebb szerzője évtizedek óta, aki a hetvenes évek elejétől kutatóként és egyetemi oktatóként kutatja-elemzi-tanítja a szocializáció iskolai, társadalmi, lakóhelyi, mobilitási, szociálpolitikai, egyenlőtlenségi kérdéseit, szakmai monográfiáit, eközben a kirekesztettség, a cigányság helyzete, az egyenlőtlenségek rendszerének működésmódjai töltötték meg munkáit, mégpedig korántsem visszafogott lendülettel és hatékonysággal. A hazai szociológia „nagy öregjei” közé korosodó Ladányi – talán nem véletlenül – a saját „tempójában” jeleníti meg a saját hangú élményeket, melyek között az ifjonti élet cselezései, a társadalmi környezet sajátosságai és változásai és Újpest mint egykor önálló, azután Budapesthez csatolt munkáskerület egykori és változásba süppedt világa úgy jelenik meg, mint egy régtől hitelesített értékrend, melynek garanciái a hely sajátosságaiból, a szereplők kilétéből, a történeti folyamatokból érthetők meg leginkább, vagyis a „mikrotörténelemből”. A kötet cím ugyanakkor nyíltan tükrözi már, hogy olyan személyes múltról van szó, mely az elszakadó, a változásokat távolabbról is érzékel(tet)ő világokat mutatja fel folyamataikban. A „lassú elszakadás” tehát nem szakítást, csupán távolodást szimbolizál, mely persze többféle személyes érzület felé invitálja a megismerő vagy érdeklődő befogadót.

Merthogy a lassúság itt nem a társadalmi folyamatok jelzője, hanem elsősorban is személyes tudás, családi meghatározottság jele inkább, „egyfajta szocializációtörténetnek is felfogható” írásban átölelve, de nem kevésbé szülőváros Újpestenek is kelően személyes hangot adva.

„Eddigi munkásságom során már rengeteg mindenről írtam, de Újpestről, a szülővárosomról, a családomról, származásomról még soha. Úgy gondolkodtam, hogy ezekkel a meghatározottságaimmal kapcsolatban nem tudok, nem is akarok objek-

RECENZIO

tív lenni. Az ilyen, nem objektív témakörökkel pedig ne szociológusok, inkább alanyi költők foglalkozzanak. Ebben a könyvben elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy egy egymáshoz nagyon közel élő, meglehetősen heterogén közösség tagjai hogyan vélekednek saját magukról, ismerőseikről és barátaikról. A könyv egyes részei Újpestről, az elsüllyedt városról, a valaha Újpesten élt családomról, szomszédainkról, 1956 emlékezetéről, újpesti iskoláimról, Duna mellett töltött fiatalkoromról, újpesti barátaimról és politikai szerencsétlenkedéseimről szólnak. A szöveges részekhez fekete-fehér archív és új fotók társulnak. Az utóbbiak Csanádi Gábor munkái...” – szól a kötet hátoldali ismertetőjében a műről. S részben azonos szavakkal az előszóban is. Ezekkel együtt is izgalmas, hogy az általam itt dőltté tett szavak a hátoldalon nem, a Bevezetésben azonban tartalmazzák a zsidó szót is: „...*a családomról, zsidó származásomról még soha*”. A „rendhagyó önéletrajzi töredék” alcímként is mint minősítés (11. old.) jelzi, hogy az újpesti polgárság, a vendéglők, kiskocsmák, polgári életstílus, gyárak, nagyüzemi munkásság és hivatalnokság is érintett volt/maradt a „buldózeres városrehabilitáció” során lakóteleppel feltöltött városrész sorsának alakulásában, s nem utolsósorban az egykor önálló település 16 ezernyi zsidó lakosságának elvesztésében, a trianoni idők fellendülését követő súlyos leromlásban, az értékvesztésben, a sokszínűség eltűnésének megannyi okozatában. Lassú elszakadás volt ez is, városlakóknak saját városuktól eltávolodása, melyet a kerületté lefokozó Budapest-egyesítési program teljesített ki, minthogy a befektetők és bankárok, az ipari tőke és feldolgozóipari ágazatok egész gazdag rendszerének Trianon utáni leromlása, a polgári értékek és normák ugyancsak impozáns világától eltávolodás ideje egybeesett a zsidóság-ellenes politikai és kormányzati stratégiák korszakossá válásával, a holokauszt lefolyásával is.

Ugyanakkor a „saját eltávolodás” mint lassú elszakadás (a 10. fejezet szerint) 1973-ban kezdődött, akkor már a „buldózeres rehabilitáció” minden nyomától szenvedő Újpestről kellett elszakadnia. Megmaradt azonban mindaz, ami elszakíthatatlan: az emlékek tömege, a terek és tájak lenyomata, a fiatalsággal elmúló idő felnőttkori világgá alakulásában is kulturális sokk tónusában jelentkező kapaszkodások láncolata, az életvezetési „kis okosságok” és nagy társadalomtörténeti változások megannyi hatása, így a személyes kötődések mellett az iparosokhoz, boltokhoz, kulturális örökség apróságaihoz, zsinagógához, rokonsági hálózathoz, mindenféle identitáshoz ragaszkodás nyomában még „mentegethető” szeretetigény és kötődés-biztonság (55–56. old.) számos formája. De a leválás ideje még egybeeshetett a holokausztban szinte „majdnem mindenki elpusztult” élményével, amiről mint a történelem terhéről beszélni is tilos volt, eközben pedig a „családhiányos” származás vált általánosabbá amúgy is (22–23. old.). Ladányi aprólékos rajzot ad a „három szomszédos ház” világáról, újpesti iskoláiról, ifjúsági mozgalomról (KISZ), a Tungsram strandjáról és „a Rómairól” mint a víz melletti térség meghatározó színteréről, a Szentendrei szigetről és a nyaralóvilágról, a munkássorsok változatairól, egykori barátokról és zsinánykodások társaságairól is.

RECENZÍÓ

Mégis, valamiképpen megmarad az alapkérdés, a „lassú elszakadás” jelentése, ennek árnyalt sokféleségében. Rokonok, akik zsidók, ismerősök, akik szintén, s megint mások, akik ugyan nem, vagy már nem, de maga a helyi világ mégis úgy tekinti őket, mintha azok lennének. Nincs hangsúlyosan szó szakrális hagyományról, rítusokról – de van számos érzékeny élmény-tónus helyszínekről, közösségről, kulturális örökségről. S miközben ténylegesen végbemegy egy lassú „leoldódás” a hitről, az újpesti tájtól, a hozott örökség szinte egészétől is, eközben megmarad a kultúra állandósultságában ennek értéke, mértéke, fontossága. A saját zsidóság vállalása vagy megvállalása életút-kérdés is volt Ladányi számára, de minduntalan az ettől való elválás is hangot kap. A városszociológus – aki a városrész lelkét törekszik visszaadni..., a közgondolkodásban jártas szakember, aki a városa-városnegyede apró kavicsait is ismerte egykor – távolra szakad, s a kövek összegörögnek, építményekké lesznek, dózerolt vagy felmagasztosult emlékké is válnak számára. Aki szakmájában szigorú tárgyilagosságra törekszik, itt most jólesően mesél, földidéz, összegzően láttat. Szinte megsimogatja Újpestet, miközben búcsút is int feléje.

Önéletrajzi töredékek a kötet alcíme. Ez is mutatja a szerzői habitus tartalmát: egy fejezetekre bontott, emlékekből aprólékosan összeállított, saját belső ívvel megformált mű, mely töredékre utal. S bizonytal nem teljes Újpest-monográfia ez (bár a kötet majdnem felét kitevő képanyaga roppant gazdaggá teszi, köztörténeti szempontból is értékessé!), de ami az „elszakadás” elnyújtott ütemében még elfér, az is igen bőkezű hozzájárulás a tér és társadalom mibenlétéről. Indító és záró hivatkozása, mely a „második vírus hullám” nyújtotta lehetőségekre, e monografikus biográfia megalkotására módot és késztetést adott – egyben a felelősség idejére, a múltó jelen megértésének fontosságára is utal. E társadalomnéprajzi, történet-szociológiai jelen-ség mint széles bázis, az elmúlástól a megörökítés felé vezető útként mégis annyi mindent magába foglal, hogy ezek kivételes értéké teszik Ladányi kötetét. Sokkal kevésbé lassúként, mint az idő azt engedné...

Abstracts

Community resilience and social support relationships – An analytical approach and research results based on long-term series analysis of communities affected by the red sludge disaster

ANNA MÁRIA BARTAL – ZOLTÁN KMETTY

One of the most serious consequences of disasters is the disruption or even the loss of social support relationships. Hence, this paper analyses the social support relationships in the framework of community resilience based on face-to-face interviews with direct (180 people) and indirect (180 people) victims of the red sludge disaster, using data for 2013 and 2020. (Hungary, Devecser district).

The focus was analysed according to four types of social support relationship: reciprocal, donor to recipient and incomplete/disintegrated. At the time of the disaster, we identified a high level of support activity and a strong reciprocal-donor type of aid model. In contrast, in 2013, we found an incomplete/disintegrated - reciprocal model with low support activity, and in 2020, a reciprocal- incomplete/disintegrated model with medium activity.

Based on a detailed statistical analysis of different social support types among the red sludge disaster's victims the paper explores and presents the social support activities and their various patterns with respect to their roles in the resilience of communities. The different patterns of social supports relationships that emerged in each period examined varied widely, though – with different intensity – they were primarily influenced by the fact how people were affected by disaster's damages (directly and indirectly). Nevertheless, by 2020, other factors, such as residence, age, and economic activity had already an equally strong impact on different types of social support relationships as the affectedness by the disaster of 2010. We found that communities responded to the red sludge disaster in 2010 and to the Covid-19 epidemic in 2020 in a reactive way by activating their social support relationship.

KEYWORDS: *community resilience, social support, patterns of social support patterns, types of social support*

The effect of Covid-19 epidemic on the industry of a Sub-Saharan Country: a perspective on sports industry in Nigeria

UMAR GAMBO ADAMU – ILDIKÓ BALATONI

We investigated the impact of Covid-19 epidemic on the Nigerian economy and its Sports Industry. Thorough review of literature on empirical, conceptual, and theoretical studies on Covid-19 and Sports Economics was conducted. We examined the situation of Covid-19 and Sports Economics in Europe and America, and highlight the situation in Nigeria. Although scarce literature was found on the field of Sports Economics in the Nigerian context, over 60 articles were downloaded from recognized sources and analyzed in the field of Sports Economics and Covid-19 and careful selection of articles was made on recent and relevance basis and it is concluded that Covid-19 epidemic has negatively impacted global economies including that of Nigeria. The global Sports Economies including Nigeria was hard hit by the pandemic especially in terms of employment directly or indirectly considering the mono-economic nature of the Nigerian economy and incapacity of Sports Industry and Sports Economics in the country. It is however suggested, considering the huge potentials of the Sports Industry in Nigeria in job creation for youth and earnings that adequate funding/investment and aggressive transformation of the sector should be carried out.

KEYWORDS: Covid-19, Nigeria, sports industry, economic impact of epidemic

“Can’t you see that we are in trouble?” – The environmental protection-related ignorance, its appearance in visual attentional patterns, and some possible explanation/interpretation

CÉLIA KRISZTINA FARKAS – PÉTER PAJKOSSY – ANDREA DÚLL

The environmental crisis is an outstanding topic nowadays. Given that it is basically caused by human activity, this issue is worth examining at all levels of society. The present study investigated the individuals’ visual attentional patterns and the possible attentional biases related to pictures displaying environmental problems, in comparison to undisturbed nature and social scenes as control stimuli, within the framework of a reaction-time task. Changes in participants’ mood and their self-reported environmental awareness were also measured. However, only the negative social scenes resulted attentional bias, the environmental topics were not able to do that. Albeit the mood of the participants deteriorated during the experiment, it did not have any correlation with any other variables, and either did the environmental awareness. We displayed the stimuli during the task only for a short period of time, thereby we targeted to reach automatic attentional responses. Our results reflect to the fact, that the topic of the environmental crisis is not suitable to do this. This phenomenon propounds the demand of explanations behind this phenomenon (like the possible evolutionary background).

KEYWORDS: environmental crisis, environmental psychology, visual attention, attentional bias, ignorance, selfish genes

Environmentalism of university students in relation to their materialism, life satisfaction, views on politics and pandemic

FERENC MÓNUS – TAMÁS BÉRES – FLÓRIÁN SIPOS

Recently, an increasing focus has been made on studying environmental problems and the related social phenomena. Understanding the environmentalism and its influencing factors in the case of higher education students can greatly help the preparation and identification of sustainability policies and educational practices in higher education institutions. In this study, we investigated environmental attitudes and pro-environmental behavior of students at 17 Hungarian universities as a function of a number of hypothesized influencing factors. These included materialistic values, life satisfaction, political views, and views on the Covid-19 pandemic. According to our results, these were all related to environmentalism. More environmentally conscious students were less materialistic, less right-wing in their political views, more satisfied with their lives, and also differed in their views on pandemic issues. Beside a weaker impact of environmentalism and political views, life satisfaction was largely influenced by the relative financial situation perceived by respondents.

KEYWORDS: *environmental attitudes, pro-environmental behavior, materialism, life satisfaction, Covid-19 pandemic, political views*

Europe's most visited countries' coastal areas affected by overtourism

ANDREA SZÓLLÓS-TÓTH

Tourism has a constant impact on the environment and on society, taking these impacts into consideration reveals that these are not always beneficial. Negative impacts include increased pollution, inappropriate construction, conflicts between local society and tourists, crowding and congestion. The objective of my research is to study coastal areas affected by overtourism in southern European countries. By examining tourism in the European countries that received the most international tourists in 2019, I illustrate the importance of 3S tourism (sea, sand, sun), the mass of tourists it attracts, and its effects. The tourism of France, Spain and Italy, with their sunny sandy coasts, are presented by summarising data sets from various international databases. I analyse the cases of some destinations from the three countries that are the main focus of the study, based on previously published articles. Coastal areas that have been associated with the overtourism phenomenon by other authors are also presented.

KEYWORDS: *sustainable tourism, regional development, overtourism, Europe, coastline, beach*

Beyond „Green finance” – Sustainability aspects of capital markets

MIHÁLY DOMBI – ANDREA KARCAGI-KOVÁTS – PIROSKA HARAZIN

The accumulation of capital constitutes an enormous obstacle to the sustainability transition. The role of the capital throughout the whole evolutionary process of civilization is undoubtedly impressive, as it has continuously delivered innovations in our everyday lives. Nevertheless, as we argue in our study, a dominant part of capital accumulation has not fulfilled this function in monetary and material terms as well recently; or performs at a low efficiency concerning the ecological damage generated. Sustainability calls thus for an investment environment in the near future that allows for the social benefits of capital accumulation through the expansion of the material services delivered, limiting the accumulation of material stocks, resulting in significant adverse environmental impacts remarkably in the same time. We will introduce and compare the gains of savings and capital accumulation considering the monetary and the material dimensions of our socio-economic system, unveiling the relevance of the capital market in sustainability transition in this way, beyond green finance.

KEYWORDS: sustainability, capital market, investments, savings, material stock, stock accumulation

The Career-building effect of volunteering in higher education

HAJNALKA FÉNYES – MÁRTA MOHÁCSI

Nowadays the motives for volunteering are changing among higher education students, and besides traditional altruistic motives, career-building motives also appear (the acquisition of work experience and professional knowledge, professional development, networking, the presentation of voluntary work in the resume). In this paper, we use data from a survey conducted in five Central and Eastern European countries (N=2,199) to examine through linear regression analysis the factors affecting the strength of career-building motives and to analyse through a logistic regression model the determinants of whether or not volunteering is related to the field of study. Our hypotheses are formulated based on the literature. Our results show that career-building motives are more pronounced among women and students who have a close relationship with external friends outside the university, study outside Hungary, and study something other than engineering, computer science or science. Voluntary work is more likely to be related to the field of study among teacher education students, students with an unfavourable financial situation, those who study in Romania, and those who have a close relationship with faculty.

KEYWORDS: motives for volunteering, higher education students, Central and Eastern Europe, quantitative analysis

How has university students' drug use changed during Covid-19?

PETRA ARNOLD – ANNA GELENCSÉR – ZSUZSANNA ELEKES

The Covid-19 outbreak and the lockdown have had significant psychological and social impacts on everyone's life. Changing life circumstances and daily routines, job losses, uncertainty, have put a psychological strain on us. As a consequence, we may experience risk behaviours more often than before. The aim of the study is to analyse how risk behaviours have changed due to Covid-19 among university students in Hungary, and to identify the psycho-social factors along which the shift can be explained. The analysis is based on the data of 'Covid-19 International Student Well-Being Study' – a study initiated and coordinated by the University of Antwerpen involving 75 universities from 26 countries. Four Hungarian universities – Corvinus University of Budapest, the University of Debrecen, the University of Miskolc, and the University of Szeged participated in the study. The survey was conducted among all university students who filled in an online questionnaire in Spring 2020. Our results show that all risk behaviours have declined during the Covid-19 period. However, students who had had consumed drug before Covid-19 have been using them more frequently during the pandemic. Our results suggest that the recreational use have probably declined and the problematic use have probably increased among university students during the pandemic. Our results highlight the fact that students for whom the crisis situation imposed by the quarantine was hard to handle are more likely to use substances more frequently, so offering them prevention and treatment options is crucial.

KEYWORDS: Covid-19, youth, university students, drug, alcohol, risk behaviour

Self-contained child protection – possible ways to open up

ANDREA RÁCZ

The aim of the research, based on a qualitative methodology, is to gain an understanding of whether external/affiliated services are provided in child protection system targeting parents or children and young people with child protection problems. The aim is to examine the extent of a service focused and innovative approaches in child protection, where is the place and what is the role of civil services. The study, which based on 15 expert interviews, argues that child protection is currently characterised by many dysfunctions, as a self-contained and isolated sub-system of social policy, which not only fails to deliver the basic objectives of child protection in practice, but in many cases hides structural deficiencies and systemic anomalies. There is a need to explore new ways of child protection, including the use of volunteering, the services of civil organizations and broad partnerships.

KEYWORDS: child protection, service focus, new pathways, civil organizations' services

The Effects of the 2011 Electoral Reform on the Results of the Hungarian Legislative Elections I. (Theoretical aspects of the reform)

LEVENTE NAGY

The second wave of democracy after World War II, followed by the third wave in the 1970's and the 80's – including the historic democratic transitions in Eastern Europe after the collapse of the Soviet Empire – led to the expansion of democratic electoral systems around the world. The design of electoral systems and of the undergoing electoral reforms has become a vital component of the democratization process. The study of the theory and politics of electoral reform led to the adoption of new theoretical and methodological approaches in order to cope with the challenging phenomena.

The main goal of this paper is to interpret the concept of reform, and to unfold some of the theoretical aspects of it in order to identify some of the main components of the concept. With the theoretical approach we can get a better understanding of the reform itself, and we can demonstrate that electoral reform is a complex process which should not be reduced to a simplistic model in which a few actors driven by a few motives can fully explain the whole phenomenon. The theoretical study of the reform can show that some political events, the established party system (first and foremost the distribution of power between the various parties), the type of the actual electoral system (its advantages and disadvantages) as well as some contingent factors must be taken into consideration in order to have a better understanding of the nature of the political arena in which reform proposals are promoted and the reform itself takes place.

KEYWORDS: *electoral system, electoral reform, interest-based and value-oriented motives, actors as reform promoters*

Reflecons on the society of control – Footnotes to the Deleuzoattarian machine

SZABOLCS NYIRI

The present study revolves around the concept of the Deleuzian machine. It undertakes to introduce the machine from Deleuze's concept of the societies of control. Thus this paper is not a presentation of the critique of the Freudian and Lacanian notions of desire that the machine is introduced as a late capitalist abstract agent, but a genealogy of the machinic mechanism – as a logic of operation – is outlined from a new perspective. The emphasis of the study is not on psychoanalysis and capitalism, and on schizoanalysis as a critique of them, but on the operational logic of the societies of control: the articulation of controlling freedom. For the latter, concepts such as territory, de- and reterritorialization, as well as the operating principles of cybernetic systems are shed light on. By examining this concept, therefore, the ways of understanding the social, economic and political processes of our time can be shed new light.

KEYWORDS: *machine, societies of control, actual, virtual, event, potential, deterritorialization, reterritorialization*